HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 7.

Helynévtörténeti Tanulmányok

7.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István
Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2012

A Magyar Névarchívum Kiadványai 24.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Megjelenését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2012
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2012

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József

Tartalom

Előszó 7
KOVÁCS ÉVA: Helynévrendszerek sajátosságainak vizsgálata Árpád-kori oklevelekben 9
TÓTH VALÉRIA: Mai Magyar Digitális Helynévtár 19
DITRÓI ESZTER: Helynévrendszerek területi differenciáltsága 29
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: A csíki domborzati névrendszer regionális arculata 39
GYŐRFFY ERZSÉBET: A névszociológiai aspektusról a szleng helynevek kapcsán 53
RESZEGI KATALIN: Jelentésbővülés a helynevek körében 61
BÁBA BARBARA: Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban 69
PÁSZTOR ÉVA: Határrésszé vált települések nevei mint névalkotó lexémák 77
BÖLCSKEI ANDREA: Helynevek standardizációja: alapelvek, terminológiai kérdések a nemzetközi és a magyar gyakorlatban 85
MIKESY GÁBOR: A kisebb földrajzi nevek egységesítése 103
TÖRÖK TAMÁS: Helynevek és fordítástudomány. A mikrotoponimák fordíthatóságáról felvidéki példák alapján 117
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében 133
N. FODOR JÁNOS: Családnevek történeti tanulságai Partium késő középkori és újkori névanyaga alapján 143
VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA: A városi névadási szokások megjelenése a XVIII. és XIX. századi rábaközi keresztnévválasztásban 159
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei 171

Előszó

2011. augusztus 22. és 27. között Kolozsvár adott otthont a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusnak. A kongresszus nyelvészeti szimpóziumai között az egyik legnépesebb a „Név — egyén — közösség: változó névhasználat térben és időben” címet viselő névtani szimpózium volt, ezért is láttuk indokoltnak az anyagát önálló kiadványban, a „Helynévtörténeti Tanulmányok” 7. számaként közreadni. Jelen kötet tehát a kongresszus névtani szimpóziumán elhangzott előadásokból szerkesztett tanulmányok szövegét tartalmazza.

A tanulmánykötet előszavában mindenekelőtt köszönetet kell mondanunk mindannyiunk nevében a Hungarológiai Kongresszus rendezőinek, akik lehetőséget biztosítottak arra, hogy a névkutatók egy ilyen széles tematikájú, sok résztvevőt felvonultató konferencián vitathassák meg az őket leginkább foglalkoztató kérdéseket, tudományos problémákat. Annak köszönhetően, hogy a szélesebb tudományos közvélemény a névkutatást mint diszciplínát a magyarságtudományok lényeges területének tekinti, a hungarológiai kongresszusokon időről időre helyet kap a névtani szimpózium.

Egy tudományterület szervezettségét, összehangoltságát a néhány évente megrendezett konferenciák vagy talán még inkább az évenkénti szemináriumok, műhelytalálkozók nagyban segítik. Ezeken az alkalmakon ugyanis az adott tudományterület művelői kölcsönösen tudomást szereznek egymás munkájáról, programjairól, ez pedig nyilvánvalóan fontos alapja a tudományos tervek összehangolásának. A kisebb és komplex jellegű tudományterületeknek (mint amilyen a névkutatás is) az eredményes munka szempontjából egyenesen létérdeke a programok összehangolása, hiszen ez biztosítja a „gazdaságos”, az egymást támogató és egyidejűleg ki is egészítő hatékony működést. Nem lehet persze elvitatni a tudományban az egyén szerepét, a kutatómunka — a bölcsészeti tudományokban különösen érvényesülő — individuális jellegét, ám az is kétségtelen, és erre az utóbbi évtizedek magyar tudományosságából számos nagyszerű példát tudunk felhozni, hogy a csoportok által összehangoltan végzett kutatások megsokszorozzák a munka hatékonyságát.

A nagy feladatok — amilyenek minden tanácskozáson megfogalmazódnak — csakis közösségek együttműködése által végezhetők el sikerrel, és a tudományos közösségek ezeken az alkalmakon is formálódnak. Ebben persze a legfőbb összetartó tényezőt maguk az emberi kapcsolatok jelentik: a közös munkákat lényegében ez élteti. A tudományos találkozók pedig a személyes kapcsolatépítésnek is fontos színterei.

A különböző intézményekben végzett tudományos programok és tervek megismeréséhez, összehangolásához a szimpóziumi keretek jó lehetőséget nyújtanak. A Hungarológiai Kongresszusok történetében a szimpóziumi rendszer Jyväskyläben alakult ki, és Debrecenben is kiválóan működött, így nem meglepő, hogy a kolozsvári tanácskozás is ezt a keretet választotta. A kongresszus központi tematikájához kapcsolódó, körülhatároltabb témakörben megszervezett tudományos eszmecsere ugyanis a szakmai vita hatékonyságát nagyban fokozza anélkül, hogy mindeközben a tudományos sokszínűség csorbát szenvedne.

Látva az előző két Hungarológiai Kongresszus névtani szimpóziumainak általános témáit (Jyväskyläben „Név és kultúra", Debrecenben „Névtörténet — magyarságtörténet" volt a szimpóziumok címe), illetve az ott elhangzott előadások témaköreit, egyértelműen megmutatkozik, hogy a kolozsvári tanácskozás az előzőek szerves folytatásának tekinthető. Fontos általános tanulsága az eddigi névtani szimpóziumoknak az is, hogy az elhangzott előadások igen gyakran érintenek olyan nagyobb ívű kérdéseket, melyekből utóbb aztán önálló monográfia (vagy tanulmánykötet), doktori disszertáció vagy éppen akadémiai doktori értekezés születik. Minden reményünk megvan arra, hogy évek múlva a mostani alkalomra visszatekintve ugyanerre a tanulságra juthatunk majd.

A „Név — egyén — közösség: változó névhasználat térben és időben" szimpózium laza tematikus blokkok köré szerveződött, amelyekben a történeti és leíró megközelítés egyaránt szerepet kapott, s amelyek között programadó előadások éppúgy voltak, mint a nevek elméleti, gyakorlati kérdéseit érintők. Kevés előadás foglalkozott viszont a személynevekkel, ami annál is inkább feltűnő, mivel ez a magyar névkutatásnak mindig is fontos területe volt, és meghatározónak kell tartanunk (figyelembe véve az onomasztika egyes ágainak szoros összefonódását) a jövőre vonatkozóan is.

A névkutatás terén az elmúlt 5 évben elért tudományos eredményekről az előszó nyújtotta szűkös keretek között nyilvánvalóan nem áll módunkban szólni, kötelességünk viszont megemlékezni arról, hogy tudományterületünket az elmúlt néhány évben nagy veszteségek érték. Az évtized első felében távozott el közülünk Mező András, Kiss Lajos, a történészek közül Györffy György és Kristó Gyula, 2006-ban hunyt el Fehértói Katalin, 2009-ben pedig Kázmér Miklós. 2011 márciusában követte őket Vincze László, aki a magyar névkutatás ügyét elsősorban nemzetközi színtereken képviselte eredményesen. 2011 januárjában temettük el Benkő Lorándot, a magyar nyelvtudomány valaha volt egyik legnagyobb alakját, aki pályájának utolsó másfél évtizedét — pályakezdésének első éveihez hasonlóan — legnagyobb részt a névkutatásnak szentelte. Emléküket tisztelettel megőrizzük.

Debrecen, 2012. április 9.

A szerkesztők

Kovács Éva

Helynévrendszerek sajátosságainak vizsgálata Árpád-kori oklevelekben*

1. A magyar nyelvtörténet számára a 11–13. századi tulajdonnevek nélkülözhetetlen források (vö. TÓTH V. 2001: 11), mivel e nyelvi elemek segítségével következtetni tudunk az akkori magyar nyelv hangzására, szókészletének és szóalkotási módjainak jellegzetességeire. Ezáltal nem csupán a nyelvünkről szerezhetünk több információt, hanem a nyelv használóinak életéről, műveltségéről való ismereteink is gyarapodhatnak, ugyanis — a magyar nyelv történetével foglalkozó munkákban elterjedt gondolat szerint — bármely kor nyelve híven tükrözi az azt használó közösség szellemi és anyagi kultúráját (vö. HOFFMANN 2007: 61–2). A kétféle tulajdonnévtípus közül a helynevek jobban használhatók történeti forrásként, mint a személynevek. A helynévszórványok esetében ugyanis a lokalizáció területi vonatkozásban teszi azonosíthatóvá a nyelvi elemeket, és összekapcsolja őket az adott hely későbbi említéseivel, előfordulásaival. Az általános megítélés szerint a helynévállomány nyújtja a legbiztosabb forrásanyagot a kutatók számára nemcsak a fentebb említettek miatt, hanem azért is, mert a helynevek változását sokkal inkább nyelvi tényezők alakítják, mint a személynevekét, ahol főleg nyelven kívüli (kulturális, társadalmi) tényezőkkel számolhatunk (vö. MELICH 1906: 49, BENKŐ 1996a: 400, BENKŐ 1996b: 5–6, HOFFMANN 1996: 114–5).

2. A helynevekhez kutatóink különféle szempontok szerint közelítettek: például egy-egy meghatározott területi egység helynévanyagának összegyűjtése és rendszerszerű feldolgozása, egy-egy helynév etimológiai vizsgálata, helynévfajták szerinti elemzés, grammatikai szerkesztésmód, változástipológia, kognitív szempontok stb. E vizsgálatokon túl egy-egy oklevél névanyagának tanulmányozása szintén állhat a kutatás középpontjában. A veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevelének szórványait PAIS DEZSŐ (1939), a zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelét KNIEZSA ISTVÁN vizsgálta (1949). SZABÓ DÉNES a dömösi prépostság adománylevelének helyesírásával, majd hely- és vízrajzával foglalkozott

* A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. A tanulmány bővebb változata a Helynévtörténeti Tanulmányok 6. kötetében ugyan megjelent már, mégis a szimpózium lehető teljes anyagának közreadása miatt e helyen is közreadtuk.

(1937, 1954). BÁRCZI GÉZA a tihanyi alapítólevél szórványainak nyelvtörténeti tanulságait foglalta össze nagy részletességgel és alapossággal (1951). Legújabban pedig komplex szempontokat (pl. történeti-etimológiai, névszociológiai, stb.) alkalmazva szintén monográfiában foglalkozott a Tihanyi alapítólevél szórványaival HOFFMANN ISTVÁN (2010).

KRISTÓ GYULA több munkájában nyelvészeti eredményekből következtetett az Árpád-kor etnikai viszonyaira: ez az eljárás nem ismeretlen a történettudomány képviselői előtt, akik a Kárpát-medence etnikai képét és településtörténetét próbálták a nevekből szerzett ismeretek segítségével megállapítani. Négy korai oklevelet (az 1002. évi pannonhalmi, az 1009. évi pécsi és veszprémi, valamint az 1018-as veszprémvölgyi oklevelet) vizsgálva KRISTÓ megállapította, hogy már a 10–11. század fordulóján a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, „hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek" (1993: 204, vö. még 1995: 268, 2000: 26–7). Az ilyen típusú vizsgálatokkal azonban nagyon óvatosan és körültekintően kell bánnunk. HOFFMANN véleménye szerint KRISTÓ nem vette figyelembe azt a fontos kronológiai körülményt, hogy „a dokumentumok korára vonatkozóan semmiképpen sem adhat felvilágosítást a névadás adott esetben jóval korábbi helyzete és állapota" (2005: 119). E helyütt megjegyezhetjük azt is, hogy e korai szórványemlékeink helynévanyagának újratárgyalása és kritikai felülvizsgálata a mai helynévtörténeti kutatások egyik fontos feladata.

3. Jómagam a 11. század első felének, valamint a 13. század elejének helynévadási módjait, típusait kívánom bemutatni és összehasonlítani. A könnyebb nyomon követhetőség kedvéért kiemelek egy-egy nyelvemléket ezekből az időszakokból, és ezeket elemzem részletesebben, valamint hasonlítom össze a helynévrendszerüket. Természetesen nem gondolom, hogy bármely forrásnak a névanyaga önmagában bármiféle rendszert alkotna, azonban HOFFMANN ISTVÁNnal egyetértve magam is úgy vélem, hogy az egyes nevek a magyar helynévállomány részeként magukon viselik a névadásra általában jellemző jegyeket (vö. HOFFMANN 2010: 226). Az ilyen típusú vizsgálatokhoz a legnagyobb segítséget a minél több, minél nagyobb területre vonatkozó hiteles adatokat tartalmazó oklevelek nyújtják. Ezért esett a választásom az 1055. évi Tihanyi alapítólevélre, valamint az 1211. évi Tihanyi birtokösszeírásra. Ezek az oklevelek ugyanahhoz az intézményhez, a tihanyi apátsághoz kapcsolódnak, és nagy számú megbízható adatot tartalmaznak a 11. század közepéről, illetve a 13. század elejéről, ezen adatok több vármegye területéről származnak, és különféle természeti-táji környezetre utalnak.

3.1. A Tihanyi alapítólevél 82 helynévi szórványa között csupán kettő olyan található, amelynek eredetét nem a magyarból, hanem más nyelvből magyarázhatjuk: *Kesztölc* település, valamint a *Balaton* tó neve, amelyek szláv eredetűek,

és átvétel útján kerültek a magyarba (vö. HOFFMANN 2010: 230). A 13. századi birtokösszeírás anyaga alapján elemezhető 102 név között pedig egyetlen idegen eredetű helynevet találunk, a már említett *Balaton* tó nevét. KRISTÓ GYULA a Szent István korabeli etnikai viszonyokat vizsgálva a Tihanyi alapítólevél kapcsán 11 szláv nyelvű lakosságra utaló szórványt, valamint négy általa török és egy német eredetűnek tartott helynevet sorolt fel (vö. 2000: 23–4). Az alapítólevél részletes elemzése során azonban HOFFMANN ISTVÁN igazolta, hogy a forrásból mindössze két idegen eredetű név mutatható ki, amelyek ráadásul már magyar névhasználókra utaló nyelvi formákban szerepelnek. A tónévben például az eredeti szláv alakban meglévő szókezdő *bl-* mássalhangzó-kapcsolat a következő szótagbeli magánhangzó jellegének megfelelő bontóhanggal van feloldva, az általánosan elfogadott elgondolás szerint ugyanis a magyar nyelv nem kedvelte a szó eleji mássalhangzó-torlódást, ezért igyekezett azt megszüntetni (vö. NYIRKOS 1993: 29, ABAFFY 2003: 309).[1] A KRISTÓ-féle nyelvi-etnikai vonatkozású vizsgálatok veszélyeire korábban már utaltam.

3.2. Az oklevelekben szereplő magyar eredetű helynevek nyelvi-névrendszertani szempontból két határozottan elkülönülő csoportot alkotnak: a természeti és a műveltségi nevekét. E csoportokat aszerint választottam szét, hogy az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyről van-e szó, vagy olyanról, amelyet az ember alakító munkája hozott létre. E két névkategória előfordulási aránya a két oklevélben nem mutat nagy különbséget: az alapítólevél összes figyelembe vett nevének 60%-a természeti név, ez a kategória a 13. századi oklevélben pedig 50%-ot tesz ki. Ezek az arányok önmagukban persze nem sokat mondanak, hiszen például az oklevél szövegezésének célja és jellege nagyban meghatározza azt is, hogy a települések, illetve a birtokok felsorolásszerűen vagy részletesebb határleírással szerepelnek-e benne (vö. HOFFMANN 2010: 227, KOVÁCS É. 2011).

Mindkét oklevélben a műveltségi nevek között a magyarság letelepedése következtében állandósult lakott helyek nevei, a településnevek képviselik a legnagyobb csoportot. A településnév fogalmát a lehető legtágabb értelemben használom, ide sorolva akár a legkisebb lakóhelyet, például halásztanyát is (vö. HOFFMANN 2010: 228). Az alapítólevélben a településnevek „élesen különböznek az összes többi névfajtától" (HOFFMANN 2010: 231), mivel egyetlen név, a kétrészes *feheruuaru (Fehérvár)* kivételével egyrészesek. A többi névfajtára pedig a kétrészes névszerkezet jellemző. Nem mondható el ugyanez a birtokösszeírásról, ahol a 45 településnévből ugyancsak egy olyan van *(Popsoca ~ Popsosca, Papsoka),* amely kétrészes, s ebben az oklevélben nemcsak a településnevek nagy

[1] Legújabban KENYHERCZ RÓBERT (2011) foglalkozott a szókezdő mássalhangzó-torlódásokkal, s a helynevek hangtörténeti forrásértékét bizonyította. Nem csupán azt vizsgálta, hogy a magyar nyelv miként integrálta hangszerkezeti rendszerébe a jövevényszavakat, hanem feltérképezte azt a folyamatot is, amely során az idegen fonotaktikai minta idővel a magyar nyelv részévé vált.

részére, hanem a természeti nevek felére is jellemző az egyrészes névszerkezet. Az egyrészes településnevek döntő többsége mindkét oklevélben személynévből jött létre metonimikus névadással.[2] A helynevek alapjául szolgáló személynév lehet szláv *(tichon, knez, u[g]rin; Aarach ~ Araci)*,[3] török *(olup, culun)*, német *(ecli; Pechel)*, a keresztény latin eredetű névkincshez tartozó *(Pilip, Mortus, Petra)* vagy magyar eredetű *(Opus, Bychachi ~ Bicaci ~ Bychachi ~ Biccaci, Saca)*.[4] A településneveket alkotó személynevek nagy része az adott korban közszói jelentésvonatkozással nem rendelkezett, ez legfeljebb egy-két magyar eredetű személynév esetében tételezhető fel.

A település népességének etnikai hovatartozásával kapcsolatos névadási indíték szintén megjelenik mind a 11., mind a 13. századi forrásokban, például a török népességre utaló *turku ~ Turk* és *Besenyő (Beseneu)* falu nevének említésekor. A helynevek alapjául szolgáló személynevek etimológiai eredete azonban semmiképpen sem lehet etnikai vonatkozású következtetések alapja (vö. HOFFMANN 2010: 228), noha többen (pl. KRISTÓ GYULA) ilyen szempontú összefüggéseket is felvetnek.

Egyes települések esetében a természeti viszonyok szolgáltatták a névadás motivációját. E nevek szemantikai tartalma utalhat állatvilágra (mint például az alapítólevélbeli *gisnav, huluoodi*, valamint az összeírásbeli *Fured* és *Somardy* helynévben), növényzetre *(sumig)* és domborzati viszonyokra (*segesti*, vö. *sēg* 'domb'). E nevek a *gisnav* kivételével képzővel *(-d, -gy, -di, -st)* alakultak.

A víznév > településnév változás az ómagyar korban igen gyakori, ide sorolhatók az 1211-es összeírás *Colon, Fuzegy, Mortua* helynevei. Az *Aszófő (Ozou-*

[2] A szakirodalomban elterjedt felfogás szerint a személynévből formáns nélkül, tehát képző vagy újabb összetételi tag nélkül történő helynévvé alakulás speciálisan magyar sajátosság (vö. KNIEZSA 1943–1944/2001: 18, KRISTÓ 1976: 15–38), „az ilyen nevet adó közösség a Kárpát-medencében más, mint a magyar, nem lehetett, e helyneveket magyarok adták a Kárpát-medencében, sőt Közép-Kelet-Európában egyedül rájuk jellemző módon. A névadásnak ezt a módját sem a szlávoknál, sem a németeknél, sem a románoknál kimutatni nem lehet." (KISS L. 1996: 444–5). Ez a névtípus a magyarság mellett Európában és az ahhoz közeli térségekben csupán a törökség névadásában jellemző (vö. MELICH 1925–1929: 6, KNIEZSA 1938: 402, 434, 1943–1944: 127, 1960: 19, BÁRCZI 1958: 158, BENKŐ 1966c: 145, KISS L. 1996: 444, JARRING 1997: 129, 166, 300, 396, 440, 484 stb.). Legújabban SZENTGYÖRGYI RUDOLF azt bizonyította, hogy a görögség is alkalmazza a fent említett helynévadási gyakorlatot (2010b: 389–90). A formáns nélküli személynévi helynévadás kérdésének tisztázása tehát további, összeurópai keretekben végzett kutatásokat kíván meg.

[3] A Tihanyi alapítólevél SZENTGYÖRGYI-féle betűhív átírásában (2010a: 21–38) a kis kezdőbetűvel írott helynevek, valamint a Tihanyi összeírás ERDÉLYI-féle szövegközlésében (PRT. 10: 502–17) a nagy kezdőbetűvel szereplő helynevek írásmódját megtartottam. Ezzel is jelezve azt, hogy az adott szórvány melyik oklevélből származik.

[4] SZENTGYÖRGYI RUDOLF legújabban a *tichon* és a *petra* helynevek görög etimonra való visszavezethetőségét fogalmazta meg (2010b).

feu ~ Ozoufeuh) településnév szintén egy korábbi, ugyanilyen alakú természeti névből jött létre.

Az itt vizsgált két korszak (a 11. század közepe és a 12–13. század fordulója) településneveinek jellemző közös jegye az egyrészesség. A későbbiekben a már itt is feltűnő kétrészes nevek *(Fehérvár, Papsoka)* aránya igencsak megnövekszik: elsősorban a 'település, lakott hely' jelentésű *falu ~ falva* alaprészt tartalmazó nevek megjelenésével (például *Újfalu, Tótfalu, Mikolafalu, Egyedfalva*), de a szintén 'település, lakott hely' jelentésű *ház(a), lak(a)* földrajzi köznévi utótagú nevek is ide sorolhatók (*Gyulaháza, Kozmaháza, Pósalaka* stb., ezekhez lásd RÁCZ A. 2005: 103, TÓTH V. 2008: 106, 190), valamint a létező településnevek jelzővel való elkülönítésének eredményeképpen. A települések osztódása következtében keletkezett új falvak neveiben például az alapnév differenciáló szerepű jelzőt kap: *Albárca* 'alsó (adott ponthoz viszonyítva közelebb eső vagy délre lévő) Bárca település', *Felbárca* 'felső (adott ponthoz viszonyítva távolabb eső vagy északra lévő) Bárca', *Középbárca* 'középső Bárca' (vö. TÓTH V. 2008: 32; az ómagyar kori nevek differenciálódásáról lásd még RÁCZ A. 1997, ill. legutóbb monografikus feldolgozásban BÖLCSKEI 2010).

A településnevek mellett a műveltségi nevek csoportjában másfajta helyek nevét is megtaláljuk: az oklevelekben a letelepedés következtében kialakult településszerkezetre utaló utak, közlekedő helyek (*ohut* 'régi út', *Hodut* 'hadak vonulására alkalmas nagy út', **ecli rév ~ réve*), halászóhelyek (*seku ueieze, putu uueieze:* személynevek + 'halászóhely' szó birtokos személyjeles alakja), vásárhely (*mortis uuasara:* 'Mortis [személynév vagy településnév] vásárhelye, vásártere') és megművelt területek (*petre zenaia: Petre* személynév + *széna* 'kaszáló, rét' birtokos személyjeles alakja, *bagat mezee: Bagat ~ Bogat* személynév + *mező* 'térség, szabad és nyílt lapály' birtokos személyjeles alakja) nevei is előfordulnak.

3.3. A természeti nevek csoportjának belső szerkezeti aránya a két oklevélben némi eltérést mutat: míg a Tihanyi alapítólevélben a természeti nevek nagyobbik fele a kétrészes helynevekhez sorolható, addig a 13. századra csökken a kétrészes nevek gyakorisága (az egy- és kétrészes helynevek száma közel azonos) (vö. HOFFMANN 2010: 229, KOVÁCS É. 2011). Az egyrészes és a kétrészes természeti nevek között legnagyobb számban a vizeket megjelölő nevek fordulnak elő, ezeket a domborzati nevek követik. E két oklevélben más helyfajtára ritkábban történik utalás.

Mindkét forrásban azt látjuk, hogy a kétrészes természeti nevek alaprésze a legtöbb esetben a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznév. A leggyakrabban előforduló földrajzi köznevek:[5] a *fő* 'forrás, kezdet; völgy bejárata': *Sár-fő (sar feu), Árok feje (aruk fee);* a *tő* 'folyó, árok stb. torkolata, vége': *Kőrös töve (keuris*

[5] Az itt említett közszók jelentését a TESz., az EWUng. és a FNESz. segítségével állapítottam meg.

tue), Besenyei-tő (Beseneytu ~ Beseneui-tu), Szalakos-tő ~ Szolokos-tő (Zolocostueh); az *ér* ’kevés vizű természetes vízfolyás, patak’, ’vizenyős rét’: *Feket ere (Feket-hereh), Kökény ere (Cucen Hereh), Ludas ere (Ludos Here);* a *tó* ’nagyobb természetes állóvíz’: *Pozsony tava (Posuntoua ~ Posontaua), Vejrmür tava (Veyrmur thouua ~ Veyrmur taua);* a *fok* ’természetes vagy mesterséges vízlevezető csatorna’: *Harangod foka (Harrangudfoca), Tölgyes foka (Tulgusfoca ~ Tulusfocca ~ Tulusfoca).* Az alapítólevél és az összeírás között hasonlóságot találunk a kétrészes nevek grammatikai szerkezetét illetően, ugyanis arra a jelölt birtokos jelzős viszony jellemző. Megjegyezhetjük ugyanakkor, hogy e típus gyakorisága a későbbi századokban fokozatosan csökken.

A bővítményrész a kétrészes természeti nevek nagy részében a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki: képző nélküli melléknévvel *(fekete kumuc, Zaarhegy)* vagy főnévből képzett melléknévvel *(kues kut, cues humuc, Ludos Here),* illetve főnévi jelzővel *(zilu kut, Cucen Hereh),* valamint számnévvel *(harmu ferteu, harmu hig).* A kétrészes természeti nevek között több olyan is van, amelyben az előtag személynévi előzményből alakult: *babu humca* (*Babu, Bab,* ÁSz. 79), *koku zarma ~ Choczorma* (*Kaku, Kacu,* ÁSz. 442), *luazu holma* (*Luazu,* ÁSz. 498), *Posuntoua* (*Poson, Posun,* ÁSz. 648), Z*ouafeereh* (*Zoua,* ÁSz. 858), *Wuolcanfaya ~ Wolcanfaya* (*Wlkani, Vulcan,* ÁSz. 819), *Veyrmur thouua* (*Weimir,* ÁSz. 798) és talán a *Zolocostueh* (*Zoloc, Zalok,* ÁSz. 838).

Az egyrészes természeti nevek nagy része földrajzi köznévvel azonos alakú: *fuk ~ Foc* (*fok* ’természetes vagy mesterséges vízlevezető csatorna’), *sar* (*sár* ’mocsár, vizenyős terület, sáros folyóvíz’), *Ferteu* (*fertő* ’fetrengő, fürdőhely ⟨elsősorban állatok (disznó, bivaly stb.) számára⟩’, s ebből alakult ki a későbbi ’mocsaras hely, ingovány, láp’), *Mortua* (*morotva* ’a folyónak mederváltozás következtében lefűződött része, holtmeder’), *Euren* (*örény* ’örvény’). Az oklevelekben előforduló földrajzi köznevek nyelvhasználati státusának a megítélésekor ugyanakkor nehézségbe ütközhetünk (vö. HOFFMANN 2008: 16). Ezek ugyanis lehetnek tulajdonnévi vagy közszói értékűek, sőt elegendő információ híján mindkét kategóriába is besorolható, bizonytalan elemek, mint például az alapítólevélbeli *aruk* (*árok* ’árok, meder; völgy’) vagy a *zakadat* (*szakadat ~ szakadát* földrajzi köznév ’szakadék; valamilyen nagyobb folyó- vagy állóvízből kiszakadó vízfolyás, ér’) stb. esetében. A földrajzi köznevek tulajdonnévi használata azonban a korai magyar helynévrendszernek is jellegzetes sajátossága lehetett: ezt több olyan név is bizonyítja, amelyek majd egy évezred óta változatlanul ilyen alakban használatosak: *Ér, Fertő* stb. Az egyrészes nevek között találunk névképzéssel alkotott helyneveket is. A *Füzegy (fizeg)* helynév a *fűz* fanév *-gy* képzős, a *Harangod (Harrangud)* pedig a nedves környezetet kedvelő harangos virágú *harang* növénynév *-d* helynévképzős származékának tekinthető. A *Hagymás (Hagymas ~ Hagimas)* víznévben a *hagyma* főnév és az *-s* helynév-

képző kapcsolódott össze. Az *-st/-sd* képzőbokrot tartalmazó *Kövesd (Cuest)* név a terület köves (kavicsos) talajára utalt.

4. A fentebb említettek alapján a régi magyar helynévadásra nézve megállapíthatjuk, hogy a helynevek rendszerén belül is fontos névalkotási eszköz volt a metonímia. Gyakran jött létre ugyanis településnév puszta személynévből (például a már említett *Pechel*), állat- és növénynévből (pl. *gisnav*), valamint természeti névből (pl. *Ozoufeu, Colon*). Ez azt is jelenti, hogy a régi névadás ugyancsak támaszkodott a mindenkori névállományra, amit a fentieken kívül az is jól mutat, hogy a kétrészes nevek között már ebben a korszakban is találunk olyan neveket is, amelyek másodlagosan, más helynév felhasználásával jöttek létre. A Tihanyi alapítólevél és a birtokösszeírás elemzése azt is bizonyította, hogy a régi magyar helynévadás két alapvető típusát a személynévből alakult egyrészes nevek, illetve a földrajzi köznévi alapréssel alkotott kétrészes mikrotoponimák adták.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.

BENKŐ LORÁND (1996a), Az Árpád-kori magyarság nyelvföldrajzi helyzete. *MNy.* 92: 399–403.

BENKŐ LORÁND (1996b), Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra. *NÉ.* 18: 5–14.

BENKŐ LORÁND (1996c), Az anonymusi hagyomány — és a *Csepel* név eredete. *MNy.* 62: 134–46, 292–305.

BÖLCSKEI ANDREA (2010), *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában.* Bp.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

HOFFMANN ISTVÁN (1996), Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet. *MNyTK.* 207: 113–23.

HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége. In: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére.* Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Tihany. 61–6.

HOFFMANN István (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–27.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

JARRING, GUNNAR (1997), *Central Asian Turkic Place-Names. Lop Nor and Tarim Area*. Stockholm.

KENYHERCZ RÓBERT (2011) *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Doktori disszertáció (DE BTK). Kézirat. Debrecen.

KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.

KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.

KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.

KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944/2001), *Kelet–Magyarország helynevei.* Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Bp.

KNIEZSA ISTVÁN (1949), A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *MNny.* 6: 3–50.

KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 19–26.

KOVÁCS ÉVA (2011), A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 47–58.

KRISTÓ GYULA (1976), *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.

KRISTÓ GYULA (1993), Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulója táján. *NÉ.* 15: 200–5.

KRISTÓ GYULA (1995), *A magyar állam megszületése.* Szeged.

KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.

MELICH JÁNOS (1906), Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. *MNy.* 2: 49–58, 97–106.

MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország.* Bp.

NYIRKOS ISTVÁN (1993), *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.* Debrecen.

PAIS DEZSŐ (1939), *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* MNyTK. 50. sz. Bp.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

RÁCZ ANITA (1997), Az ómagyar kori nevek differenciálódásáról. *MNyj.* 34: 125–46.

RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen.

SZABÓ DÉNES (1937), A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *MNy.* 33: 99–109.

SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza.* MNyTK. 85. sz. Bp.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010a), A Tihanyi alapítólevél szövege. Betűhív átírás és magyar fordítás. In: HOFFMANN ISTVÁN: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen. 21–38.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010b), A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *MNy.* 106: 295–307, 385–96.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.

Tóth Valéria

Mai Magyar Digitális Helynévtár*

Egy kutatási program célja, eredményei, távlatai

Abban, hogy a Hungarológiai Kongresszuson megtartandó előadásom témájául éppen a „Magyar Digitális Helynévtár" programjának a bemutatását választottam, nemcsak az játszott szerepet, hogy úgy gondolom, ez a jellegzetesen magyarságtudományi program csakis Kárpát-medencei keretekben és együttműködéssel valósulhat meg eredményesen, hanem döntésemet az is ösztönözte, hogy a kongresszus helyszíne éppen az a Kolozsvár, ahol a helynévgyűjtő munkának igen komoly, évszázados hagyományai vannak. Mondandómmal — igaz, némelyest a modern kor igényeihez is igazítva azt — szorosan kapcsolódni kívánok Szabó T. Attila több ízben is hangoztatott állásfoglalásához, miszerint a magyar helynévkincs lehető teljességének összegyűjtése az összmagyarság mielőbbi és alapvető érdeke. Ez a máig érvényes gondolat volt az alapja a „Magyar Digitális Helynévtár" létrehozásának is.

1. A „Magyar Digitális Helynévtár" című kutatási programról

1.1. Előzmények

A magyar helynévkutatásban a 19. század óta[1] él az a terv, amely a Kárpát-medence teljes helynévanyagának összeállítását tűzte ki célul. Az 1960-as években ez a program intézményi kereteket öltött azáltal, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének szakmai irányítása alatt országos helynévgyűjtés indult meg, amelynek a legeredményesebb évei az 1970-es évek és az 1980-as évek első fele voltak. Ezt követően azonban visszaesés következett be, és a munka mára lényegében elakadt. Az országos névgyűjtés eredményeként (az ország kétharmad részéről) hatalmas névtárak jelentek meg, amelyek kettős tanulságot hordoznak magukban. 1. A bennük megtalálható névanyag a magyarság és más, a Kárpát-medencében élő népek nyelvének és kultúrájának

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] Gyakorlatilag azóta, hogy 1821-ben gróf Teleki József, az Akadémia későbbi elnöke ennek fontosságát a tudományos élet figyelmébe ajánlotta.

hű lenyomata és kifogyhatatlan gazdagságú tárháza. 2. A meglévő névgyűjtemények jórészt kihasználatlanok maradtak: átfogó elméleti feldolgozások nemigen épültek rájuk. Pedig e munkák nemcsak a szűkebb értelemben vett nyelvtudomány számára adnak forrásanyagot, hanem széleskörűen hasznosíthatják a mai névállomány tanulságait más tudományágak is. Ha pedig a helynévgyűjtemények anyagát — a modern kor technikai vívmányait hasznosítva — adatbázisban rögzítjük, és térinformatikai programokkal kapcsoljuk össze, a lehetőségek köre még inkább kitágul, és a belőle adódó tanulságoknak nagy hasznát vehetik a szakemberek pl. a helynevek standardizálásának kérdésében vagy tájrekonstrukció tervezésében is.

A Kárpát-medencei helynévkutatásnak e téren tehát kettős feladata van: 1. a hatalmas forrásanyag nyelvészeti szempontú feldolgozása, amely aztán esélyt ad arra is, hogy 2. azonos alapelveket, módszereket alkalmazva újrainduljon a megrekedt helynévgyűjtő munka, immáron Kárpát-medencei keretekben. Alapvető igény továbbá az is, hogy a meglévő, ám sokszor még a kutatók előtt is rejtve maradó névanyagot minél célszerűbb és maradandó formában hozzáférhetővé tegyük a nyelvészeti kutatás (és más tudományterületek) számára.

1.2. A program társadalmi és tudományos jelentősége

A „Magyar Digitális Helynévtár”-nak — amellett, hogy tudományos igényeket is szolgálni kíván — a társadalmi, sőt mondhatjuk így is: a nemzeti-kulturális jelentősége sem elhanyagolható. A neveknek mint sajátos nyelvi elemeknek ugyanis a mindennapi életünkben nagy szerepük van. A gyakorlati hasznukon kívül kifejeződik bennük a nemzethez, kultúrához való kapcsolatunk, de emellett igen erősen jelzik a közvetlen környezetünkhöz való lokális tartozásunkat is. A nevek mint a múltból ránk maradt elemek gyakran régebbi nyelvi és kulturális viszonyokat őriznek, nem véletlen tehát, hogy irántuk e szerepgazdagság miatt sokféle tudomány (a nyelvészet mellett a történettudomány, a történeti földrajz, a néprajztudomány) érdeklődik, s hogy tanulmányozásukra önálló tudományszak, a jellegzetesen interdiszciplináris névtudomány (onomasztika) alakult ki. E tudomány pedig igen sokat tett a Kárpát-medence évezredes kultúrájának és mai viszonyainak megismerése terén.

A nevek ismeretének nyilvánvalóan nemcsak tudományos haszna van, hanem a mai élet — a globalizációval is összefüggésben — mind élénkebben igényt tart a nevek ismeretére és az élet különböző színterein való használatára. A közigazgatás, a posta, a közlekedés jó évszázada igényli a helyneveket, s ehhez ma már a tömegkommunikáció, a digitális technológiák (pl. GPS stb.) is kapcsolódnak, sőt az ezek segítségével tájékozódó mentők, tűzoltók, a katasztrófavédelem sem nélkülözheti a nevekhez kapcsolódó helyismeretet.

A mai társadalomnak ezt a növekvő névigényét egyre nehezebb kielégíteni, hiszen egy-egy ember a környezetében használt neveknek mindig csak a töredé-

két ismeri. Ezt a feszültséget a tudomány segítségével lehet feloldani, mégpedig a nevek élőszóbeli és történeti forrásokban való előfordulásainak összegyűjtésével, az adatállományok összerendezésével és hozzáférhetővé tételével: könyvek és online adatbázisok közrebocsátása révén.

Az interetnikus kapcsolatok múltjának feltárásában ugyancsak nagy segítségünkre lehet a helynévkincs tudományos igényű elemzése, de emellett a napi igényeket is sikerrel szolgálhatja. Az anyaországon kívüli régiók magyar nyelvének (vagyis a külső régiók magyar nyelvének) a nyelvpolitikai helyzetében a neveknek kitüntetett szerepük van (gondoljunk csak az ún. táblaháborúra, a hivatalos helynévhasználat körül azóta is zajló vitákra). E nyelvpolitikai helyzet szakmai oldalról való megtámogatását a nyelvtudomány a mai lehetőségei között (pl. helynévtárak, helynévgyűjtemények híján) alig tudja ellátni. Az, hogy ez a helyzet megváltozzon, a Kárpát-medencei magyarság egészének az alapvető érdeke. Az egyes államok nyelvpolitikájában, s ehhez is kapcsolódóan a sajtó, a közigazgatás, a térképészet stb. terén a nevek használatának fontos szerepe van, e szempontból is lényeges tehát, hogy a tudomány a társadalom számára megbízható névanyagot tegyen hozzáférhetővé.

2. Az MDH létrehozása, jelenlegi helyzete, informatikai háttere

2.1. A helynevek iránt megmutatkozó és egyre fokozódó igényeket látva a nyelvtudománynak időszerű volt e téren lépéseket tennie. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének két kutatócsoportja is részt vesz (Tóth Valéria, illetve Hoffmann István vezetésével) a TÁMOP által finanszírozott kutatóegyetemi programban, aminek keretében a „Magyar Digitális Helynévtár” (MDH) kialakításán dolgozunk. E programmal egy olyan hatalmas adatbank létrehozását vállaltuk, amely a magyar nyelv egész helynévállományának befogadására és kezelésére alkalmas. Ez az adatbank publikus, online formában elérhető mindenki számára, s információt nyújt a nagyközönségnek éppúgy, mint a szakembereknek. Ennek az adatbázisnak a programot illetően az alapjai készen állnak, nyelvi anyaggal, helynevekkel való feltöltése folyamatban van: első lépésként — mivel nagyobb területről innen állnak a rendelkezésünkre a leggazdagabb névanyagot tartalmazó gyűjteményes kötetek — a dél-dunántúli területek (Baranya, Somogy, Tolna megyék) feldolgozása indult meg.

Az adatbázis-kezelő program kiválasztása és az adatokat fogadó struktúra kialakítása ugyancsak megtörtént: a 4D adatbázis-kezelő rendszerbe importáljuk be a forrásanyagokon alapuló adatrögzítés során keletkezett adatállományokat. a) A térképek georeferálását, digitalizálást az ArcGIS és az ArcView térinformatikai programok segítségével végezzük el, b) a névadatokat pedig a legtöbb adatbázis-kezelővel kompatibilis, tehát általánosabb felhasználási lehetőséget is biztosító (Word, majd pedig) Excel táblázatkezelőben rögzítjük. E széles körben elterjedt programok általános ismertsége ugyanis lehetővé teszi egyetemi hallga-

tók bevonását az adatrögzítés első fázisában anélkül, hogy ez tőlük mélyebb számítástechnikai tudást várna el.

2.2. Mivel a munka több fázisban zajlik, az egyes területek névkincsének rögzítése, adatbázisba emelése különböző készültségi fokon áll. A munkálatok első fázisában a digitálisan elérhető (vagy digitalizált) helynévgyűjtemények névanyagának rögzítését végezzük el, ami annyit jelent, hogy járásonkénti, illetve azon belül településenkénti rendben haladva a helynévkötetek minden információját rögzítjük Word, illetve Excel-táblákban. Az adatfeltöltés fázisa jórészt hallgatók közreműködésével zajlik, és aktuálisan a következő készültségi fokot mutatja. Elkészült Tolna megye teljes helynévanyagának (40.000 rekordnak, azaz ugyanennyi névadatnak) a rögzítése. Baranya megye első kötete (tehát a Sásdi, a Szigetvári és a Pécsi járás) lényegében szintén elkészült. Ez 190 települést, és 85.000 rekordot jelent. Somogy megye 253 településéből elkészült 237, vagyis a Fonyódi, Siófoki, Marcali, Kaposvári és Csurgói járás teljes egészében, a Nagyatádi és a Barcsi járás pedig részben. Ez jelenleg mintegy 60.000 rekordnyi nevet tesz ki.

2010 decemberétől más intézmények oktatói és hallgatói is bekapcsolódtak a munkába, s ez az együttműködés további nagy számú névanyag adatbázisban rögzítését biztosította. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékéről Hegedűs Attila vezetésével 9 hallgató vesz részt az adatbázis-építő munkában, s ők mintegy 25.000 rekordnyi névanyagot (98 település névállományát) rögzítették a Győr-Moson-Sopron megyei Győri járás és a Kapuvári járás, a Pest megyei Nagykátai járás, valamint Csallóköz területéről. A Veszprémi Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékéről Hári Gyula vezetésével 8 hallgató vesz részt a munkában. A veszprémi hallgatók a Veszprém megyei Veszprémi járás helynévanyagának adatbázisban rögzítésén dolgoznak, s a járás 71 településéből ezidáig 36 készült el, ami kb. 16.000 rekordnyi névanyagot ölel fel.

Mindez pedig azt jelenti, hogy jelenleg összesen több mint 200.000 névadat esett át az adatfeltöltés, -rögzítés fázisán.

Ez az állomány azonban csak további munkálatok révén válik alkalmassá arra, hogy beemeljük az adatbázis-kezelő rendszerbe: a névadatok köznyelvi formájának a megállapítása és az egy objektumhoz tartozó névváltozatok közül a lemmanév (a fővariáns, az ún. táblanév) kiválasztása ugyanis elengedhetetlen ahhoz, hogy bizonyos funkciók működhessenek. Minthogy azonban ezek a munkafázisok már jóval nagyobb szakértelmet követelnek meg, jobbára doktori hallgatók, tudományos segédmunkatársak végzik őket. Jelenleg a munkának ez a része egész Tolna megyére kiterjedően befejeződött, Baranya megyében a Sásdi járásban ugyancsak teljesnek mondható, ezeken a területeken kívül egyelőre a Szigetvári járás egy részében, valamint Somogy megye Kaposvári járásában végeztük el. Ez összesen mintegy 100.000 rekordot jelent. A névadatokat és a hoz-

zájuk tartozó filológiai információkat tekintve ez az a névadatmennyiség tehát, amely alkalmas arra, hogy az adatbázisba beemeljük. Erre ugyanakkor csak abban az esetben van mód, ha elkészült az adott járás térképes állománya is. A 4D adatbázis-kezelő rendszer ugyanis térinformatikai komponenssel is rendelkezik, azaz ennek köszönhetően a névadatok térképes megjelenítésére is lehetőségünk nyílik.

Mindezekből adódik, hogy jelenleg a helynévtár anyagának csupán egy része, közel 80 ezer modern kori helynévadat érhető el az interneten is a digitális helynévtár honlapján (http://mdh.unideb.hu/).

A 4D működtetésében, fejlesztésében német és magyar informatikusok, térinformatikai szakemberek vannak a segítségünkre, és egyes területek feldolgozása (azoké, ahol német nyelvű névanyag is található) szintén német–magyar együttműködés keretében zajlik.

3. Az MDH nyújtotta lehetőségek

Az MDH jelenlegi állapotában a kiválasztási és keresési lehetőségek csupán az általános felhasználói felületen működnek, a tervek szerint összetettebb kereséseket és kiválasztásokat is lehetővé tevő kutatói verzió ugyanis még kidolgozás alatt áll.

3.1. Kiválasztás

Az általános felhasználók számára biztosított kiválasztás funkció arra szolgál, hogy egy adott, az adatbázisban már szereplő település valamennyi helynevét együtt láthassuk. Ehhez két úton juthatunk el: a térképes kiválasztással, illetőleg úgy, hogy a településnevet a kiválasztás mezőben egy településnév-listából kiválasztjuk. Az első esetben a nyitólap térkép ikonjának megfelelő részére kattintva a Google Föld segítségével megkapjuk az adott terület településneveit, s ezek közül a kívánt névre kattintva megjeleníthetjük a település valamennyi helynevét. (Minden helyhez tartozóan azonban csak egy névváltozat, az ún. táblanév szerepel a térképen ilyen esetekben.) A térképen megjelent helynevek bármelyikéről néhány alapvető információt ugyancsak megkaphatunk akkor, ha az adott névre kattintunk. A kiválasztás mező használatával egy listához jutunk a kiválasztott település valamennyi helynévi adatával. (Azt is láthatjuk ezt a funkciót alkalmazva, hogy az adott településen hány helynévi forma van használatban.) A listában ugyancsak bármelyik névalakra rákattinthatunk, s mellette ekkor megjelenik a név bővebb adatlapja, számos, a helynévre és a helyre vonatkozó lényeges információval. Az adatlapon található földgömb ikonnal az adatok térképi megjelenítését is kérhetjük.

Az alábbi térkép a Magyar Digitális Helynévtár adatbázisából Alsómocsolád település valamennyi denotátumát (a hozzá tartozó táblanévvel) ábrázolja a Google Föld segítségével.

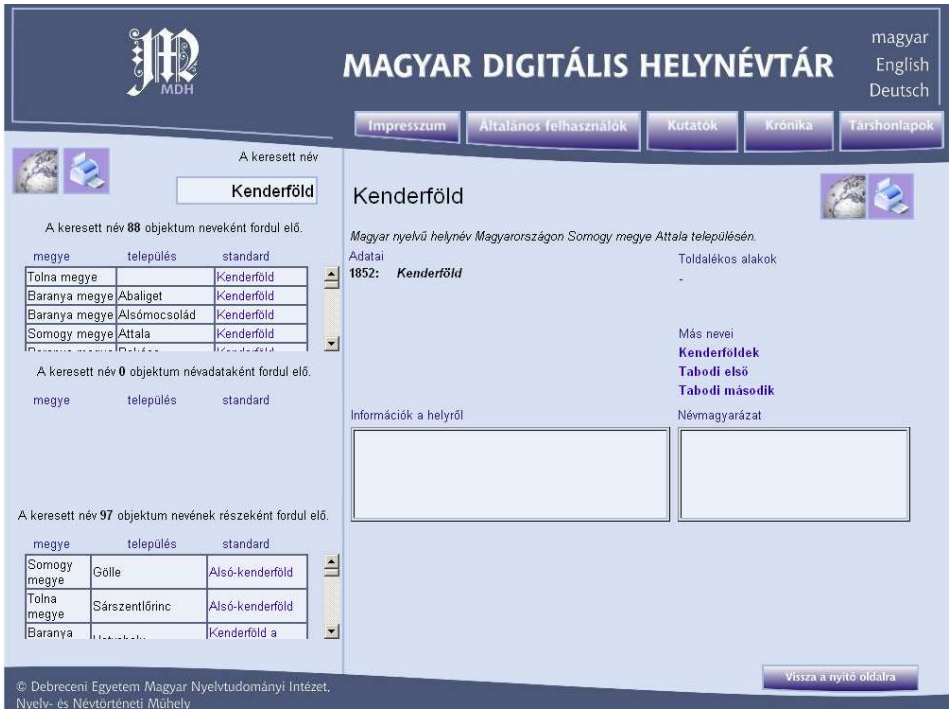

3.2. Keresés

A keresés funkció a kiválasztástól eltérően egy-egy konkrét helynévre vagy helynévdarabra (a nevekben szereplő lexémákra) történő keresést szolgálja. A keresés eredménye két listában jelenik meg: az első lista azokat a neveket tartalmazza, amelyek a keresett névvel szerkezetileg teljesen azonosak. A második listában pedig azokat a neveket találjuk meg, amelyek részeként a keresett név előfordul. E két lista segítségével az összes olyan névadatot megkaphatjuk, amelyekben a kívánt névforma vagy önmagában vagy valamely név részeként felbukkan.

Ugyanilyen eredményre jutunk akkor is, ha egy lexémára vagy szerkezetre keresünk rá (pl. egy-egy fanévre, földrajzi köznévre, névutóra stb.).

Mindkét esetben a listában látható névalakok bármelyikére rákattintva annak az adatlapja megnyílik a mellette lévő ablakban, a korábban már említett információkkal, illetve a térképi megjelenítés lehetőségével (ezt illusztrálja a következő ábra).

4. Távlati célok, tervek

a) A helynévi adatokat és a térképi ábrázolásukat látva világosan megmutatkoznak egyúttal a helynévtár hiányosságai is. A feldolgozott helynévgyűjtemények — tekintve, hogy a gyűjtések akkor zajlottak — jórészt az 1970-es évekbeli állapotokat mutatják, és bizonyos, hogy azóta a helyekben magukban és az elnevezéseikben is nagy változások mentek végbe (volt közben például egy rendszerváltás is, amely a földterületek birtokviszonyait alapjaiban alakította át, és különböző okokból eredően számos név megváltozását is magával hozta). Ahhoz, hogy az adott területek névanyagát tekintve az adatbázis naprakész legyen, újabb helyszíni gyűjtésekre: kiegészítő és ellenőrző, aktualizáló gyűjtésekre van szükség. Ráadásul a névgyűjtemények térképei az adott kor technikai lehetőségeinek korlátjai miatt igen pontatlanok, ami a Google Földön való ábrázolás alkalmával azonnal ki is ütközik. A lokális jellemzők pontosítására ugyancsak a helyszínen van lehetőség.

Ezeket a (nyilvánvalóan hosszabb távú) feladatokat látva 2011 augusztusában kísérleti jelleggel és hat hallgató részvételével a Dél-Dunántúlon helynév-aktualizáló gyűjtést végeztünk, melynek keretében 16 település névanyagát „frissítettük” fel (azaz egészítettük ki 2011-re vonatkozóan érvényes információkkal, névadatokkal), és tettük rendbe a lokalizálásukat. E kísérlettel a célunk egyrészt az volt, hogy kidolgozzuk e munkafolyamat módszertanát, és másrészt felmérjük

azt is, hogy az ilyen feladatok megvalósításának milyen személyi, időbeli és financiális vonatkozásai vannak.

b) Azt is fontosnak gondoljuk egyúttal, hogy azokon a területeken is előmozdítsuk a helynévgyűjtő munkát, ahol ezidáig nem (vagy csak korlátozottan) jelentek meg helynévgyűjtemények. E téren elsőként Hajdú-Bihar megyében tettünk lépéseket, egy szűkebb régió, a Hajdúhát településeit kiválasztva. Itt ugyancsak egyetemi hallgatók és doktoranduszok közreműködésével szerveztük meg a munkát. A helyszínen végzett gyűjtés fázisát követően az így nyert adatállomány természetesen beépül az MDH adatbázisába, illetőleg helynévgyűjtemény formájában könyvként is megjelentetjük: az első kötet (a Hajdúhát településeivel) 2012 őszén kerülhet a nyomdába. A megye további régióit ugyanilyen módon kívánjuk feldolgozni.

c) A helynevekkel való tudományos foglalkozást a legkorábbi időszaktól kezdődően jellemezte a történeti névadatok iránti fokozott érdeklődés, s ezen belül is különösen nagy figyelem fordult minden korban a korai okleveles helynévi adatok felé. Ebben a tágabb kontextusban (és a debreceni névkutató műhely alapvetően történeti irányultságát valamelyest itt is érvényesítve) döntöttünk úgy, hogy a „Magyar Digitális Helynévtár”-ban külön modult tervezünk a korai ómagyar kor (vagyis az 1350 előtti időszak) helyneveinek. Az MDH-nak ilyen módon két fő modulja különíthető el: az egyik az újkori-mai helynévállomány (főképpen 18–21. századi névadatokkal), a másik pedig a korai (leginkább 1350 előtti) névkincs kezelésére használatos, de a két modul természetesen szervesen össze is kapcsolódik egymással. Minthogy a történeti nevek iránt megmutatkozó igények kielégítését napjainkban számos kézikönyv szolgálja (a forráskiadványoktól kezdve a kompendiumokon át a szótárakig), az MDH korai helynévi moduljához az elsődleges forrásaink lényegében önként kínálkoztak. A helynévadatok térképes megjelenítését ebben a modulban rekonstruált középkori térképeken valósítjuk meg. A korai helynévtár kialakítása — kísérleti jelleggel az Árpád-kori Abaúj megye anyagán — megkezdődött, és reményeink szerint rövidesen ez is működésbe léphet.

d) Amint azt a korábbiakban már említettem, a digitális helynévtárnak egyelőre az általános felhasználói felületét készítettük el, és tettük elérhetővé az interneten is. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az MDH amellett, hogy a nagyközönség igényeit is igyekszik kielégíteni, elsődlegesen mégiscsak tudományos célokat szolgáló adatbázis kíván lenni (noha a jelenlegi változat is szolgál már a kutatást közvetlenül segítő lehetőségekkel). Ezért szerepel a rövidtávú tervek között a kutatói verzió kidolgozása, amelyben összetett kiválasztási és keresési funkciókat biztosítunk a kutatóknak, lehetőséget adunk a nyelvi elemzések szempontjai szerinti leválogatásokra és térképi megjelenítésekre. Ehhez természetesen arra van szükség, hogy a filológiai információk mezői mellé a nyelvi elemzések mezőivel (a névszerkezetre, a helyfajtára vonatkozó elemzésekkel, a

jelentéstani kapcsolatokkal, az etimológiával stb.) is kiegészítsük és feltöltsük az adatbázist.

5. Végezetül ide kívánkozik még néhány általános, záró megjegyzés a program első évének tanulságai alapján. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy mint minden nagyszabású vállalkozásnak, a „Magyar Digitális Helynévtár”-nak is megvannak a maga buktatói: a túlzott elvárások megfogalmazásával például az egész programot igen könnyen ellehetetleníthetjük. Ezért van nagy jelentősége annak, hogy a kezdetektől jól átgondolt keretek között dolgozzunk, ahol az egyes munkafázisok világosak, és szervesen egymásra épülnek, ugyanakkor ezek a keretek akár módosulhatnak is a munka tapasztalatainak fényében. Az MDH személyi és infrastukturális feltételei alapvetően adva vannak, azonban a megvalósításához folyamatos pénzügyi támogatásra van szükség. Ezt továbbra is elsősorban különböző pályázati forrásokból igyekszünk biztosítani. A sikeres munkának emellett azonban a minél szélesebb körű, a magyar nyelvterület egészére kiterjedő, Kárpát-medencei tudományos együttműködés a leglényegesebb feltétele.

A „Magyar Digitális Helynévtár”-ra vonatkozó további információk olvashatók a helynévtár honlapján (lásd előbb), illetve az alábbi publikációkban:

TÓTH VALÉRIA (2011), A térinformatika alkalmazási lehetőségei a nyelvészetben. In: *Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában II.* Szerk. LÓKI JÓZSEF. Debrecen. 143–50.

TÓTH VALÉRIA–ZICHAR MARIANNA (2011), Informatika a nyelvtudomány szolgálatában. In: *Informatika a felsőoktatásban 2011 konferencia. Konferenciakiadvány.* Szerk. CSER LÁSZLÓ–HERDON MIKLÓS. Debrecen. 843–8.

Ditrói Eszter

Helynévrendszerek területi differenciáltsága*

1. A magyar nyelvterület táji, történeti, kulturális vagy éppen nyelvi szempontból egyaránt tagoltságot mutat: ezek a jellemzők adják meg egy-egy tájegység sajátos arculatát. A fenti tényezők olykor egybeesnek, gondoljunk csak például a történelmi–nyelvjárási tájak kapcsolatára: bizonyos történelmi események miatt mutathatók ki ugyanis a székely nyelvjárás egyes elemei a Nyugat-Dunántúlon. Ezek a differenciáltságot okozó tényezők azonban olykor nem mozognak azonos határokon belül: például történelmi szempontokat alapul véve beszélünk Őrségről, ám a táj sem nyelvi, sem néprajzi aspektusból nem különbözik jelentősen a környező területektől.

Természetes jelenség tehát, hogy egy-egy nyelvterület nem egységes, hanem több tekintetben is részekre oszlik, s ez a tagoltság a szakirodalomban is jól tükröződik: találkozunk például a Kárpát-medence néprajzi (VISKI 1938, KÓSA–FILEP 1975, BALASSA–ORTUTAY 1979), földrajzi (Magyarország kistájainak katasztere, 2010), vagy éppen nyelvjárási (KÁLMÁN 1951, IMRE 1971, KISS J. 2001) felosztásával. E munkák mindegyike — különböző szempontrendszereket alkalmazva, de — arra a következtetésre jutott, hogy a magyarság tájilag, történetileg, kulturálisan, nyelvileg egyaránt tagolt képet mutat. Ezt a gondolatot pedig bizonyosan továbbvihetjük a helynévrendszerekre vonatkoztatva is, vagyis azt mondhatjuk, hogy ugyanilyen okokból adódóan beszélhetünk a helynévrendszerek területi differenciáltságáról.

2. Minden természetes nyelvben megfigyelhető a tulajdonnevek használata, azaz a tulajdonnév kategóriája nyelvi univerzálé, s ez az újonnan keletkező helynevek formai sajátosságait minden korban alapvetően determinálja. Mindez annyit jelent, hogy a névadó a névadáskor csak saját nyelvi kompetenciájára támaszkodhat, amit a már meglévő helynévi rendszer határoz meg, azaz a denotátum névvel való felruházásakor önkéntelenül is a tanult mintákhoz igazodik. Ha az egyén ugyanis egy bizonyos helynévkincset használ, azt megismerve bizonyos névalkotási szabályokat is elvon, s így névadóként csak az általa ismert névrendszert veheti alapul (HOFFMANN 1993: 29–30, 35). A névadók tehát mindig a szokásban lévő

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

földrajzinév-típusok valamelyikéhez alkalmazkodnak (BÁRCZI 1958: 146), vagyis a névadáskor a legfőbb hatóerő az analógia (INCZEFI 1970: 44), vagy más megközelítésben a névmodellekhez való igazodás (HOFFMANN 1993: 29–30). Az analógia, a névminták szerepe a helynévadásban leginkább abban érhető tetten, hogy a helyneveknek mindenképp „névszerűnek", „névstílusúnak" kell lenniük (J. SOLTÉSZ 1979: 25), mivel ellenkező esetben az alkotott helynevet a közösség nem fogadja el helynévként.

A helynevek a lexikális elemkészlet részei, s e nyelvi részrendszer laza strukturáltsága és nagy elemszáma miatt a helynévkincsben nem mutatkozik szoros összefüggés az egyes tagok között: egy-egy elem változása nem hat oly nagy mértékben a rendszer egészére, mint egy kisebb elemszámú nyelvi részrendszerben (például a fonológiai rendszerben) történő változás. Mivel minden nagy elemszámú rendszerre igaznak tűnik az a tétel, hogy bennük nem érvényesül olyan erőteljesen az összefüggés az egyes elemek között, ez azt is jelenti, hogy a helynévrendszer vonatkozásában leginkább csak egy-egy névközösség helynévkincsében találhatunk az elemek között viszonylag szorosabb kapcsolatot (HOFFMANN 1993: 39). Ebből pedig az ugyancsak adódik, hogy a helynévadási minta nem egységes a magyar nyelvterület egészére nézve, hanem nagy mértékben differenciálódik.

3. A toponímiai rendszerekben, sőt tágabb értelemben a névmodellekben feltételezhető különbségek vizsgálata új területnek számít a magyar névtani szakirodalomban (de lásd ehhez HOFFMANN 1993: 29, 64, 82–3, 85, 87, HAJDÚ 1991, 1999, VARGHA 2010, BÁRTH 2010). A következőkben azokat a módszertani szempontokat veszem sorra, melyek alapos elemzése segít feltárni a helynévadásban esetlegesen meglévő területi különbségeket. A téma átfogó vizsgálatához elsőként a megfelelő módszer kiválasztása, a vizsgálati célok és lehetőségek körülhatárolása szükséges. Nyilvánvaló az is, hogy a területi eltérések felderítéséhez a nyelvterület különböző részeiből származó helynévállomány feldolgozása elengedhetetlen feladatunk. Ez a feldolgozó munka úgy lehet igazán eredményes, ha a névanyagot az elemzési szempontokkal együtt adatbázisban rögzítjük és elemezzük. Úgy gondolom, hogy egyes helynévrendszerek különbségeinek szinkrón vizsgálatához elengedhetetlen az egyidejűleg nagy területről összeállított anyag felhasználása. A mai Magyarország területéről ehhez kitűnő alapot szolgáltatnak az 1960–80-as években készült helynévgyűjtemények, a határon túli területekről pedig az 1940-es években SZABÓ T. ATTILA jóvoltából megélénkült helynévgyűjtő munka eredményeként az utóbbi években megjelentetett névgyűjtemények.

3.1. A névtani vizsgálatok természetes egysége a település, egy ilyen keretben ugyanis még jórészt rendszer által meghatározott nevekről beszélhetünk, olyan nevekről, melyeket a kommunikációs szükség hívott életre. Nagyobb, járásnyi vagy akár megyényi egység már nem mutatja az előbb említett rendszerszerűsé-

get (HOFFMANN 1993: 39). Ugyanakkor éppen emiatt fontos akár járásnyi, megyényi területeket vizsgálni a helynévrendszerek differenciáltsága után kutatva, hiszen a rendszerszerűségből következően nyelvileg, kulturálisan, történetileg, földrajzilag egységes területek helynévrendszere nem mutathat nagy különbségeket. Ennek a tendenciának az ellenkezőjét tapasztalhatjuk viszont a kevésbé egységes, vagyis megyényi nagyságú területen, azaz a fenti tényezők eltérése miatt ilyen egységekben vizsgálódva bizonyosan különbségeket fedezhetünk fel. Az egyes területek között feltételezett eltérések azonban csak településenkénti összehasonlító vizsgálattal tárhatók fel, tehát továbbra is célszerű a települést vizsgálati egységként megtartani. További, gyakorlati jellegű kritériumokra is figyelmet kell fordítanunk az adatbázis kialakításakor: a torz információk elkerülése végett érdemes tekintetbe venni az átlagos névmennyiséget, a vizsgált települések területét, nagyságát és a névsűrűségi mutatókat, s ezek alapján meghatározni a vizsgálatba bevont települések körét.

3.2. A helynévrendszerek területi differenciáltságát felderítendő az eddigiekben több kutatást folytattam. Elsőként a magyar nyelvterület különböző részeinek (a Veszprémi járás, a Fehérgyarmati járás, valamint a csíki térség néhány településének) a helynévkincsét analizálva tártam fel jelentős névszerkezeti különbségeket (DITRÓI 2010). Később arra voltam kíváncsi, hogy vajon egy megyén belül érvényesülnek-e a névrendszertani egységesülési folyamatok, vagy ott is kimutathatók eltérések, és ezeket az esetlegesen jelentkező különbségeket milyen tényezők befolyásolhatják (DITRÓI 2011).

Ez utóbbi vizsgálathoz egy olyan megye névanyagát választottam korpuszként, amely több szempontból is előnyös vizsgálati terepnek mutatkozott: a magyar nyelvterület nyugati részén fekvő Vas megye helynévgyűjteménye (VMFN., 1982) a magyarországi helynévgyűjtésnek abban a szakaszában született, amikor már egy jól kiforrott kutatói módszer és munka, valamint tapasztalt szerkesztőgárda állhatott az adattár mögött (vö. HOFFMANN 2003: 69–70, 77), ez pedig nyilvánvalóan előnyt jelenthet az elemző munka során. A Dunántúlról az 1970–80-as években felgyűjtött helynévanyag kronológiai tekintetben ráadásul egyidejű (hiszen a Baranya, Tolna, Somogy, Zala stb. kötetek névanyagát lényegében pár évnyi különbséggel gyűjtötték fel), s a névanyag kronológiai egyneműségéből adódóan ezért alkalmas forrásbázist biztosít egy későbbi, nagyobb területeteket felölelő összehasonlító-szinkrón vizsgálathoz is.

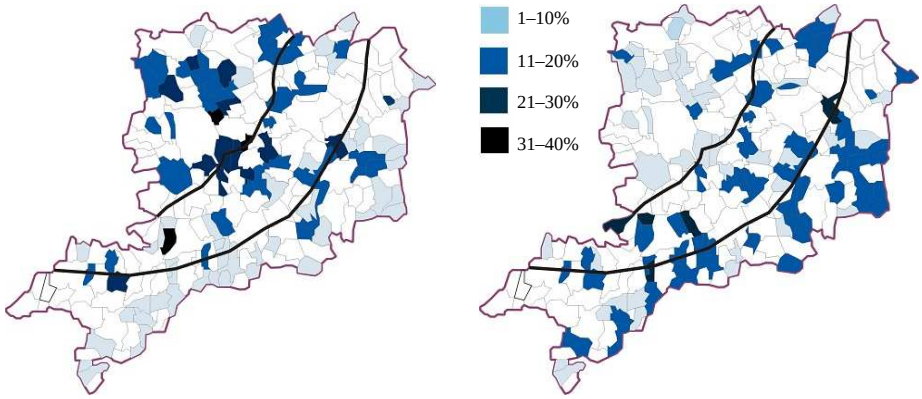
Vas megye mint vizsgálati terület további előnyökkel is rendelkezik, ugyanis több tekintetben is differenciált. IMRE SAMU és KISS JENŐ nyelvjárási térképe alapján két nyelvjárási terület képviselteti magát a térségben: az északnyugatdunántúli és az őrségi típus (IMRE 1971: 333–4, 337, KISS J. 2001: 267). Néprajzi aspektusból ettől is nagyobb változatosságot tapasztalhatunk tekintve, hogy a térség 4 néprajzi tájra oszlik: itt található az Őrség, a Hegyhát, a Kemensalja–

Kemeneshát, a Völgység, valamint a Nagyerdő egy szelete (KÓSA–FILEP 1975: 114–5, 150–1, 155–6, DÖMÖTÖR 1960: 7, 16). Földrajzi megközelítésben pedig 5 nagytájról (Alpokalja, Vas–Soproni-síkság, Hegyhát, Zalai-dombság, Marcal-medence), s ezen belül 11 kistájról szólhatunk (MKK. 354–70, 382–90). A táj tehát etnográfiai, földrajzi és nyelvi szempontból egyaránt megosztott képet mutat, s ebből adódóan jogosnak tűnik a feltevés, hogy ezeken a különbségeken túl bizonyosan eltérésekre bukkanhatunk a helynévadási mintákban is.

4. Mivel a helynevek nyelvi jelenségek, a helynevekben jelentkező területi differenciáltságra utaló jegyeket nyelvi síkon leginkább talán a nyelvjárási szempontrendszerhez hasonlóan célszerű megközelítenünk. A nyelvjáráskutatás megfigyelésére alapozva (vö. BENKŐ 1954: 24–6, IMRE 1971: 35–55, KISS J. 2001: 25–36) jómagam a differenciáció okait 1) a földrajzi környezetben, 2) a történelmi körülmények hatásában, 3) az idegen nyelvi környezet jelenlétében, 4) a migrációs folyamatokban és 5) a térképek mai névrendszerre gyakorolt hatásában látom megnyilvánulni. A továbbiakban ezeket a szempontokat veszem sorra, s a példákat a Vas megyei névanyagból, korábbi vizsgálataimra támaszkodva hozom. Előzetesen azonban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy eddigi munkáimban elsősorban a földrajzi környezet befolyásoló hatására koncentráltam, s mindebből következően a 2–5. szempontok kapcsán felvetett lehetőségek további igazolásra szorulnak.

4.1. A földrajzi környezet. A földrajzi környezet talán az egyik legmarkánsabb befolyásoló tényező a nyelvi rendszerek életében: bizonyos földrajzi objektumok gátként viselkedve ugyanis elválasztanak egyes területeket, ezáltal különbségeket idéznek elő az adott nyelvi mintában. A következőkben a földrajzi gát szerepét mutatom be egy szemléletes példán keresztül, azt a gondolatot véve alapul, miszerint egy adott területen „minél nagyobbak és sűrűbben előfordulók az érintkezést hátráltató természeti akadályok (pl. nagy hegyek, erdők, tavak, mocsarak, pusztaságok, sivatagok stb.), annál erősebben érvényesül a nyelvi elkülönülés. Mindezeknek az ellenkezője (jó útviszonyok stb.) természetesen a nyelvi egységesülést segítik elő” (BENKŐ 1957: 25).

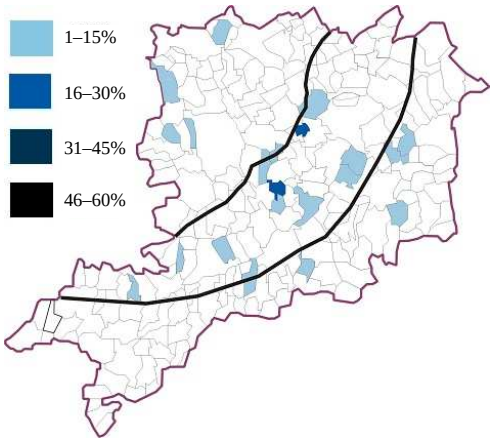
A birtoklás funkciója a magyar helynévrendszerben szerkezetileg kifejeződhet egyrészes, valamint kétrészes nevekben; lexikális-morfológiai szinten pedig a struktúra létrehozható személynév *(Kálmán-rét),* személyt jelölő közszó *(Koldus-telek)* által. Mindebből következően a magyar helynévkincsben négyféle szerkezet létezhet a birtoklás kifejezésére: személyt jelölő közszó *(Molnári),* személynév *(József),* személyt jelölő közszó + földrajzi köznév *(Pap-tag),* személynév + földrajzi köznév *(Laci-tag)* struktúra. Ezeknek a szerkezettípusoknak a Vas megyei névanyagban megfigyelhető eloszlását illusztrálja a következő összehasonlító térkép.

személynév + földrajzi köznév *személyre utaló köznév + földrajzi köznév*

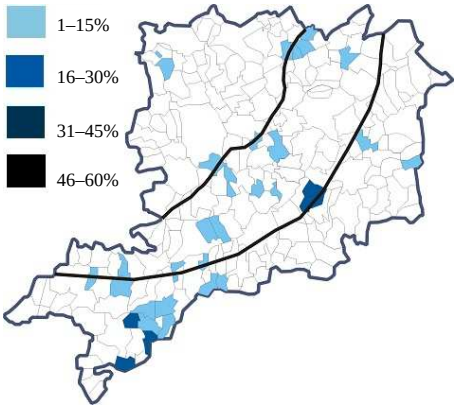
Vas megye területén, mint az a térképeken jól látható, a helynévszerkezetek eloszlásában egy viszonylagos törést figyelhetünk meg az adott struktúra felhasználása terén. Vas megyében ez a gátló tényező földrajzi szempontból mindenképpen a Rába folyó völgyének (és a korábbi időkben itt elterülő hatalmas erdőségeknek) a térsége. Minthogy ez az elkülönülés (kettőség) több vonatkozásban is tetten érhető volt a vizsgálat során (ám ennek részletezésére itt most nincs lehetőség), joggal feltételezhetjük, hogy a Rábamente földrajzi akadályként viselkedik a névminták terjedésében. Véleményem szerint hasonló megfigyeléseket tehetnénk akkor is, ha például Erdélyben a csíki és az udvarhelyszéki helynévanyagot vetnénk össze hasonló módon, ugyanis a Hargita többek véleménye szerint a székelységet nyelvi aspektusból két nyelvjárási csoportra osztotta, és valójában ennek okán beszélhetünk csíki és udvarhelyi székely dialektusról (vö. BENKŐ 1957: 21).

4.2. Történelmi események. A helynévrendszerek területi differenciáltságát bizonyos történelmi körülmények is befolyásolhatják. Még a jelenkori anyag kutatásának vizsgálatakor is fontosnak tartom ezt a vizsgálati aspektust, hiszen a történelmi folyamatok mindenkor hatással vannak a jelen körülményekre, s így a jelenkori helynévanyagra is. Szemléltető példaként megint csak Vas megyei helyneveket idézek. A birtoklás kifejezésére a lehetséges névszerkezeti típusok közül a birtokost jelölő köszó a megyében — mint a fenti ábrákon is láthatjuk — a Rábamentén a legjellemzőbb. Az ilyen stuktúrájú helyneveknek a többsége proletári föld, azaz jobbára az 1940–50-es években osztották szét. Minthogy pedig ezek között a denotátumok között a tulajdonost jelölő köszó elnevezési minta volt a domináns névadói motívum, az objektumok a *Proletár, Proletárok* nevet viselik. Ez a jelenség persze tovább indukálta az egyrészes, birtokost jelölő köszói szerkezetek felhasználási rátájának a növekedését más lexikális elemek körében is *(Molnári, Vitéz),* mivel a névmintában a Rábamentén az előbb említett struktúra volt a meghatározó.

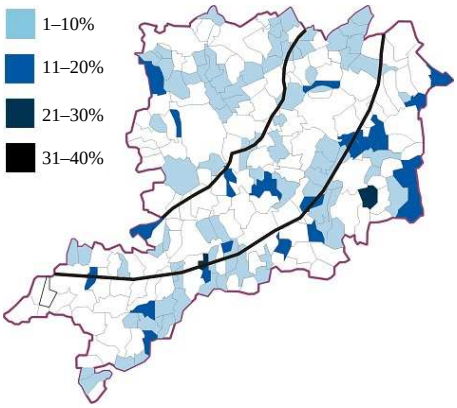

személyre utaló egyrészes községi helynevek

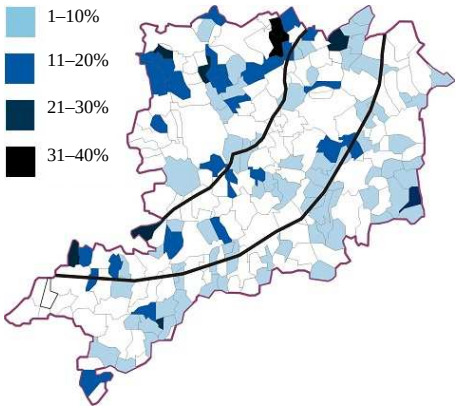
Ugyancsak jellemző példaként említhetjük a viszonyjelölés szerkezeti megoszlását is, melyet a következő térképek szemléltetnek.

névutós szerkezetek

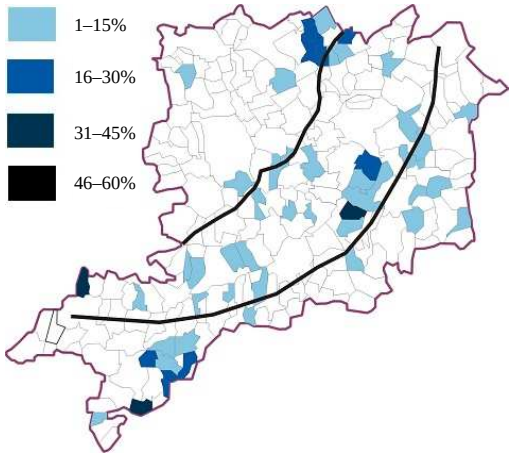
-alja/-eleje utótagú helynevek

alsó-/felső- előtagú helynevek

A névutós szerkezetek (pl. a *Kis-hegy mellett*), valamint az *-alja, -eleje* utótagú struktúra a Rábán inneni területeken a meghatározó (pl. *Tüskés föle, Nyíres alja*), az *alsó-, felső-* stb. előtagú helynévi minta (pl. *Alsó-Páskumi-kút, Felső-Tüskés*) pedig éppen a Rábán túli területeken bír jelentős aránnyal. Több kutató egyetért abban, hogy a névutós szerkezetek archaikusabb réteget képviselnek a helynévkincsben (vö. INCZEFI 1967), s nem véletlen, hogy ez a struktúra éppen a Rábán inneni területeken mutat jelentős gyakoriságot. Emögött pedig akár településtörténeti folyamatok is húzódhatnak, a Rábán túli területeket ugyanis csak jóval később népesítették be, ezenkívül később alakult ki úthálózata, infrastruktúrája is, ráadásul ezt az elszigeteltséget a Rába mentén lévő nagy erdőségek csak még jobban megerősítették. Ezeket a viszonyokat a helynevek csupán annyiban tükrözik, hogy a viszonyjelölés funkcióját egy névtani szempontból újabb keletű struktúrával nevezik meg a névadók a Rábán túli településeken, míg a Rábán innen az archaikusabb formákat használják.

4.3. Az idegen nyelvi környezet hatása. Magyarország sajátos nyelvi helyzetéből következik, hogy az idegen nyelvi környezet hatását kétféleképpen kell szemlélnünk: egyrészt a mai magyarországi területeken élő kisebbségek helynévadási mintájának a magyar helynévrendszerre gyakorolt hatását lehet tanulmányozni, másfelől viszont a mai magyarországi határokon túlra szakadt magyarok helynévadási szokásait érdemes külön felderíteni. Ezt a szétválasztást jobbára az idegen nyelvi környezet hatásfokában megmutatkozó különbségek teszik indokolttá: az erőteljes betelepítések következtében egy-egy határon túli településnek a helynévkincse inkább mutat mintabeli kevertséget, mint egy magyar környezetű település helynévállománya.

szószerkezetet, névutót tartalmazó helynevek

A Vas megye helynevei körében végzett eddigi vizsgálataim azt mutatták, hogy a szószerkezetet vagy éppen névutót tartalmazó helynevek többnyire a me-

gye déli részén adatolhatók *(Kis vasút között, Hegyalja fölött),* s ez arra is enged következtetni, hogy ezt a szerkezetet talán az idegen nyelvi hatás (a német vagy szlovén lakosság helynévadási mintája) tartja életben, az készteti a névadókat a hasonló helynévstruktúrák alkotására. Népességtörténeti szempontból ugyanis ezekre a területekre a 17. században németeket telepítettek be, de a vendek (magyarországi szlovének) helynévadási mintája is számottevő hatást gyakorolhatott. A nemzetközi szakirodalomban a tulajdonnevek alaki tipológiája számon tartja ezt a szerkezettípust. BACH „Deutsche Namenkunde" című munkájában több ilyet is említ: pl. *Unter den Linden, der Distrikt vor dem Mühlgraben* (BACH II/1: 68, II/2: 122). Mivel a német névadási szokásokban láthatóan jellegzetes ez a struktúra, joggal vethető fel egy esetleges német hatás a szerkezetek térhódítása kapcsán. Erdélyben hasonló hatással számolhatunk a *Gátnál, Hegynél* típusú ragos helynevek vonatkozásában, ez a minta ugyanis meglehetősen erős az erdélyi, legalábbis a csíki toponímiai normában. Párhuzamként román példák, a *La gat, La kruce, La portă* helynevek említhetők, melyet jellegzetesen *-nál/-nél* toldalékkal fordíthatunk (vö. BENKŐ 1947: 58). A helynévszerkezetekre tehát nagyfokú hatással lehet a más nyelvű környezet, illetve annak helynévadási mintája, s a helynevek területi differenciáltságát ez a tényező is nagyban befolyásolja.

4.4. Migrációs folyamatok. Amíg az idegen nyelvi környezet a környező, idegen ajkú népek helynévadási mintájának hatását jelenti, addig a migrációs folyamatok kapcsán a magyar terület más részéről érkezett magyar nyelvű csoportok toponímiai normájának a hatását tanulmányozzuk. Érdekes vizsgálati terep lehet például a 19–20. században a székelység migrációja a Dunántúlra, s így az ottani lakosság helynévmintájára gyakorolt hatása. Az említett területeken ennek köszönhetően is jelentősen megugrik többek között a határozóragos és a névutós helynevek használata. Noha az ilyen szerkezetű helynevek preferenciája a terület bizonyos részén az ottani német vagy éppen szlovén lakosság helynévadási mintájával is magyarázható (lásd fentebb Vas megye kapcsán), nyilvánvalóan nem hagyható figyelmen kívül a migrációs tényező sem.

4.5. A térképek mai névanyagra gyakorolt hatása. Végezetül a helynévminták területi differenciáltságának a feltérképezésében a térképek mai helynévanyagra gyakorolt hatása is fontos szempont lehet. A településenkénti összehasonlító vizsgálat során többször találkozunk olyan falvak, városok névanyagával, melyeken kiugróan magas egyes helynévszerkezetek gyakorisága. Ennek oka többek között a használatban lévő térképek hatásában is kereshető. A szakmunkák előszeretettel sorolják ide az *X-en belül, X-en kívül,* valamint az *X első, X második* stb. típusú helyneveket, és többnyire bizonytalan státuszú, laza szerkezetű nevekként értelmezik őket (vö. BENKŐ 1947: 40–2, HAJDÚ 1985, INCZEFI 1967, 1968, MEZŐ 1968, SEBESTYÉN 1998, J. SOLTÉSZ 1986). Az efféle „névszerűtlen" viszonyjelölés kiugróan magas volta többek között a térképezés hatásával is magyarázható. Ez különösen az olyan települések kapcsán szembeötlő,

ahol nagy számú ilyen névformát adatolhatunk, miközben a környező települések egyikén sem található meg az efféle struktúra (ilyen „különállást” mutatnak pl. a Vas megyei Cák és Horvátzsidány helynevei).

5. A fentiekben arra igyekeztem rávilágítani, hogy megítélésem szerint a helynevek területi differenciáltságát miféle tényezők idézhetik elő, miképpen határozzák meg ezek egy-egy névadó közösség helynévadási mintáit, illetőleg miképpen eredményezhetnek elkülönüléseket közöttük. Az itt elősorolt faktorok tényleges befolyásoló szerepét azonban majd csupán egy sokkal nagyobb névanyag teljes körű vizsgálata után jelenthetjük ki nagyobb biztonsággal, és egy ilyen vizsgálat révén természetesen maguk a befolyásoló okok is továbbiakkal bővülhetnek.

Irodalom

BALASSA IVÁN–ORTUTAY GYULA (1979), *Magyar néprajz.* Bp.

BÁRTH M. JÁNOS (2010), Helynevek vagy körülírások? In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 209–21.

BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.

BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp.

DITRÓI ESZTER (2010), Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 155–69.

DITRÓI ESZTER (2011), Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek az igazolására. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 151–61.

DÖMÖTÖR SÁNDOR (1960), *Őrség.* Bp.

HAJDÚ MIHÁLY (1985), A névvé válás folyamatáról. *MNyTK*. 170: 29–34.

HAJDÚ MIHÁLY (1991), A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. 250–4.

HAJDÚ MIHÁLY (1999), Névutók a helynevekben. *MNyj.* 37: 187–92.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.

IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.

INCZEFI GÉZA (1967), Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései. *MNy.* 63: 64–71.

INCZEFI GÉZA (1968), Néhány megjegyzés és adalék a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 207–8.

INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.

KÁLMÁN BÉLA (1957), *Nyelvjárásaink.* Bp.

KISS JENŐ (2001), *Magyar dialektológia.* Bp.

KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL (1975), *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Bp.
MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 51–6.
MKK. = *Magyarország kistájainak katasztere.* Szerk. DÖVÉNYI ZOLTÁN. Bp., 2010.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1998), A névutós helynevek kérdéséhez. *EKTFTK.* 24: 66–88.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1986), Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *NÉ.* 11: 73–82.
VARGHA FRUZSINA SÁRA (2010), A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 223–33.
VISKI KÁROLY (1938), *Etnikai csoportok és vidékek.* Bp.
VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.

Csomortáni Magdolna

A csíki domborzati névrendszer regionális arculata

1. Reprezentatív korpuszon[1] végzett eddigi vizsgálataim alapján a csíki domborzati névrendszer jellegzetes módon általános és sajátos arculatú helynévi részrendszer. Jellegzetes kettős arculata nem véletlen sajátossága csupán. A vizsgált települések helyi nyelvjárásának toponímiai normájában gyökerező, így nyelvi törvényszerűségek által meghatározott lényegi ismérve. A nyelvjárási alakulatok közül a helyi nyelvjárás a nyelvi, nyelvhasználati szabályokkal, normával rendelkező nyelvjárási alapegység (KISS J. 2001: 75). Tekintettel arra, hogy a tulajdonnevek, a helynevek a nyelv, a nyelvjárás lexikális készletének elemei, a helyi nyelvjárási norma értelemszerűen a toponímiai normát is magába foglalja, amely azoknak a tényezőknek az együttese, amelyek „a helynevek mint nyelvi jelek megjelenési formáját, jellegét meghatározóan befolyásolják" (HOFFMANN 1999: 215). Következésképpen a helynévkutatásnak is a település a természetes egysége. „Jobbára egy-egy falu, kisebb város lakói alkotnak olyan névközösséget, amelynek keretében az új nevek a rendszer által is meghatározottan, a kommunikatív szükséglettől vezérelve létrejönnek. A közösség tagjainak névalkotását csak olyan típusú szociális környezet fogadhatja el, szentesítheti használatba vétel útján, amely anyagi és szellemi környezetéről nagyjából hasonló ismeretekkel rendelkezik, nyelviség és helynévismeret tekintetében minimális különbséget mutat" (HOFFMANN 2007: 39).

A strukturális értelemben rendszernek nem nevezhető másik két nyelvjárási alakulat: a szomszédos, egymással kapcsolatban levő, kis mértékben különböző helyi nyelvjárások alkotta nyelvjáráscsoport és a nem nagy számú közös nyelvjárási jelenség sajátos együttesén alapuló nyelvjárási régió azonban nem rendelkezik normával. „»Anyanyelvként« senki sem beszéli, s nem is tanulhatja meg spontán módon sem az egyiket, sem a másikat, csupán közvetlen, illetőleg közvetett összetevőjét, valamely helyi nyelvjárást" (KISS J. 2001: 76). Mindennek ellenére azonban ezeknek a nyelvjárási alakulatoknak, illetve azok kisebb-nagyobb egységeinek mint mesterséges egységeknek a toponímiai vizsgálata is indokolt, „hisz éppen a névalkotásban megnyilatkozó rendszerszerűségből követ-

[1] A reprezentatív korpusz öt település mai élő helynévanyagának 769 domborzati nevéből áll. Ezek a következők: Cs = Csíkcsekefalva (CSOMORTÁNI 2009), Cso = Csobotfalva (CSOMORTÁNI 2007: 133–4), K = Karcfalva (CSOMORTÁNI 2004, 2005), M = Csíkszentmihály (CSOMORTÁNI 2006: 127–30), S = Csíkszentsimon (CSOMORTÁNI 2000: 1109–72).

kezik, hogy az egyes települések helynévrendszere a nyelvileg egységes, történeti, kulturális szempontból hasonló, földrajzilag nem túlzottan eltérő területeken belül lényeges különbségeket nemigen mutat" (HOFFMANN 2007: 39).

A helyi nyelvjárások toponímiai normája a közösségi tudatban ún. megnevezési modellek formájában van jelen, amelyek a mindenkori helynevek rendszerét és keletkezését meghatározó minta jellegű szabályszerűségek, természetük szerint pedig kétfélék: alapmodellek és szóalkotási modellek. Így kettős természetüknek megfelelően önkéntelenül is kettős jelleggel ruházzák fel a mindenkori helyneveket, közöttük a domborzati neveket is: az alapmodellek általános, a szóalkotási modellek pedig sajátos vonásokat kölcsönöznek számukra.

A csíki népi domborzati névrendszer sajátos kettős arculata a domborzati nevek nyelvi elemzése során tárható fel. Jellegzetes ismérvei közvetve vagy közvetlenül a maguk rendszerszerűségében érhetők tetten a névszerkezetek különböző modellösszetevőiben. Különösen a névszerkezeti síkokon szembeötlőek, de a névalkotási szabályok köréből is kitűnnek.

1.1. A domborzati névrendszer névszerkezetek alapján körvonalazható általános arculata a névszerkezetek funkcionális-szemantikai síkjában gyökerezik. A szerkezetek központi szegmensei, a funkcionális-szemantikai elemzéssel feltárható névrészek a hordozói: „Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatban bármiféle jegyet kifejez" (HOFFMANN 2007: 51). A domborzati denotátumoknak a névrészekben kifejezett névadó sajátosságai a helynévadási norma alapmodelljeinek felelnek meg. Az alapmodellek „az emberi gondolkodás ismeretelméleti kategóriái, amelyekben a denotátumoknak a megismerés folyamán felismert s nevükben tükröztetett sajátosságai fejeződnek ki" (i. m. 40), tehát a különböző nyelvek helynévadási normájának invariáns jellegű általános szemantikai osztályai, ún. nyelvi univerzálék, amelyeket a névadó közösségek „gondolkodásuk, mentalitásuk, saját tárgyi, földrajzi környezetük eltérő jellegének megfelelően" (i. m. 33) más-más mértékben használnak fel a névadás során. A viszonylag állandónak bizonyuló alapmodellek denotátumfüggőek. Így például a 'szín' a vízfajtákon kívül főként a térszínformák névadásának az univerzális alapmodellje, amint azt a FNESz. különböző nyelvekből közölt, ide vonatkozó hegynévi adatai is igazolják, így a magyar *Fejér/*hegy, *Fekete/*hegy, *Kék/*hegy, *Kékes* (lásd *Kékes*[2]), *Vörös/*kő, a francia Mont/ *Blanc*, az angol *Blue/*Mountains (lásd *Kék-hegység*), az olasz Monte*/negro* (lásd *Montenegro*), a német *Weiße/*Karpaten (lásd *Fehér-Kárpátok*) stb.

A csíki domborzati névszerkezetek általában egy vagy két alapmodellre épülnek, következésképpen egy- vagy kétrészes funkcionális-szemantikai szerkezetek. Az egyrészesek között előfordul **F** (*Hegy*, K), **S** (*Zöldes*, S), **M** (*Naskalat*, M), a kétrészesek között pedig **S+F** (*Pogány/havas*, M), **S+M** (*Kicsi/Pogányhavas*, M) és **M+F** (*Somlyó/hegye*, Cso) típusú szerkezet egyaránt.

A vizsgált domborzati nevek egy- és kétrészes funkcionális-szemantikai névszerkezettípusai az alapmodellek majdnem minden lehetséges típusát felmutatják. Az alapmodellek alkotta szemantikai bázisról a helynévi névrészfunkciók HOFFMANN ISTVÁN által felállított rendszere tájékoztat (lásd 2007: 55–6). A csíki domborzati nevekben ott szerepel a szemantikai bázis majdnem minden szemantikai kategóriája, így a 'helyfajta'; a 'méret', 'alak', 'anyag', 'szín', 'funkció', 'állapot', 'éghajlat', 'szag', 'mennyiség'; a 'növényzet', 'állatvilág', 'építmény', 'birtokos, használó', 'lakos', 'eredet', 'esemény'; 'a domborzati hely része valaminek', 'a domborzati hely pontos elhelyezkedése', 'a domborzati hely viszonyított helyzete' egyaránt, akárcsak a 'megnevezés' is. Mindössze a 'kor', 'vízíz', 'víz folyása', valamint az 'irány' alapmodellje hiányzik a sorukból, ami azt igazolja, hogy a névadási norma denotátumfüggő. A domborzati névadási norma kizárólag a domborzati formák jellegzetes sajátosságainak szemantikai osztályaira alapoz, nem veheti figyelembe más helyfajták domborzati formákra nem jellemző sajátosságainak a szemantikai kategóriáit.

A vidék domborzati névadásának szemantikai bázisa különösen gazdag és változatos, ami a névközösség részletező tájismeretét, tájszemléletének sokrétűségét bizonyítja. Mindez nem véletlen csupán, hisz HOFFMANN ISTVÁN megfogalmazása szerint „az alapmodellek jellege valójában attól függ, hogy az ember társadalmi tevékenysége közben milyen mértékben ismerte meg és sajátította el a világot, s ennek megfelelően milyen módon tükrözteti az őt körülvevő névviselésre alkalmas helyeket" (2007: 33). Ez a szemantikai bázis, tekintettel az alapmodellek előbbiekben kifejtett univerzális aspektusaira, a csíki domborzati névrendszer más nyelvjárások, más nyelvek domborzati névanyagával való szemantikai síkú összefüggéseit, egyezéseit igazolja, univerzális arculatot kölcsönözve számára, amely a csíki domborzati névrendszer összehasonlító vizsgálatainak a lehetőségeit is megalapozza.

1.2. A csíki domborzati névrendszer sajátos arculata, amelyet a szóalkotási modellek alakítanak, elsősorban a névszerkezetekhez kötött, de a névalkotási szabályok együttesében is megmutatkozik. A névszerkezetek funkcionális-szemantikai síkjának megfeleltethető lexikális-morfológiai sík a közvetlen hordozója, amelyet a szóalkotási modellek sajátos nyelvi kifejezési eszközei alkotnak. A lexikális-morfológiai sík összetevőiként névelemeknek nevezzük őket: „a névelem a helynévben található lexémák s a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefoglaló megnevezése" (HOFFMANN 2007: 68). A lexikális-morfológiai elemzéssel megállapítható névelemek együttesének lexikális részlege a névadás szófaji rendszerére, lexikális bázisára világít rá, amelynek kidolgozása, leírása HOFFMANN ISTVÁN nevéhez fűződik (i. m. 69–70), akárcsak a névalkotási és változási szabályok, illetve az azok egy részében szerepet játszó toldalékmorfémák együttesének a bemutatása is (i. m. 79–162). A névalkotási és változási szabályok a domborzati nevek keletkezéstörténeti sík-

ján tárhatók fel, amely arra figyel, hogy „milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését” (i. m. 79).

A névrendszer szóalkotási modellek meghatározta sajátos arculata regionálisnak is nevezhető a szó hagyományos értelmében, ugyanis a helyi nyelvjárások mesterségesen kialakított egységeként nyelvjárási szóalkotási modellekkel rendelkezik, amelyek a helyi nyelvjárások szókészletének és grammatikai rendszerének az összetevői. A nyelvjárási szóalkotási modellek regionális jellegük folytán pedig természetszerűen regionálissá avatják a domborzati névrendszer sajátos arculatát is. A domborzati névrendszer regionalitásának legszembeötlőbb alakítói a névszerkezetek nyelvi kifejezési eszközei, amelyek névrészekben konkretizálják a hegyvidék jellegzetes névadó sajátosságai alapján névadásra kiválasztott alapmodelleket, így mindenekelőtt közvetlen módon kölcsönöznek regionális tartalmakat azok felszíni struktúrájának, de közvetve is gyakorisági mutatóik által. A szóalkotási modellek másik részlegét képező névalkotási szabályok pedig a névszerkezetek mélystruktúrájának kölcsönöznek regionális tartalmakat, típusaik együttesével ugyancsak közvetlen, gyakoriságuk által pedig közvetett módon.

Az elmondottak értelmében a csíki domborzati névrendszer kettős arculatának általános vetülete egyedül a névszerkezetek funkcionális-szemantikai síkjához, regionális vetülete viszont a funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai síkjaihoz, valamint névalkotási szabályegyütteséhez egyaránt kapcsolódik.

A csíki domborzati névrendszer regionalitásának lényegi meghatározója a névszerkezetek sajátos névrészegyüttese a maga jellegzetes gyakorisági mutatóival, jellegzetes névelemkészletével, ugyanakkor a lexikális névelemek sajátos szemantikájával egyaránt. Csíki névadási szituációs tényezői határozzák meg ugyanis a névrészfunkcióknak a toponímiai norma alapmodell-együtteséből való kiválasztódását, nyelvi kifejezését és ezáltal szemantikáját, gyakoriságát is, erőteljes lokális, regionális jelleget kölcsönözve számukra. A domborzati névadás regionális tényezőinek vizsgálata szempontjából ezek közül mindenekelőtt a nyelvi, nyelvjárási és a földrajzi, táji tényezők emelhetők ki a legfontosabb tényezőkként.

A nyelvi, nyelvjárási tényezők, amint azt már az előbbiek is jelezték, azok a csíki helyi nyelvjárások a maguk sajátos jelenségeivel. Közülük Csíkcsekefalva, Csíkszentsimon és Csobotfalva nyelvjárása Csík nyelvjárásának alcsíki, a Csíkszentmihályé és Karcfalváé pedig a felcsíki részlegét képviseli, amelyeket a dialektológia újabban a székely nyelvjárási régió nyelvjáráscsoportjaiként értelmez és mutat be (lásd JUHÁSZ 2001: 302), korábban pedig a székely nyelvjárás csíki tájszólásának tájszólásrészeiként is azonosította (MÁRTON 1972: 52). A csíki nyelvjárás napjainkban jellegzetes kisebbségi magyar nyelvjárás, területe az egykori Csíkszék, amely a mai közigazgatási hovatartozása szerint a romániai Har-

gita megyéhez tartozik. Az összehasonlító nyelvjárástani vizsgálatok által is igazolható története azonban a 12–13. századba nyúlik vissza, Erdély keleti részének nyugat-dunántúli, dél-dunántúli, illetve délvidéki magyar népcsoportokkal való benépesítése korába, amely a 14. századba is átnyúlhatott. Kisebbségi körülményeiből következően erőteljes regionalitás jellemzi, akárcsak a székely nyelvjárási régió többi nyelvjáráscsoportját is (lásd JUHÁSZ 2001: 302–6, PÉNTEK 2003: 17–20).

Ami a domborzati névanyag természeti, földrajzi meghatározó tényezőjét illeti, az egy tipikus hegyvidéki alakulat: a Csíki-medence, amely földrajza szerint jellegzetes kárpátközi medence. A Keleti-Kárpátok középső részén fekszik 850 m magasságban, hosszúsága 60 km, szélessége pedig 30 km. Északon a Gyergyói-, délen a Háromszéki-, délkeleten a Kászoni-, nyugaton az Erdélyi-medence, keleten a Tatros völgye határolja.

A Csíki-medence kialakulása a középkrétai kárpáti mozgásokkal kapcsolatos, amelyek a Keleti-Kárpátok középső részének a kiemelkedését és az Erdélyi-medence besüllyedését eredményezték. A peremi törésrendszeren az utóbbi indította meg a vulkáni tevékenységet, amelynek mentén a pliocén elején megkezdődött a Csíki-medence besüllyedése is. Ez a süllyedés eredményezte az Olt vízrendszerének a kialakulását is a hegylábi hordalékmezők lesüllyedésével.

A medence tengelyét elfoglaló Olt folyó nagyon fontos szerepet játszott a térség arculatának a kialakításában. Felfűzte a vulkáni centrumok kráterei t lecsapoló, a hegységkeretet tagoló, nagyesésű vízfolyások együttesét, azokkal együtt feltöltve a süllyedékeket. A feltöltődések nyomán hatalmas hordalékkúpok alakultak ki, amelyek egymásba kapcsolódó sora hatalmas hegylábi lejtőségeket alkotott. De bevágta a szorosokat is, elindítva völgyszakaszai kialakítását.

Az Olt vízrendszeréhez tartozó Csíki-medence hegységkeretét északon és keleten a Csíki-havasok, nyugaton és délen a Hargita hegység, illetve azok gerincei alkotják. A tulajdonképpeni medencerésze három egymástól határozottan elkülönülő egységből tevődik össze: a Felcsíki-, Középcsíki- és Alcsíki-medencéből. „A három Csíki-medence tektonikai beszakadással és vulkáni elgátolással keletkezett. A rögök nagyobb, több száz méter mélységre süllyedtek, a medencerészeket egymástól völgyszorosok választják el. Mindhárom medencét (…) völgykapuk és küszöbök zárják le” (TÖVISSI 2006: 21).

A háromosztatú Csíki-medence nagyon változatos felszíni formáira nézve: hegységi, dombsági és síksági formák egyaránt jellemzők rá. A hegységi formák főként a hegységkeret alkotói, de a medencerészen is jelen vannak, belső egységekre tagolva azt. „A Csíki-medencék keretét alkotó hegységkoszorú a középhegységi domborzat típusát képviseli” (KRISTÓ 2002: 21). A hegységek völgyei ún. „felsőszakasz jellegű völgyek”. A dombsági formák a pliocén üledékekkel feltöltött Felcsíki-medencét uralják, de feltűnnek a Közép- és az Alcsíki-medencében is a fennmaradt pliocén felszíneken. Patakvölgyek tagolják párhuzamos

dombvonulatokra őket. A síkségi formát három síkságtípus képviseli: az Alcsíkra jellemző terasz síkság, a síkságba átmenő hordalékkúp és a középső részekre jellemző ártéri síkság, amelyen az Olt folyik át.

1.2.1. A csíki domborzati névrendszer regionalitásának funkcionális-szemantikai aspektusa, amint arra már az előbbiek is utaltak, egyrészt a kiválasztódott névrészfunkciók együttesében, másrészt gyakoriságában és névelemekhez kötődő szemantikájában gyökerezik. A táji szituációs tényezők meghatározta névrészfunkció-együttes elsősorban összetételében sajátos, de sajátos a gyakorisági mutatói alapján is. Középpontjában a helysajátosságra utaló **S** névrész áll, amely a 769 domborzati névszerkezet nagy többségének az alakítója (740 – 96,22%). A leíró alapon elemezhető 678 névszerkezete szerint mindhárom altípusában képviselt. Ezek közül a legjellegzetesebbiknek a hely valamely más helyhez való viszonyára utaló névrész bizonyul, amely a körébe tartozó névszerkezetek több mint felére jellemző (404 – 59,58%). Háromféle viszonytípusa közül a domborzatrésznevek legjellegzetesebbik **S** névrészeként a hely valaminek a része típus a központi, amely a névanyaga több mint felének az alakítója: *Hegy*/alja – K, *Kakukk-hegy*/oldala – S, *Kőd*/tető – M, *Mogyorós*/feje – Cso, *Szetye*/sarka – Cs stb. (236 – 58,41%). A másik szűk felére többnyire a hely pontos elhelyezkedése típus jellemző: *Csipkés*/vápája – Cs, *Híjászoj*/gödre – Cso, *Kőtemető*/háta – K, *Szentmihályi*/Kőd – M, *Szilas*/dombja – S stb. (134 – 33,16%), amely a vízmellettiség viszonyával a völgynevek legjellegzetesebbik helyviszonyt jelölő névrésze: *Köves-patak* – Cs, K, M, S, *Somlyó pataka* – Cso stb. A hely viszonyított helyzete típus a harmadik típusként már jóval ritkábbnak bizonyul: *Alsó*/Sárosvölgy – Cso, *Belső*/Zöldes – S, *Első*/Szakadát – K, *Külső*/Kincses-domb – M stb. (34 – 8,41%).

Az **S** névrészfunkció névszerkezeteinek fennmaradt szűk fele része a külső és az immanens helysajátosságok együttesein osztozik, amelyek közül az előbbiek kétszer több (190 – 28,02%) domborzati név meghatározói, mint az utóbbiak (84 – 12,38%). A sajátosabbnak mutatkozó előbbiek névszerkezeteinek majdnem felét jellegzetes módon a növényzetre utaló: *Bükk*/hegye – Cso, *Csere*/völgy – M, *Fenyős*/vápa – Cs, *Kopasz* – K, *Rekettyés*/mart – S stb. (91 – 47,80%), egy következő negyedét a birtokosra ~ birtoklásra: *Aladár*/hegy – S, *Bálint*/völgye – K, *Dombi*/gödre – M, *Füstös*/vápája – Cs, *Kósa*/völgye – Cso stb. (48 – 25,26%), fennmaradt másik negyedét pedig a ritkának bizonyuló építményre: *Kápolna*/domb – M, *Katlanok*/sarka – S, *Kereszt*/teteje – K, *Szállás* – Cs, *Szent Péter*/dombja – Cso stb. (23 – 12,10%), állatvilágra: *Borzos*/vápa – Cs, *Kakukk*/hegy – S, *Kecskés*/tető – Cso stb. (12 – 6,31%), eseményre: *Akasztottak*/völgye – M, *Halálé* – S, *Sóvető* – Cs stb. (8 – 4,21%), lakosra: *Beke*/domb – S, *Bocs*/hegye – M, *Jakab János*/dombja – Cso stb. (7 – 3,68%) és eredetre: *Ördög*/lyuk – S (1 – 0,52%) utaló altípusok. Az **S** névrészfunkció kevésbé sajátosnak bizonyuló immanens helysajátosságra utaló típusának helynévszerkezetei

felére a méretre utaló altípus jellemző: *Hosszú*/sarok – K, *Kicsi*/Tő-sarok – Cs, *Kis*/Somlyó – Cso, *Kurta*/sarok – M, *Nagy*/kő – S stb. (42 – 50%), fennmaradt egyik negyedére a funkcióra: *Eresztő*/völgy – M, *Itató*/feje – M, *Kőhordó* – K stb. (14 – 16,66%) és az állapotra utaló: *Bolondos* – Cso, *Lyukas*/kő – M, *Sáros*/völgy – Cso stb. (9 – 10,71%), a másikra pedig az anyagra: *Agyagos*/gödör – Cso, *Békasós* – M, *Fehérföld*/gödör – S, *Kő*/ponk – K stb. (7 – 8,33%), alakra: *Asztal*/kő – K, *Lapos*/havas – M, *Sapka*/domb – S stb. (4 – 4,76%), szagra: *Büdös*/gödör ~ *Kénköves*/gödör – S (3 – 3,57%), színre: *Zöldes* – S, *Veres*/kő – M (2 – 2,38%), éghajlatra: *Hallgató*/domb – Cso, *Szellő* – Cso (2 – 2,38%), valamint a mennyiségre utaló: *Három*/kő – M (1 – 1,19%) altípusok.

A csíki domborzati névrendszer névrészfunkció-együttesében a helysajátosságra utaló **S** névrészfunkciót követően a helyfajtára utaló **F** funkció emelhető ki, amely a névállomány valamivel több mint felére jellemző: Agyagos/*gödör* – Cso, *Gödör* – S, *Hegy* – K, Lapos/*havas* – M, Pap/*hegy* – Cs stb. (460 – 59,81%), ellenben a mindössze hatvan névben feltűnő megnevező **M** funkció nagyon ritkának bizonyul: Alsó/*Sáros-völgy* – Cso, *Bogoz* – K, *Kekága* – M, Kis/*Lasmány* – S, Nagy/*Orsováj* – Cs stb., a névszerkezetek mindössze 7,80%-ára jellemző csupán.

A felvázolt névrészfunkció-együttes az előbbiekben jelzett általánosnak nevezhető funkcionális-szemantikai szerkezettípusok alakítója, amelyek gyakorisága regionális tényezők által is meghatározott. A névszerkezettípusok között a kétrészes típus a gyakoribb, a névállomány szűk kétharmadára jellemző (491 – 63,84%), és az **S+F** altípusa a kétrészes nevek több mint háromnegyedét uralja: *Hallgató*/*domb* – Cso, *Kincs-kő/oldala* – S, *Nagy/völgy* – Cs, *Örvendő/gödre* – K, *Pogány/hegy* – M, (431 – 87,78%), viszont az **S+M** szerkezettípusa ritka (58 – 11,81%): *Első*/*Szakadát* – K, *Felső*/*Somlyó alja* – Cso, *Kicsi/Pogány-havas* – M, *Külső*/*Zöldes* – S, *Nagy*/*Tő-sarok* – Cs, stb., az **M+F** pedig mindössze kétszeri előfordulású (0,40%): *Lok*/*völgye* – K, *Somlyó/hegye* – Cso. A névállomány bő egyharmadát kitevő egyrészes nevekről elmondható (278), hogy az **S** altípus elsöprő többséggel jelentkezik a körükben: *Bitykó* – M, *Csere* – Cso, *Fehérföld* – S, *Kőhordó* – K, *Szállás* – Cs stb. (239 – 85,97%), az **F** típus viszont szórványosnak mondható: *Gödör* – S, *Hegy* – K, *Homlok* – Cso, *Lyuk* – M, *Szakadály* – Cs stb. (27 – 9,71%).

Ami a csíki domborzati nevek szemantikai regionalitását illeti, az a funkcionális-szemantikai névrészek együttese alapján egy nagyon összetett domborzati entitásra hívja fel a figyelmet, egy nagyon összetett névadási szemléleti alapra figyelmeztet. Erre egyébként már a névrendszer alapmodelljeinek a számbavétele is utalt, de a névrészfunkciók lexikális névelemeinek jelentéstartalmai a maga sokrétűségében tárják elénk, különbnél különb lokális névadó sajátosságokat sorakoztatva fel. A névrészfunkciók speciális szemantikai tartalmainak elemzése

a névadási szituációs tényezők kontextusának figyelembevételével célszerű, így nem egy esetben interdiszciplináris megközelítést is követel.

A csíki domborzati névanyag funkcionális-szemantikai névrész-együttese bármelyik összetevőjének az elemzése egyértelműen igazolhatja a névrészfunkciók szemantikájával kapcsolatban elmondottakat, de leginkább talán mégis a helyfajtára utaló névrészfunkció a legsokatmondóbb ebből a szempontból, tekintettel arra, hogy szemantikai tartalmaiban a leggazdagabb, legváltozatosabb névrészfunkciónak bizonyul az összes többi névrészfunkcióhoz viszonyítva. A helyfajtára utaló **F** névrész a csíki domborzati névrendszer lényegi meghatározója azáltal, hogy jellegzetes névelemei, illetve azok jelentései által a toponímiai norma invariáns jellegű helyfajta alapmodelljének közel félszáz variánsát eleveníti föl. Ezek között a névelemek között az egyszerű földrajzi köznevek szerepelnek nagyobb számban: *alj* 'mélyebben fekvő terület, különösen hegyalj, völgy' (ÚMTsz.), *alja* 'valaminek (leg)alsó része', *árnyék* 'északos oldal' (SzT.), **aszó* 'völgy' (TESz.), *barlang, bérc* 'hegytető' (TESz.), *bütü* 'valaminek a vége/végső része' (SzT.), *derék* 'valaminek a középső része' (SzT.), *domb, elő* 'valamely hely elülső része' (ÚMTsz. *elő*[1]), *észak* 'dombnak, hegynek északi lejtője, ill. északi fekvésű hely' (ÚMTsz.), *fark* 'valamilyen földrajzi egységnek, pl. hegynek, víznek, földterületnek a vége, elkeskenyedő nyúlványa' (ÚMTsz.), *fej* 'valamely terület felső része' (SzT.), *fél, gödör*[1]*, gödör*[2] 'mély völgy, völgykatlan' (ÚMTsz.), *hágó* 'meredek oldal' (SzT.), *hát*[1] 'hegyoldal' (ÚMTsz. *hát*[1]), *hát*[2] 'hegytető' (ÚMTsz. *hát*[1]), *havas, hegy, hegyes* 'kúpalakú hegy' (vö. HEFTY 1911: 210), *homlok* 'hegyhomlok' (SzT.), *karéj* 'a völgy felső részét képező, félkörben beléereszkedő hegyoldal' (HEFTY 1911: 214 *karé*), *kő* 'feltűnőbb sziklaalakulat; sziklás hegy' (FNESz. *Kőd*), *köz* 'két térszínforma (…) közötti terület' (ÚMTsz.), **lok* 'két hegy közötti völgy' (TESz.), *lyuk*[1] 'kis földmélyedés' (ÚMTsz.), *lyuk*[2] 'völgy' (ÚMTsz.), *mart* 'meredek hegy- vagy domboldal' (ÚMTsz. *mart*[1]), *nyak* 'hegy nyakszerű hajlata' (SzT.), **nyerges* 'két csúcsa közt széles bemélyedő háttal ellátott, tehát nyereg alakú hegy' (HEFTY 1911: 301), *oldal, omlás* 'meredek, leszakadt domboldal' (vö. ÚMTsz.), *orr* 'domb kiszögellése, erősen kiugró része' (vö. ÚMTsz.), **orr* 'magaslat' (TESz.), *ponk* 'dombnál kisebb földkiemelkedés' (HEFTY 1911: 305), **rez* 'hegy' (TESz.), *sarok*[1] 'erősen kiugró, meredek előhegy' (HEFTY 1911: 307 *sark*), *sarok*[2] 'valamely terület szélső része' (SzT.), *szád* 'völgy nyílása, bejárata' (ÁRVAY 1942: 17), **szakadály* 'szakadozott, meredek hegyoldal' (BENKŐ 1947: 24), **szakadát* 'szakadozott, meredek hegyoldal' (BENKŐ 1947: 24), *szikla, tető, tő, vápa* 'teknőalakú kisebb talajmélyedés' (ÁRVAY 1942: 18), *verem* 'gödör', *verőfény* 'hegynek, dombnak (déli), völgynek (északi) napnak kitett lejtője' (ÁRVAY 1942: 18), *völgy*. Kisebb számban ugyan, de az egyszerű földrajzi köznevek mellett az összetett földrajzi köznevek is jelen vannak: a *északoldal, kőszál, kőszikla, kubikgödör, medvebarlang, mészkő* 'mészkőszikla', **származán* 'mere-

dek kopasz hegyoldal, homlok-hegyoldal' (MTsz.), **várkapu* 'ahol a hegynyak keskeny sziklagerinccé vált' (HEFTY 1911: 213–4 *Kapu*).

Ami a csíki domborzati nevek egyszerű és összetett földrajzi közneveinek logikai-szemantikai bázisát illeti, arról elmondható, hogy nagyon összetett és gazdag nyelvjárási helyfogalomrendszer, amely nemcsak tartalmaiban, hanem azok gyakoriságára nézve is sajátos. Helyfogalmai tanúsága alapján a helyi nyelvjárási közösségek által megismert és köznévvel és helynévvel is megnevezett kiemelkedés- és mélyedésfogalmakból, valamint kiemelkedés- és mélyedésrészfogalmakból tevődik össze, de nem tartalmaz tulajdonképpeni síkságfogalmat. Mindhárom fogalomosztályon belül általános és sajátos helyfogalmakkal találkozhatunk, amelyek viszonyhálózatát a domináns hiponímia és a hozzá viszonyítva ritkábbnak mondható szinonímia viszonya teremti meg.

A huszonkétféle általános domborzati helyfogalom közül a kiemelkedésfogalmak körében a 'hegy' és a 'domb', a mélyedésekében pedig a 'völgy' és a 'gödör' jelentkezik, míg a nagy mértékű részletező tájismeretre valló részfogalmak köréből az 'oldal', 'alja', 'tető', 'derék', 'bütü', 'elő', 'farok', 'fej', 'homlok', 'nyak', 'orr', 'sarok', 'szád', 'tő', 'köz', 'fél', 'barlang', 'szikla'. A leggyakoribb, legfontosabb általános helyfogalmak tagoltak is, így a kiemelkedés és mélyedésfogalmak mindegyike: 'hegy', 'domb', 'völgy', 'gödör', ellenben a részfogalmak közül csak az 'oldal', 'tető', 'kő' és a 'barlang' fogalma. Az általános helyfogalmak tagolása mezőelméleti értelmezés szerint „a társadalmi-kulturális viszonyok függvénye, ezért elsősorban a nyelvet beszélők társadalmi-kulturális kapcsolataira jellemző, s csak ezeken keresztül a nyelvre" (KÁROLY 1970: 337).

Mindhárom helyfogalomosztályban mutatkozik egy-egy nagyon tagolt fogalom, amelyet a helyfogalomosztály központi összetevőjének nevezhetünk. A kiemelkedésfogalmak legjellegzetesebbikének a 'hegy' bizonyul, amelynek a következő hét hiponimája sorolható fel: 'havas', 'hegyes', *'kő', 'nyerges', *'orr', *'rez', 'sarok'[1]. A mélyedések központi fogalma pedig a 'völgy', amelynek hat hiponimája figyelhető meg: 'alj', *'aszó', 'gödör', *'lok', 'lyuk'[2], 'vápa'. A domborzatrészek között a központi fogalomnak az 'oldal' bizonyul, hiponimáinak száma kétszerese az előbbi fogalmak hiponimái számának: 'árnyék', 'észak', 'északoldal', 'hágó', 'hát'[1], 'karéj', 'mart', 'omlás', *'szakadály', *'szakadát', *'származán', 'verőfény'. A kevésbé tagolt helyfogalmak általában két vagy három, illetve egy hiponimával jelentkeznek: 'gödör': 'kubikgödör', 'lyuk'[1], 'verem; 'domb': 'ponk'; 'szikla ~ kőszikla': 'kő ~ kőszál', 'mészkő'; 'barlang': 'medvebarlang'; 'tető': 'bérc', 'hát'[2]; 'nyak': *'várkapu'.

A csíki domborzati névrendszer helyfajtajelölő földrajzi köznevei alapján körvonalazott helyfogalomrendszer jellegzetes összetételével, viszonyaival egyértelműen megerősíti KÁROLY SÁNDOR hipotézisét: „A magyar nyelvközösségre — úgy látszik — jellemző, hogy összefoglaló elnevezéseket éppúgy nagy mér-

tékben használ, mint megkülönböztetőket" (1970: 341–2). A csíki nyelvjárási helyfogalomrendszer általános fogalmainak nagymértékű tagolása a helyi közösség részletező tájismeretéről tanúskodik, a nyelvjárás karakterológiája szempontjából fontos sajátos domborzati helyfogalmak „a kultúra regionális, esetleg regionálisan izolált voltával állnak összefüggésben" (PÉNTEK 2003: 27).

A helyfajtára utaló névrészek logikai-fogalmi rendszerének összetevői és paradigmatikus viszonyai elemzése alapján megállapíthatók a csíki domborzati névfajták is, hisz a helynévfajták denotátumfüggő nyelvi kategóriák: a domborzati helynévfajták az általános domborzati helyfogalmak függvényei, következésképpen a vizsgált névrendszerben hegy-, domb-; völgy-, gödör-; alja-, barlang-, bütü-, derék-, elő-, farok-, fej-, fél-, homlok-, köz-, nyak-, oldal-, orr-, sarok-, szád-, tető-, tő-, sziklanevek állíthatók fel. A domborzati névrendszer huszonkét helynévfajtája az alapján álló földrajzi köznevek helyfogalmainak hiperonimái alapján összefoglaló jellegű kiemelkedés- (hegy-, domb-), mélyedés- (völgy-, gödör-), valamint kiemelkedés- és mélyedésrésznevek, illetve domborzatrésznevek (alja-, barlang-, bütü-, derék-, elő-, farok-, fej-, fél-, homlok-, köz-, nyak-, oldal-, orr-, sarok-, szád-, tető-, tő-, sziklanevek) csoportjaira tagolható, amelyek metanyelvi kategóriákként egyértelműen megfeleltethetők a helynévfajták HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott rendszere hegyek, völgyek, illetve hegyek és völgyek részeinek a nevei összefoglaló domborzati névi osztályainak, amelyek között azonban sík és egyenetlen felszínű területek nevei is szerepelnek (2007: 47). Az utóbbiak csíki domborzati névrendszerből való hiánya a névrendszer sajátos regionális jellegét bizonyítja, különös tekintettel a síkságnév hiányára, amelynek bár a csíki domborzati formák között megvan a valóságalapja, amint arra a domborzati névrendszert meghatározó tájtényező bemutatása is utalt, a domborzati névadás mégsincs tekintettel rá: a már említettek szerint nem találkozunk olyan csíki domborzati névvel, amely 'síkság' jelentésű földrajzi köznévvel alakult volna. Tekintettel arra, hogy „a helynevek denotátumai nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek. A névadó ember ugyanazt vagy nagyjából ugyanazt a helyet többféle megjelenésében is szemlélheti" (2007: 49), a helyi névközösségek nyelvi kategorizációja a lehetséges három síkságfajta közül az ártéri síkságot vízparti területként, a síkságba átmenő hordalékkúpot és a terasz síkságot pedig határrészként minősíti, így azokat vízparti névvel és határnévvel azonosítja, egyértelműen igazolva a kognitív szemantikának azt a tételét, miszerint „a nyelvbeli világ struktúrája annyira sajátosan nyelvi, hogy fel sem merülhet az érzéki tapasztalatban megjelenő világgal való egy-az-egyhez megfeleltetése" (SZILÁGYI N. 1996: 37).

Ami a további domborzati névrészek szemantikai tartalmait illeti, azokról elmondható, hogy nagyon részletes képet nyújtanak a régió mai és egykori valóságáról. A helyfajtára utaló névrészek nyomában a domborzati formák térbeli helyére utaló névrészek hordozzák a legregionálisabb tartalmakat a lokális terek-

ről: *Vasút*/gödre – K, *Boronás út*/oldala – S, *Vesszős-árok/*homloka – Cs, *Veres-kő/*völgye –M, *Lapos-havas/*árnyéka – M, *Lapos-havas/*verőfénye – M, *Lapos-havas/*teteje – M stb. De a növényzetre utaló névrész is jellegzetes tartalmakat idéz fel az egykori: *Bükk/*völgye – M, *Cserés/*domb – S, *Kálnás/*orr – Cso, *Szőlős* – Cs, *Mogyorós* – K, illetve a mai hegyvidéki növényzet: *Fenyő/*domb – M, *Gyertyános/*gödre – Cso, *Égeres* – S, *Rekettyés* – K stb. megjelenítésével, amelyet többnyire erdőfélék képviselnek, akárcsak az állatvilágra utaló névrész, amely domborzati névi névadókként a *Bika/*ponk – S kivételével erdei állatokat sorakoztat fel: *Kakukk*/hegy – S, *Borzos*/vápa ~ *Borzos*/vápája – Cs, *Medvés*/gödör – Cs, *Medve*/verem – Cs, *Farkas*/kő – Cs, *Farkas*/tető – S, *Kecskés*/tető – Cso, *Disznós* – Cs stb. Az éghajlatra utaló névrész a domborzati formák jellegzetes fekvéséből adódó éghajlati sajátosságát emeli ki: a *Szellő-hegy* – Cso esetében azt a tényt, hogy ott mindig fúj a szél, a *Hallgató-domb* – Cso esetében pedig a szélcsendes jelleget stb. A birtokosra utaló névrész is sajátos tartalmú névrész, hisz a helyi birtokosok sokaságának a felidézője: *Bálint*/völgye – K, *Bándi*/vápája – Cs, *Bece*/vápája – Cs, *Cseke*/vápája – Cs, *Csia*/vápája – Cs, *Dúló*/völgye – M, *Füleki*/völgye ~ *Füleki Antalé* – M, *Füstös*/vápája – Cs, *Joakim*/völgye – M, *Kósa*/völgye – Cso, *Maruca*/völgye ~ *Marucáné*/völgye – M, *Megye*/vápája – Cs, *Orbán*/völgye – Cs, *Orsováj* – Cs, *Pécsiek*/völgye – M, *Pistáné*/völgye – K, *Potyó*/vápája – Cs, *Simon Anti*/völgye ~ *Simon Antié* – M stb. A domborzati helyfajták funkciókörét részletezi a funkcióra utaló névrész, amely a székely határőrvédelem (*Rejtek* – K, *Strázsa* – M, *Vigyázó*/kő – K), büntetőjog (*Akasztó*/hegy – K, M), a népi gazdálkodás (állattartás: *Ganéjleves*/gödrök – Cs, *Itató*/feje – M, földművelés: *Örvendő* – K), bányászat (*Kőhordó* – K), erdőgazdálkodás (*Eresztő*/völgy – M) meghatározta helyfunkciókra utal, de a népi hiedelemvilág kijelölte funkciókra is (*Kincses*/domb – M, *Kincs*/kő ~ *Kincs*/kősziklája – S).

1.2.2. A csíki domborzati névszerkezetek regionális arculata a névrészek sajátos tartalmait hordozó lexikális névelemek által is tovább fokozódik. A lexikális-morfológiai sík névelemei ugyanis jellegzetes nyelvjárási lexémák, így egyrészt köznyelvivel egyező (*Kicsi*/vőgy – Cso, *Nagy/gödör* – Cs), másrészt köznyelvitől eltérő (*Lok*/*ódal* – K, Malom/*vőgy* – M) lexikális komponensek. Különösen az utóbbiak, a területi kötöttségű tájszavak erősítik a névszerkezetek regionális jellegét, amelyek nincsenek meg a köznyelvben, csak egy vagy több nyelvjárásban. A domborzati nevekbeli rétegükben mindhárom típusuk jelen van, amelyeket a földrajzi köznevek is példázhatnak: a köznyelvben ismeretlen valódi tájszó: **aszó, bütü, északoldal, *lok, mart, omlás, ponk, *rez, *szakadály, *szakadát, *szármán, vápa* stb., a köznyelvi párjától egy vagy több jelentésében különböző jelentésbeli tájszó: *alj, árnyék, elő, észak, farok, fej, gödör*[2]*, hágó, hát*[1]*, hát*[2]*, hegyes, homlok, karéj, kő, köz, lyuk*[1]*, lyuk*[2]*, mészkő, nyerges, orr, sarok*[1]*, sarok*[2]*, szád, nyak, *várkapu, verőfény,* valamint a köznyelvi megfelelőjé-

től alakjában eltérő alaki tájszó egyaránt. Az utóbbi szűk értelemben csak a szórványos hangtani jelenségeket hordozza magában (lásd ÚMTsz. 1: 11): *észok : észak, karé : karéj, lik : lyuk* stb., tág értelemben pedig a rendszerszerű hangtani jelenségeket is (HEGEDŰS 2001: 378): *dërëk : derék, hëgy : hegy, ódal : oldal, sorok : sarok, verëm : verem, vőgy : völgy* stb. A domborzati nevek teljes névelemanyagának tág értelemben vett alaki tájszavai a lokalitás legegyértelműbb hordozói, többek között állománybeli eltérésre, illetve azzal összefüggő gyakorisági jelenségre, az *ë*-zésre (Aladár/*hëgy* – S, *Fësső/*Nyír – K, *Hëgyëss*/nyíre – Cs, *Nyerëg*/vőgy – M, *Szënt Pétër*/dombja – Cso), a hangkörnyezettől függő pótlónyúlásra (*Bēső*/*Ződes* – S, Vërëss-kő/*vőgye* – M), *o*-zásra (*Ágozat*/töve – Cso, Bükk/*sorok* – S), a hangkörnyezettől független magas–mély hangrendű megfelelésekre (Banka/*lik* – M), a hangkörnyezettől függő *ls : ss, rs : ss, rl : ll* típusú hasonulásokra (*Besső*/Kincses-domb – M, *Küsső*/Kincses-domb – M, *Bossó*/bérc – Cso, *Nagy-pallag*/ódala – M, *Udvalló* – S) és független mássalhangzós jelenségekre: palatalizációra (*Disznyóásás*/ajja – Cso), depalatalizációra (*Pogán/*havas – M) stb. hívják fel a figyelmet.

A tájszói névelemek között archaizmusok is megfigyelhetők, mint a **lok, *rez, *szakadály, *szakadát, *származán, *várkapu* stb. földrajzi köznevek, amelyek jellegzetes régies hangulata is erősíti a névszerkezetek regionalitásának fokát, mértékét, de a neologizmusok is, amelyek többnyire román nyelvi kölcsönszavak a különböző névrészek névelemei sorában: *págyina* 'kisebb lapos terület domb vagy hegy oldalán' (RK.): *Págyina* – K, *orda* 'édes sajtszerű termék, amely a juhtej savójának forralásakor válik ki' (RK.): *Ordás*/hegy – M, *berszán* 'legalább száz juhval rendelkező gazda' (RK.): *Berszán*/laposa – M, *kokojza* 'áfonya' (RK.): *Kokojzás* – K stb.

1.3. A névelemszerkezetek regionális szemantikai, tájszói összetevői nyomában a csíki domborzati névrendszer regionális komponenseként értelmezhető a szintagmatikus szerkesztéses nevek jelzős viszonyának jelölt típusa is, amely a kétrészes szintagmatikus szerkesztéses nevek kétharmadára jellemző: Aladár/*oldal-a* – S, Csorgó/*oldal-a* – M, Erdő/*alj-a* – Cso, Sóvető/*tete-je* – Cs, Vész/*mellék-e* – K stb., akárcsak a névalkotási szabályok jónéhánya is. Ezek legjellegzetesebbikeként a metonimikus névátvitelt emelhetjük ki, amely a völgynévadás központi névalkotási szabálya: *Köves-patak, Nagy-vész pataka, Somyó pataka* stb., a részletesebb bemutatásuktól azonban terjedelmi okok miatt ezúttal el kell tekintenünk.

1.4. A csíki domborzati névrendszer regionális sajátosságainak reprezentatív korpuszon végzett vizsgálatai magukban hordozzák a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségeit is, amelyeket HOFFMANN ISTVÁN szűk és tág értelemben vett vizsgálatokként értelmez névtani és nyelvjárástani érdekeltségük alapján (2003: 205–10). A domborzati névadás, a domborzati nevek egy nyelvjárásterületről feltárt modelljei mindenekelőtt a szűk értelemben vett névföldrajznak képezhe-

tik a tárgyát, amely a névjárások leírására törekszik a névmodellek térbeli elterjedésének a feltárásával. A nyelvjárási meghatározottságú modellek tulajdonképpeni nyelvjárási sajátosságai azonban már a tág értelemben vett névföldrajz érdeklődési körébe tartozhatnak, gazdagítva, árnyalva a nyelvjárástan nyelvjárási egységekről szerzett tudását.

Irodalom

ÁRVAY JÓZSEF (1942), *A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben.* Kolozsvár.

BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2000), *Csík helynevei.* Doktori disszertáció (BBTE). Kézirat. Kolozsvár.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2004), Karcfalva helynevei I. *MNyj.* 42: 180–203.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2005), Karcfalva helynevei II. *MNyj.* 43: 173–212.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2006), A Hargita megyei Csíkszentmihály község helynevei. *NyIrK.* 50: 124–38.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2007), A Hargita megyei Csíksomlyó, Csíktapolca és Csobotfalva helynevei. *NyIrK.* 51: 128–37.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2009), A Hargita megyei Csíkcsekefalva helynevei. *NyIrK.* 53: 157–60.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

HEGEDŰS ATTILA (2001), A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 375–408.

HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Nyr.* 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.

HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.

HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. sz. Bp.

JUHÁSZ DEZSŐ (2001), A magyar nyelvjárások területi egységei. A nyelvjárási régiók. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 262–316.

KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan.* Bp.

KISS JENŐ (2001), A dialektológia. A nyelvjárások osztályozása. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 172–81.

KRISTÓ ANDRÁS (2002), A Csíki-medencék vidékének földtani és geomorfológiai viszonyai. In: *Az Olt.* Szerk. JÁNOSI CSABA–PÉTER ÉVA–SOLYOM LÁSZLÓ. Csíkszereda. 15–25.

MÁRTON GYULA (1972), *Magyar nyelvjárástan.* Cluj.

MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár I–II.* Bp., 1893–1901.

PÉNTEK JÁNOS (2003), Magyar nyelvi tájak Erdélyben. In: *Népi nevek, népi hagyományok.* Marosvásárhely. 5–22.
PÉNTEK JÁNOS (2003), Regionalitás a szójelentés tükrében. In: *Népi nevek, népi hagyományok.* Marosvásárhely. 24–9.
RK. = MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖŐ ISTVÁN, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest, 1972.
SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996), *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár.
SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–.* Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
TÖVISSI JÓZSEF (2006), *Az Olt folyó a Kárpát-medencében.* Kolozsvár.
ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.

Győrffy Erzsébet

A névszociológiai aspektusról a szleng helynevek kapcsán*

1. A magyar helynevek kutatásában kezdetek óta alapvetően a nyelvészek vettek részt, így a nyelvtudomány módszereivel, fogalomkészletével és elméleti hátterével közelítettek ehhez a névfajtához: a tényszerű adatfeltárás és a névfejtés mellett a toponomasztikont többnyire mint elvont rendszert vizsgálták, s (főleg a történeti névanyagot érintően) elsősorban mint írott nyelvi entitással foglalkoztak vele. A névtan nyelvészeti beágyazottsága miatt nem meglepő, hogy a nyelvtudományban feltűnő új irányzatok e terület művelésére is hatnak: így az utóbbi évtizedben olvashattunk több olyan írást, amely a kognitív nyelvészet szemszögéből közelít a helynevekhez, azaz a nevet mint az agyban a denotátumról feldolgozott és tárolt információállományt állítja vizsgálata középpontjába. Emellett, ahogy a nyelvtudományban is egyre erőteljesebben jelentkezik az igény, hogy a nyelvet a társas érintkezés elméleti keretében írják le, úgy a névtudományban is a szociológiai aspektus fokozatos fókuszba kerülését tapasztalhatjuk.

A szocioonomasztika vagy névszociológia a nevek társadalmi közegbe ágyazott vizsgálatát célozza meg. Ez az irányzat a nemzetközi vizsgálatoknak régóta a középpontjában áll, így például Finnországban már a 20. század második felében megjelent ez az irányvonal: helynévkutatóik (az 1970-es évektől leginkább KURT ZILLIACUS, PETER SLOTTE, GUNILLA HARLING, az utóbbi évtizedekből pedig elsősorban RITVA LIISA PITKÄNEN, TERHI AINIALA, JOHANNA KOMPPA, KAIJA MALLAT nevét említhetjük) ennek keretében a nevek használatát és változását, valamint variánsait vizsgálták, emellett különös hangsúly helyeződött a városi és a szlengnevek kutatására is.

Míg a nemzetközi szakirodalomban számos ilyen témájú írást találunk, addig a magyar helynévkutatásban ez az irány napjainkig csupán nyomokban fedezhető fel, határozott kutatási program ezen a területen ez idáig nem bontakozott ki. Ahogy Finnországban is az élőnyelvi kutatásokból származó névkincs vizsgálata hozta előtérbe a névszociológiai szempont érvényesítését, ugyanígy hazánkban is a névgyűjtés virágkorára tehető a magyar szocioonomasztikai kutatások szór-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

ványos megjelenése. A témát érintő kutatók alapvetően a névkeletkezés és névhasználat problematikáját vizsgálják a *természetes* és *mesterséges*, valamint a *közösségi* (vagy *népi*) és *hivatalos név* terminusok mentén (lásd például MEZŐ 1970a, 1982). Érdekes területre vezetnek bennünket azok az írások, amelyek szűkebben az egyén, tágabban a névközösség helynévismeretét vizsgálják (például SEBESTYÉN 1960). A magyar szocioonomasztikai vizsgálatokban legmeszszebb talán ZSOLNAI JÓZSEF jutott, aki munkája során elemezte a különböző korú és nemű egyének névismeretét, vizsgálta a névgyakoriság és a helyfajták, az elhelyezkedés és a névvariánsok kapcsolatát (1967). SZABÓ GÉZA a szóbeli névhasználat és a nyelvhasználati rétegek összefüggésére mutatott rá (1989). Speciális kutatási területe a névszociológiának a többnyelvű települések helynévhasználatának tanulmányozása: Baranya megye magyar, német és délszláv nyelvű anyagát vizsgálta például HOFFMANN OTTÓ (1989) és PENAVIN OLGA (1989).

Míg a helynevek körében ez az elemzési szempont rendszerszerűen nem jelent meg, addig a személynevek bemutatásakor — bizonyára azért, mert a név sokkal inkább köthető viselőjéhez, s ezáltal annak társadalmi jellemzőihez — a névszociológiai vizsgálat jóval elterjedtebb. Az utóbbi évtizedek ilyen típusú kutatásaiból itt csak jelzésszerűen említek néhányat: GERGELY PIROSKA és ÖRDÖG FERENC számos írásában foglalkozott a keresztnévhasználat felekezeti, életkor és nem szerinti megoszlásával, valamint a nevek gyakoriságával. FARKAS TAMÁS pedig a családnevek megváltoztatásával összefüggésben hívta fel a figyelmet arra, hogy a folyamatban részt vevő egyének a társadalmi rétegződés, foglalkozás, felekezeti hovatartozás, nem, életkor, valamint lakóhely alapján is jellemezhetők. E kutatási szempontok mellett BAUKO JÁNOS — igen tágan értelmezve a terminust — a névkontaktológiát, névpolitikát, kisebbségi névhasználatot, névtervezést, névdivatot, névattitűdöt, illetve a névváltoztatást is a névszociológia központi kérdésköreinek tekinti (2010).

2. Előadásom témájául a szleng helynév fogalmának meghatározását tűztem célul. E definíció megalkotása azonban már amiatt is nehézségekbe ütközik, mivel magának a szlengnek a megnyugtató, széles körben elfogadott definíciója sem született meg mindmáig. Azok, akik megpróbálták meghatározni a szlenget, igen gyakran a beszélők intuitív ítéletére hagyatkoztak: PAUL ROBERTS szerint a szlenget mindenki felismeri, de senki nem tudja meghatározni (2002: 131), DUMAS és LIGHTER pedig egyenesen azt állítják, hogy a közösség reakciója „a valódi szleng végső azonosító jellemzője” (idézi FORSSKÅHL 1999: 84). KIS TAMÁS a szlenget — mint a nagyobb közösségtől való elkülönülés nyelvi jelzését — a közösség öltözködési, tetoválási, zenehallgatási, metakommunkiációs szokásaival stb. együtt a közösség etogramjának tekinti (é.n.), azaz tulajdonképpen nem mint szókincset, hanem mint egyfajta nyelvi viselkedést határozza meg. Kutatásai során foglalkozott a szleng személynevek kérdésével is: definíciója

szerint a szlengnevek azok a társadalmi kiscsoportokban megszületett és ott használt ragadványnevek, amelyek nyelvi síkon a szlenghez kapcsolódnak (KIS 1996: 93). Meghatározását a helynevekre alkalmazva tehát azt mondhatjuk, hogy a szleng helynevek a szleng szókészletének a helynévi elemei, ám ezzel a jobb híján való „definícióval" valójában inkább csak megkerüljük a problémát.

E kérdés alapos körüljárása azonban meglátásom szerint nem végezhető el önmagában, a teljes és reális kép csupán akkor rajzolható meg, ha a szleng helyneveket az azonos denotátumra vonatkozó többi helynévvel együtt elemezzük, s a nevek egymáshoz való viszonyát próbáljuk meg feltárni. Ennek megvalósításához a névvariánsok elemzésekor a teljes szociális és szituációs környezet figyelembevételére kell törekednünk. E megközelítés kiindulópontjának azt az elképzelést tekinthetjük, hogy a helynevek nemcsak egy-egy hely azonosítására szolgálnak, hanem általában az identitás s ennek részeként a szociális identitás egyfajta kifejezőeszközeként is értelmezhetjük őket. A szleng helynevek esetében azért is különösen fontos, hogy a névváltozatokat együttesen, egymáshoz viszonyítva vegyük figyelembe, mert a szleng maga általában nem megnevez, hanem átnevez.

A névrendszertani vizsgálatok során hagyományosan a névanyagot homogén korpusznak tekintik, s csupán ritkán vannak tekintettel arra is a kutatók, hogy az összegyűjtött névkincs nem azonos nyelvi rétegekhez tartozó neveket tartalmaz. E különbségtétel elmulasztásával azonban az onomasztikon rétegzettségének a bemutatásáról kell lemondanunk, ezáltal pedig a névkincsnek a társas érintkezésben betöltött funkcióinak a vizsgálatára sem nyílik módunk.

A névvariánsok vizsgálata főképpen LŐRINCZE LAJOS, BÁRCZI GÉZA, KÁZMÉR MIKLÓS munkái nyomán kezdetben a *természetes* és *mesterséges*, illetve *hivatalos név* terminusok mentén zajlott, MEZŐ ANDRÁS azonban több írásában is rámutatott, hogy e terminusok nem ugyanazt a jelenségfajtát nevezik meg: az első két fogalom a névkeletkezés szintjén ragadja meg a neveket, míg a hivatalos jelző a névhasználatra vonatkoztatható (1970, 1982: 26–42). MEZŐ munkájában a hivatalos név ellenpólusa a *közösségi* vagy *népi név*. A névhasználat szintjén a két csoport közötti fő különbségeket négy szempont köré szervezve mutatja be: a) a közösség vagy a hatóság volt-e a névalkotó, b) a beszélt vagy az írott nyelv része-e a név, c) a név életét a kollektív emlékezet vagy pedig törvények szabályozzák, valamint d) a nevet az egymás közötti érintkezésben vagy hivatalos fórumon használják (MEZŐ 1970: 320, 1982: 42).

MEZŐ maga is utal munkájában arra, hogy e kategóriák nem különülnek el minden esetben ennyire élesen egymástól. Könnyen belátható ugyanis, hogy egyes nevek egyszerre tartozhatnak mindkét kategóriába, s bizonyos nevek az egyik csoportból átkerülhetnek a másikba. A szerző ezt azzal a kategóriaváltással támasztja alá, amelynek során egy természetes név válik hivatalossá (például a *Debrecen, Szeged, Szolnok* nevek esetében). Ez a magyarázat azonban ponto-

san azt a két szintet mossa össze, amelyet maga MEZŐ próbált különválasztani: a névkeletkezését és a névhasználatét. A *Debrecen* név kapcsán például megállapítható, hogy természetes úton keletkezett, azaz nem hatósági névadás történt. Majd a név „használatba vétele" után a névhasználat szintjén közösségi névként funkcionált, s hivatalos névnek csupán a rendszeres hivatalos helységnévadás megjelenésével tekinthető. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a név elvesztette volna közösségi használati körét. A MEZŐ által használt markáns határ meghúzása minden bizonnyal azzal függ össze, hogy közösségi vagy népi névnek a hivatalos név hangtani, alaktani vagy szerkezeti variációit tekinti (a *Dunaújváros* hivatalos név mellett az *Újváros* népi név), emellett az írott és a szóbeli forma éles szétválasztása is ezt segíti elő (a *Kossuth utca* formát a hivatalos névhez sorolja, míg közösségiként jelöli meg a *Kosut ucca* változatot).

Ezen túlmenően maga a fogalomhasználat is megkérdőjelezhető: a hivatalos név terminus azért nem tűnik szerencsés választásnak, mert azt sugallja, hogy valamiféleképpen elsődlegesnek tekintendő ez a variáns, s a többi névváltozat ehhez képest határozható meg. Ez azonban sem névrendszertani, sem szocioonomasztikai szempontból nem helytálló: egyrészt mert a hivatalos nevek igen gyakran a nem-hivatalosnak bélyegzett nevek kombinációjából jönnek létre (például *Baktalórántháza* esetében), másrészt a névhasználat oldaláról megközelítve a kérdést feltételezhetjük, hogy egyes névhasználók számára a hivatalos név akár ismeretlen is lehet. Emellett teljesen egyetérthetünk HOFFMANN ISTVÁNnal abban, hogy semmiféle nyelvi osztályozás nem alapulhat efféle adminisztratív-bürokratikus szempontokon (2008: 6). A népi vagy közösségi név esetében a népi jelzőt túl szűknek, a közösségit pedig túl tágnak érezhetjük: a népi névről ugyanis pusztán a nyelvjárási formák jutnak eszünkbe, míg a közösségi név mindenféle nyelvi réteget magában foglalhat, az ide sorolható nevek használati köre azonban igen eltérő lehet.

MEZŐ kezdeményezései jó irányban nyitottak utat a névtani gondolkodás számára, azonban a szociolingvisztikai megközelítés előtérbe kerülésével érdemesnek látszik újragondolni a névhasználat kérdéseit. Noha a szociolingvisztikában a nyelv rétegződését régóta vizsgálatuk tárgyává emelték a kutatók, a névkutatásban ez a szemlélet mindezidáig nem honosodott meg. Ez minden bizonnyal összefüggésbe hozható azzal a ténnyel is, hogy míg a közszókincs nagy része az anyanyelvi közösség esetében megegyezik, addig egy-egy névhasználó (vagy akár közösség) helynévrendszere nagymértékben különbözik egymástól. Így ezek tudományos leírása számos gyakorlati és elméleti probléma elé állítja a névkutatót. Írásomban éppen ezért arra teszek kísérletet, hogy a névhasználatot szem előtt tartva próbáljak egy árnyaltabb fogalomkészletet kialakítani.

3. HOFFMANN ISTVÁN a személynévrendszer leírásakor pragmatikai és kognitív szempontokat figyelembe véve különítette el az alapnévfajtákat (2008), e modelltől inspirálva jómagam is ezt a kettős szempontrendszert követve próbálom a

helynévhasználat alaptípusait nagy vonalakban felvázolni. A pragmatikai aspektus ez esetben a helynévnek valamely nyelvhasználati helyzethez való tartozását foglalja magában, míg a kognitív szempont bevezetésével a névhez való mentális viszonyulást próbáljuk megragadni. A helynevek nyelvi megvalósulásának jellemzőire ezen a helyen — HOFFMANNhoz hasonlóan — nem térek ki.

3.1. A névhasználatot alapvetően határozza meg az, hogy formális vagy informális kommunikációs szituációról van-e szó. Ahogyan azonban a beszédstílusok között is szokás semleges stílusról beszélni, célszerűnek tartom vizsgálatom fogalomkészletébe ezt a kategóriát is felvenni.

A formális helyzetekben használt neveket a helynévrendszer rétegződése szempontjából n o r m a t í v n é v v á l t o z a t n a k nevezhetjük. Azokat a helyneveket sorolhatjuk ide, amelyeket a közéleti vagy hivatalos nyelvi helyzetben használunk. Mivel kategóriáimat történeti helynevek elemzésére is ki szeretném terjeszteni, szándékosan kerülöm a standard névváltozat terminust, hiszem a standard nyelvváltozat a nyelvtörténet egész élete során nincs jelen, a helynévhasználat egyfajta normativitásáról — legalább mint ilyen irányú törekvésről — azonban véleményem szerint beszélhetünk.

A normatív névhasználat minden esetben kodifikáció útján jön létre. A régiségben többek között az oklevelekbe való bekerülés segíthette elő a normatív forma létrejöttét, később a helyneveknek a térképeken való rögzítése ugyancsak ez irányba hatott. A normatív név létrejöttének, s így a kodifikációnak a legegyszerűbben megragadható formája a hivatalos helynévadási aktus, melyről csupán a XVIII–XIX. század fordulójától beszélhetünk.[1] Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni azt is, hogy a normatív névváltozatok nemcsak tudatos tevékenység útján alakulhattak ki, hanem e státuszukat természetes névhasználati folyamatok révén is elnyerhették.

Mindegyik folyamat a közéleti/hivatalos fórumokon az egynevűség fokozatos érvényesítését segítette elő: a tökéletes azonosíthatóság érdekében a normatív névváltozatból szinkrón metszetben ugyanis csupán egy életképes, történeti síkon azonban több név válthatja egymást: *Tiszaszederkény* > *Leninváros* > *Tiszaújváros*.

Célszerű megjegyezni azt is, hogy bár alapvetően a formális nyelvi szituációkhoz tartom köthetőnek ezt a névfajtát, vélhetően azonban azok az egyének, akik nincsenek szoros kapcsolatban a névvel és a névvel jelölt hellyel, szintén ezt a névváltozatot használják nem formális helyzetekben is. Ez a nyelvhasználati kettősség azonban jól mutatja azt is, hogy az egyes névhasználók helynévhasználati szokásai és így azok megítélése igen eltérő lehet.

[1] MEZŐ ANDRÁS a hivatalos helységnévadás történetét két korszakra bontja: a török uralom megszűnte utáni szórványos mesterséges névadástól a 1898-as névtörvény megjelenéséig tartó periódust rendszertelen hivatalos helységnévadásnak nevezi, míg az ez utáni szakasz a hivatalos helységnévadás korszaka (1982: 43).

A nem formális kommunikációs helyzetekben használt helynevekre összefoglalóan a nem normatív név vagy említőnév[2] terminust használom. Az ide sorolható helynevek stilárisan leginkább a társalgási stílushoz köthetők, a kommunikációs helyzetek szempontjából azonban igen színes képet mutatnak — ezek részletezésétől itt azonban eltekintek.

A nem formális nyelvhasználat jellemzését a semleges és informális kategóriák mentén is elvégezhetjük. Ezt a kettősséget jómagam is célszerűnek látom megtartani, így ugyanis leírhatóvá válik a csoporthoz tartozó és a nem csoporthoz köthető helynevek használata. Semleges szituációkban ugyanis inkább a nem csoportjellegre utaló helynevet választjuk, míg családi, baráti stb. társaságban, amikor a csoport intimitását, szolidaritását kívánjuk hangsúlyozni, a közösségre jellemző helynév használata a megfelelő.

A helynevek ilyen szempontú megközelítése feloldhatja azt a névszociológiai problémát, hogy a helyneveket azoknak a nyelvi rétegekhez való kötöttsége, illetve elsősorban alaktani és hangtani jellemzőik alapján sorolták be különböző kategóriákba. A társadalmi és a területi változatok ugyanis csupán teoretikusan választhatók szét ennyire élesen, a nyelvhasználat valósága ennél jóval sokszínűbb és összetettebb.

Érdemes megjegyezni azt is, hogy az egyes itt felvázolt alapnévtípusok jól elkülönülnek a névismeret szempontjából is: a normatív névváltozat a szűkebb névközösségen kívül a legelterjedtebb változatnak tekinthető, míg a nem normatív változatok, az említőnevek csupán egy-egy névközösség helynévrendszerében használatosak. Kvalitatív szempontokat szem előtt tartva más részről azt mondhatjuk, hogy a különböző közösségek helynévkincsének metszetében a normatív nevek alkotják a legkisebb elemszámú közös halmazt.

3.2. Amennyiben a HOFFMANN által alkalmazott kognitív szempontot is megpróbáljuk e kategorizációban érvényesíteni, azt mondhatjuk, hogy a normatív helynév és csoportjellegre nem utaló említőnév tekinthető referáló névnek. Itt is érvényes az a megállapítás — ahogy HOFFMANN utal rá a személynevek kapcsán —, hogy noha minden név referáló funkciójú is, e két alapnévtípus esetében ez a szerep a domináns (2008). Emellett ugyanakkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy e nevek mentális reprezentációja az egyén szintjén számos szubjektív információt is magában foglalhat. Az identitásra utaló név ezzel szemben másféle információt is nagyon szembeötlően tartalmaz a denotátum megnevezésén túl. E nevek között éppen a szleng helynevek a legalkalmasabbak arra, hogy az egyén és a név közötti érzelmi kapcsolatot kifejezzék, hiszen a szleng alapvető funkciója a szolidaritás és távolságtartás, intimitás és formalitás kifejezése.

[2] Az említőnév és szólítónév terminusokat elsődlegesen a személynevek körében használták a kutatók, KÁLMÁN BÉLA azonban megpróbálta őket a helynevekre is alkalmazni (1981).

4. E megközelítésmód szemléltetésére álljanak itt példaként Vas megye székhelyének a megnevezései. A névváltozatok közül a *Szombathely* forma a normatív névváltozat, a helyi, nyelvjárást beszélők által preferált *Szombathel* elnevezést pusztán a társalgás szintjén használják, ez tulajdonképpen semleges, a csoportjellegre nem utaló említőnévnek tekinthető. A katonák által használt *Baszombathely, Szívóhely* és *Szopacshely* nevek azonban e szűk közösség nyelvéhez tartoznak csupán, így a csoportra erősen utaló említőnév típust képviselik.

Példánk azonban felveti azt a kérdést is, hogy a névhasználatot leírni kívánó kutatónak kell-e foglalkoznia a *Savaria* névvel, s be kell-e vonnia a vizsgálat tárgyának körébe az olyan egyértelműen identifikáló leírásokat, mint például Szombathely esetében a *Nyugat királynője* szerkezet. A *Savaria* név idevonását azért tartom szükségesnek, mert igen sok beszélő esetében Szombathely mentális reprezentációjához ez a név is hozzátartozik. A leíró szerkezetek problematikája azonban inkább névelméleti síkra viszi el a gondolatmenetet, bár azt gondolom, hogy az élőnyelvi vizsgálatok (például diskurzuselemzés) közelebb vihet bennünket ahhoz, hogy ezeknek a nyelvi elemeknek a névrendszerben betöltött szerepét, illetve az ahhoz való viszonyát is feltárjuk.

Jelen írásomban pusztán azt volt a célom, hogy a névrendszertani szempontból szoros kapcsolatban álló nevek egymáshoz való viszonyát megkíséreljem felvázolni. Nem foglalkoztam azokkal az esetekkel, amikor a névnek egymástól lényegesen eltérőbb változatai vannak, s nem vállalkozhattam a kétnyelvű közösségek névhasználati szokásainak leírására sem, ami pedig kognitív szempontból is különösen érdekesnek mondható. Ezek a témakörök szintén a névszociológia későbbiekben megoldandó kutatási témái közé tartoznak.

Irodalom

BAUKO JÁNOS (2010), A szocioonomasztika kutatási területei. Előadásként elhangzott az *Európaiság, magyarság Közép-Európában. XIV. Apáczai-napok* című nemzetközi tudományos konferencián. Győr, 2010. október 14–15.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

FORSSKÅHL, MONA (1999), A szleng meghatározásáról. In: *Tanulmányok a szleng fogalmáról.* Szerk. FENYVESI ANNA–KIS TAMÁS–VÁRNAI JUDIT SZILVIA. Debrecen. 77–86.

HOFFMANN ISTVÁN (2008), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj.* 46: 5–20.

HOFFMANN OTTÓ (1989), A cigányok földrajzinévadásának néhány jellegzetessége. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 323–8.

KÁLMÁN BÉLA (1981), Hivatalos név, szólítónév, említőnév. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 119–20.

KIS TAMÁS (1996), Személynevek a szlengben. *MNyj.* 33: 93–104.
KIS TAMÁS (é.n.), Alapismeretek a szlengről. http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szleng.php
MEZŐ ANDRÁS (1970a), Közösségi név — mesterséges név. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 315–20.
MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp.
PENAVIN OLGA (1989) A BMFN [Baranya megye földrajzi nevei] szlavisztikai értékeiről. *Baranyai Művelődés* 1989/3: 54–5.
ROBERTS, PAUL (2002), A szleng és rokonai. In: *A szlengkutatás 111 éve.* Szerk. KIS TAMÁS–VÁRNAI JUDIT SZILVIA. Debrecen. 131–40.
SEBESTYÉN ÁRPÁD (1960), Egy s más az élő dűlőnévanyagról. In: *Névtudományi vizsgálatok.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 82–5.
SZABÓ GÉZA (1989), A földrajzi nevek és az élőnyelvi kutatások. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 166–70.
ZSOLNAI JÓZSEF (1967), A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Nyr.* 91: 191–8.

Reszegi Katalin

Jelentésbővülés a helynevek körében*

1. A helynevek körében nem ritka, hogy egy elsődlegesen csak kisebb területet jelölő név az adott területet is magába foglaló azonos helyfajtába tartozó nagyobb hely megnevezésévé (például hegycsúcsnév > hegynévvé, kisebb földterület neve > nagyobb határrész nevévé) válik. A *Mátra* például eredetileg a mai Kékes hegy megjelölésére szolgált, az idők folyamán azonban az egész hegység nevévé lett (FNESz.). A *Debrecen* név pedig eredetileg egy kisebb falut jelölt, ami azonban összeépült a szomszédos településekkel *(Szentlászlófalva, Mesterfalva),* s az egységesülő település összefoglaló elnevezésére szintén a *Debrecen*-t használták (vö. TÓTH V. 2008: 49). A név így létrejött két jelentése sokáig élhet egymás mellett. HOFFMANN ISTVÁN névtipológiájában ezt a rész–egész szemléleten alapuló névadási módot jelentésbővülésként tárgyalja, s elkülöníti a névátvitel egyik fajtájaként besorolt metonimikus névadástól, noha a két folyamat több hasonlóságot mutat egymással. Írásomban azt a kérdést igyekszem megvizsgálni mai és régi magyar névanyagot is felhasználva, hogy a helynevek körében a kognitív szemlélet nézőpontjából miként viszonyul egymáshoz ez a két névalkotási mechanizmus,[1] s az ide sorolható példákról is igyekszem árnyaltabb képet adni.

2. A HOFFMANN-modell a neveknek alapvetően a strukturalista rendszerezésére, leírására készült, mégis igyekszik a névadási-névhasználati szokásokat a maga teljességében megragadni, s ezért többek között a megismerő rendszer sajátosságaira is tekintettel van. A jelentésbővülés kapcsán például abból indul ki, hogy az ember — sajátos térszemléletéből adódóan — igen gazdagon strukturál-

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] Magukról a terminusokról is érdemes néhány szót ejtenünk. A jelentésbővülés és a metonimikus névadás, noha a tipológia által definiált jelentésükben jól használhatók a névrendszerek leírásakor, mégis kissé félrevezetők. A jelentésbővülés kifejezés ugyanis a folyamatra utal: egy névvel fokozatosan több, egymással kapcsolatban álló objektumot jelölnek meg, a metonímia pedig, mint látni fogjuk, (a hagyományos és a kognitív szemléletű megközelítések szerint is) a névalkotás alapjául szolgáló mechanizmust jelöli. Valójában tehát mindkettő használható a modell által jelentésbővülésnek és metonímiának nevezett folyamatok, illetve eredményeik jellemzésére.

ja a lokális viszonyokat: a nagyobb területek földrajzi vagy birtokjogi stb. ismeretek alapján kisebb részekre tagolód(hat)nak. Baranyában például az *Émen-tető* nevű dűlőnek négy részét különböztetik meg: a magasabb részét *Nagy-Émen-tető*-nek nevezik, szemben a *Kis-Émen-tető*-vel, emellett elkülönítik a terület *Belső-Émen-tető* és *Külső-Émen-tető* nevű részeit is (BMFN.). Az ember e viszonyok alapján „többszintű, összetett, hierarchikus rendszert alakít ki" a környezetéről, hogy tájékozódását segítse (HOFFMANN 1993: 98–9). A helyek reprezentációi tehát egy sajátos alá-fölé rendeltségi viszonyban állnak egymással. S ennek megfelelően (minthogy a fogalmi rendszer és a nyelv nem különül el a mentális rendszeren belül) a helyek nevei is egyfajta hierarchikus rendbe szerveződnek. S az egyén az adott szituációnak megfelelően aktuálisan választ a hierarchia valamely szintjéről. (Mindez összhangban áll a kognitív nyelvészet azon felismerésével, hogy a fogalmi gondolkodás kategóriái is hierarchiákba rendeződnek, vö. KÖVECSES–BENCZES 2010: 41.) A helyek közötti lokális kapcsolatok, rész–egész viszonyok a helynevek vonatkozásában gyakran (mint az idézett példa mutatja) nyelvileg is kifejeződnek, ezeket mégis elsősorban a nevek (denotatív) jelentése hordozza (vö. HOFFMANN 1993: 99).

A hierarchiában való elmozdulás, vagyis egy helynévnek egy új (a korábban jelölt helyet is magába foglaló nagyobb) terület összefoglaló jelölésére való használata új denotatív jelentés kialakulásával jár. Az így megragadott folyamatot nevezi HOFFMANN jelentésbővülésnek, a folyamat fordítottját pedig jelentésszűkülésnek (1993: 99). (Az ennél kisebb mértékű, a denotatív jelentést nem érintő tartalmi változásokat — például a falvak belterületének egy-egy határrésszel való bővülése, beépülése következtében — nem sorolja e változások körébe.) A folyamatot tehát csak azonos fogalmi kategóriába tartozó objektumok nevei között értelmezi. A más helyfajtába tartozó helyek neveinek hasonló változásait (pl. víznév > településnév) pedig a metonimikus névadás egyik altípusaként tárgyalja. A metonimikus névadás fogalmát a modell a névátvitel egyik fajtájaként, egyfajta jelentésbeli névadásként értelmezi, melynek során egy, az adott objektummal kapcsolatban álló, érintkező hely, növény, állat, személy, esemény vagy cselekvés közszói vagy tulajdonnévi megjelölése vonódik át az illető hely megnevezésére (1993: 100–1). A helynév > helynév változások két típusa közötti elkülönítés alapja tehát a hely fajtája. Emellett a HOFFMANN-féle modellt továbbgondoló változástipológiájában TÓTH VALÉRIA az elkülönítés további szempontjaként említi, hogy a metonímia a helynevek keletkezésében játszik szerepet, míg a jelentésbővülés és -szűkülés inkább változástörténeti folyamatnak tekinthető (2008: 16).

3. Megítélésem szerint a modellben a kognitív szempontokat is szem előtt tartó kiindulást követően a két névadási mód vázolt elkülönítésekor már sokkal inkább a rendszerszerűségre törekvés igénye dominál, s háttérbe szorul a megismerő rendszer működésének szempontja. Nincs tekintettel ugyanis a tipológia

arra, hogy a rész–egész viszonyon (pars pro toto) alapuló folyamatok (már a hagyományos megközelítésű stilisztikák és jelentéselméletek szerint is) a metonímia körébe tartoznak.

3.1. A kognitív nyelvészet a rész–egész viszonyon alapuló mechanizmusokat szintén a metonímia egyik megvalósulási alapjának tekinti, magát a metonímiát pedig a megismerő rendszer egyik alapvető működési folyamatának tartja (KÖVECSES–BENCZES 2010: 65). E közelítésmód szerint a világról való tudásunk jelentős része strukturáltan reprezentálódik, sematikus fogalmi keretekbe (idealizált kognitív modellekbe) szerveződik (i. m. 51–2). A fogalmi keretek tehát különböző alkotóelemekből épülnek fel, melyek a tapasztalataink szerint általában együtt fordulnak elő (ez jelenthet tényleges fizikai kapcsolatot, vagy valamiféle gyakori együtt előforduláson alapuló forgatókönyvszerű szerveződést, stb.). A metonímiát a megismerő rendszer olyan alapvető folyamataként, konceptuális relációként értelmezik, amelyben egy fogalmi entitás, az ún. közvetítő entitás mentálisan hozzáférhetővé tesz egy ugyanabban a kognitív tartományban vagy idealizált modellben szereplő másik entitást, a célentitást. A metonímia alapjául a fogalmi keretek két alapvető kapcsolatával számolnak: a rész–egész, illetve a rész–rész konfigurációkkal (i. m. 65). A rész–egész viszonyon alapuló folyamatok különböző típusai e közelítésmód szerint tehát egyértelműen a metonímia körébe tartoznak.

A metonímia igen gyakran nyelvileg valósul meg: ekkor egy szó, illetve annak reprezentációja tesz hozzáférhetővé egy másik szót, annak reprezentációját. A mechanizmus nyelvi megvalósulásaiban azután a gyakori, konvencionalizálódott metonimikus használat motiválhatja, előidézheti a szó használati szabályainak a megváltozását, a szó reprezentációjának a megváltozását, azaz metonimikusan motivált poliszémia kialakulásához vezethet (vö. KIEFER 2007: 134–8, PETHŐ 2003: 108–10, 2004: 137–8; így alakulhatott ki a *toll* szónak a ’madártoll’ jelentése mellett az ’íróeszköz’ jelentése is). Tulajdonképpen ennek a folyamatnak a tulajdonnevek körében való megvalósulása az, amit HOFFMANN ISTVÁN modelljében metonímiának, metonimikus névadásnak nevez: ennek során a metonimikus szemlélet, illetőleg a gyakori használat nyomán egy hely tulajdonnévi megnevezésére egy vele kapcsolatban álló objektum közszói vagy tulajdonnévi megjelölése vonódik át (a rész–egész viszony alapján), s az elsődleges név/köznév jelentése megváltozik, többjelentésűvé válik. A metonimikus névadás jellegzetes formája az, amikor egy hely megjelölésére egy vele kapcsolatban lévő másik hely nevét kezdik el használni. A továbbiakban ezekre koncentrálok, az ide sorolt esetek alakulásmódja ugyanis nem minden esetben egyértelmű, s esetenként a megismerő rendszer szempontjából nem áll távol a tipológiában jelentésbővülésként meghatározott folyamat mechanizmusaitól.

Az észlelési, megismerési folyamatok alapján kevésbé szorosan összetartozó helyek azonos megnevezései a metonimikusan motivált névadás egyértelmű ese-

teinek tekinthetők, például a természeti névből alakult településnevek (pl. *Sárospatak, Hegyeshalom*). E nevek szemantikai tartalma a folyamat eredményeként egyértelműen megváltozott, hiszen egy másik objektum azonosítására is elkezdték használni őket. És minthogy ez a névadási mód nem ritka, mintaként szolgálhat(ott) újabb nevekhez, más helyfajták kapcsolatában is.

A szorosan összetartozó helyek azonos megnevezései esetében azonban kevésbé egyértelmű a mögöttes mechanizmus. Jól szemléltetik ezt az erdő- és a hegynevek. A két névfajta kapcsolatának a mai névhasználatban való megvalósulását az abaúji Hegyköz névanyagában vizsgálva úgy tűnik, hogy a mai névhasználók igen gyakran nem tesznek különbséget a kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében. A legtöbb esetben egyetlen névalakulat szolgál mindkét helyfajta jelölésére: a *Halyagos* (KOVÁTS 2000: 78), *Pajna* (164), *Nagy-Milic* (122) egyszerre jelöli tehát a hegyet és a rajta lévő erdőt. Különösen gyakoriak a vidéken e kettős funkcióban a *-hegy* utótagú helynevek: a *Farkas-hegy* (184), *Őr-hegy* (272), *Fekete-hegy* (78), *Kánya-hegy* (78), *Konc-hegy* (79), *Korom-hegy* (137, 292), *Lengyel-bérc* (186) neveket a névhasználók ma a kiemelkedésen lévő erdők megnevezésére is használják. Az *Urasági-erdő* (127), *Erdő* (91), *Kossuth-erdő* (69) nevekkel pedig azt a kiemelkedést is jelölik, amelyen az erdő található. Ennek hátterében az áll(hat), hogy a megismerési folyamat során az egyén nem választja el élesen egymástól a kiemelkedést és az azt borító erdőséget, a két objektumot valójában egyazon denotátumként dolgozza fel.[2] Amikor tehát ugyanazzal a névvel (akár hegyként vagy erdőként) nevezik meg az egész helyet, valójában a mai névhasználat nézőpontjából nem metonimikusan motivált névadásról, hanem csupán esetleg metonimikusan motivált névhasználatról van szó. Nem annyira a rész–rész, hanem inkább a rész–egész viszony, illetve a nevek használatáról való tudásunk teszi ezt lehetővé. Az itt említhető példák kapcsán nem lehet könnyen megállapítani, hogy mi vezetett e specifikus névhasználat kialakulásához: ténylegesen névátvonódásról volt-e szó, vagy az egészleges szemlélet, illetve a már meglévő, hegyet és erdőt egyaránt jelölő nevek mintájára eleve mindkét helyfajta jelölésére egyszerre kezdték használni az újabb közös nevet (vö. RESZEGI 2009).

3.2. A metonimikus névalkotásnak nevezett folyamatnak ezek a kevésbé egyértelmű esetei ugyanakkor igen közel állnak, valójában nem is különíthetők el élesen a HOFFMANN-féle tipológiában jelentésbővülésként meghatározott névadási módoktól, s hasonló problémákat is vetnek fel (esetenként nem könnyen állapítható meg, hogy valóban a jelentésbővülésnek nevezett folyamat eredményével állunk-e szemben, vagy másként magyarázható az egymással kapcsolatban lévő jelentések kialakulása). A jelentésbővülés hátterében az a névhasználá-

[2] Ezt a szemléletet pedig a névhasználat maga is támogatja, vagyis a viszony kölcsönös: nincs elkülönült neve az összetartozó helyeknek, ezért nem is tekintik külön objektumoknak őket.

ti sajátosság húzódik meg, hogy a helynevek denotátumai a valóságban és az emberek megismerő rendszere számára „nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek” (HOFFMANN 1993: 36), nem lehet pontosan meghatározni, hogy honnan kezdődik például egy hegy csúcsa, vagy meddig tart a megnevezett hegyoldal. Ez a térszemlélet pedig azt eredményezheti, hogy bizonyos esetekben — különösen ha a hely egészének esetleg nem is volt saját neve — a hely valamely részének a megnevezését kiterjeszthetik a névhasználók a hely egészére is. A névadás alapjául szolgáló mechanizmus azonban ebben az esetben is a metonimikus szemlélet. A mentális működés tehát hasonló a metonimikus névadásként megjelölt folyamatéhoz: fogalmi kereten belül történik elmozdulás, s ez a névhasználatban bekövetkező változás alapja.

Az előadásom elején a jelentésbővülés szemléltetésére idézett példák (hegynév > hegységnév; településnév > az adott települést is magába olvasztó nagyobb település neve; kisebb földterület neve > nagyobb határrész neve) a jelentésbővülés tipikus eseteinek tekinthetők, melyek létrejöttében a rész–egész szemlélet játszott szerepet. Az esetek jó részében azonban igen nehéz megragadni a változás folyamatát, sőt a beszélők között is különbségek lehetnek a névhasználatban. Ilyen nehézségek mutatkoznak például a hegynevek egy csoportjánál: igen gyakran megfigyelhető a hegyrészt jelentő földrajzi köznévi utótagú nevek kapcsán, hogy azokkal az egész kiemelkedést nevezik meg. A FNESz. példáit vizsgálva kitűnik, hogy például a *tető* ’hegytető’ utótagú nevek napjainkban szinte kivétel nélkül ilyenek (vö. *Agár-tető, Durrogós-tető, Ebijesztő-tető, Foglal-tető, Gyökeres-tető, Gyűr-tető, Istenfa-tető, Kalapos-tető, Móroc-tető, Nagy-Jene-tető, Nagy-Mész-tető, Poklos-tető, Rakottyás-tető, Sinka-tető, Szaduszka-tető, Tokár-tető, Üver-tető, Zajnát-tető*). Az abaúji Hegyköz névanyagában szintén azt találjuk, hogy a *tető* utótagú neveket az esetek jelentős részében kiemelkedés (illetve általában a rajta lévő erdő) megjelölésére használják (vö. pl. *Bohár-tető, Gilevár-tető, Kis-Kujin-tető, Kujin-tető* Kishuta névanyagában, KOVÁTS 2000: 182, 184, 185, 186). Első ránézésre úgy látszik, hogy ezek a nevek elsődlegesen hegyrésznevek voltak, s másodlagosan vonódtak át a kiemelkedés egészének megjelölésére, vagyis látszólag jelentésbővülésről van szó.

Feltehető, hogy ez a névhasználati sajátosság már a régiségben is meglehetett: az ómagyar kori adatok szövegbe foglalása alapján úgy tűnhet, hogy a *tető, mál* ’hegyoldal’, *fő* ’hegytető’ stb. utótaggal álló nevekkel jellemzően szintén a kiemelkedés egészét jelölték, leggyakrabban ugyanis a latin *mons, monticulus* fajtajelölővel állnak az oklevelekben; vö. például 1256: ascendit ad *montem* qui uocatur Kuzepteteu (ÁÚO. 2: 268), 1307: *monticulum* Fenyeumal (Gy. 2: 207, 306). Arra, hogy a kiemelkedés részét jelölik az efféle nevek, az oklevelek szövegezése alapján kevesebb példa van; de vö. 1411: venissent ad *cacumen montis* Jawornokthethew appellati (OklSz.).

Az itt említhető nevek alakulásmódja azonban nem egyértelmű. Ismeretes egyrészt, hogy a latin szövegbe szerkesztésnél használt fajtajelölést nem tekinthetjük megbízható helymeghatározásnak. A speciálisabb jelentéstartalmú (különösen a ritkábban használt, pl. *verő, lejtő, homlok*) hegyrajzi köznévvel megjelölt helyek neve mellett szereplő általánosabb jelentésű latin fajtajelölőket ugyanis — az adott név, esetleg a hegyrajzi köznév szemantikai tartalmának bővülése mellett — az is magyarázhatja, hogy az oklevél fogalmazójának a nyelvismerete nem terjedt ki ezeknek a magyar szavaknak, helyfajtáknak a latin megfelelőjére. Az ilyen módon szövegbe foglalt névalakulatok persze a latin mellett a magyar nyelvi ismeretek hiányával is magyarázhatók.

Az adatok megoszlása alapján, illetve a térszemlélet említett sajátosságai ismeretében azonban talán mégsem túlzás azt feltételezni, hogy a régiségben a ’hegyrész’ jelentésű alapésszel álló nevek egy részét a kiemelkedés egészére kiterjesztve is használhatták. E nevek hatására azután az érintett vidékeken esetlegesen a hegyrajzi köznév használatában is végbemehetett a jelentésbővülés.[3] Ám minthogy e köznevek szemantikai tartalmának ilyen irányú változásáról későbbről nincs információnk (vö. RESZEGI 2010), sokkal valószínűbbnek tűnik az, hogy a régiségben is jórészt inkább csak e köznevek tulajdonnév-alkotó elemként való felhasználásában jelentkezhetett a jelentésbővülés, vagyis az érintett vidékeken lakók számára a valamilyen sajátosságot kifejező/megnevező előtag + hegyrészt jelölő földrajzi köznév névstruktúra a kiemelkedések egészének megnevezésére is modellként hathatott. A névhasználók fejében, illetőleg a kommunikációban pedig már nem is különült el a név kétféle használata.[4] Ehhez hozzájárulhat az is, hogy a beszélőknek vannak olyan ismeretei a tulajdonnevekről, hogy a szemantikailag áttetsző nevek jelentése nem mindig esik egybe a tényleges denotátum sajátosságaival.

Az idézett nehezen megítélhető esetek kapcsán a jelentésbővülés vonatkozásában is azt mondhatjuk, hogy ezek a metonimikus névadás vitatható eseteihez hasonlóan jobbára a már meglévő nevek mintájára eleve a mainak megfelelő használatban jöttek létre. Vagyis nincs szó új helynévi jelentés kialakulásáról, a névalkotás mögöttes mechanizmusait azonban ebben az esetben is (akárcsak a metonimikus névalkotás és a jelentésbővülés egyértelmű példáinál) a metonimikus szemlélet működteti.

[3] Talán ezt mutathatja a következő, 1342-es oklevélrészlet: tendit directe et in latere *kuzep teteu siue medii montis* sub vna arbore illicis est meta (OklSz.), ebben ugyanis a magyar névalakulatot latin fordításban is közlik, ahol a magyar *tető*-nek a latin *mons* megfelelőjét találjuk.

[4] Ezt tükrözhetik a *Mihályháza teteje* név okleveles említései is, melyekben a helyet jobbára hegyként jelölik meg: 1315: ad *montem* Mihalhazatetey, 1319/1322: ad *montem* Mihalzatety, 1322: ad *montem* Mihalhazatetey; akad azonban példa arra is, hogy a kiemelkedés tetejére vonatkoztatják a nevet: 1330: in *vertice cuiusdam montis* Michalhazateteye (OklSz.).

4. Az eddigiek fényében a vizsgált folyamatok kapcsán azt mondhatjuk, hogy a HOFFMANN-modellben elkülönített két névadási mód, a jelentésbővülés és a metonimikus névadás a megismerő rendszer működését tekintve valójában egyazon kognitív mechanizmuson, a metonímián alapul. Az ilyen módon létrejött új (denotatív jelentésű) helynevek mind metonimikusan motiváltak, közöttük azonban két tipikus eset különíthető el annak megfelelően, hogy az új jelentés, az új névhasználati szokások alapjául a helyek közötti érintkezés, vagyis a rész–rész viszony szolgált-e (pl. víznév > településnév), vagy a rész–egész viszony (pl. hegyrésznév > hegynév). Az ide sorolható nevek egy része ugyanakkor nem sorolható be egyértelműen egyik típusba sem, hanem inkább a két típus közötti átmenetként értelmezhető (pl. hegynév ~ erdőnév).

Érdemes megvizsgálnunk az elkülönítés további szempontját, mely szerint a metonimikus névadás névalkotási, névkeletkezési folyamatnak, míg a jelentésbővülés inkább névváltozási folyamatnak tekinthető. Változástipológiájában TÓTH VALÉRIA a névváltozási folyamatok közé azokat a módosulásokat sorolja, amelyekben a hangalak és a jelentés kapcsolataként felfogott helynév valamelyik (vagy mindkét) összetevője módosul (vö. 2008: 15). Az elkülönítés azonban e kiindulást érvényesítve sem tökéletesen megvalósítható. Igaz ugyan, hogy a metonimikus névadás körébe sorolt névalkotási módok jó részében valóban az eredeti közszói vagy tulajdonnévi jelentéstől elkülöníthető új helynévi jelentés jön létre. Ám a helynév > vele érintkező hely neve metonimikus változás során (különösen a szorosan összetartozó helyek esetében) a jelentésbővülésnek nevezett folyamathoz hasonlóan arról van szó, hogy az eredeti névnek újabb, az előzővel szoros, némileg átfedő jelentése jön létre. A két folyamat elkülönítésében tehát ez a szempont sem alkalmazható kizárólagos jelleggel.

Irodalom

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen. Újraközlése: Bp., 2007.

KIEFER FERENC (2007), *Jelentéselmélet.* Második, bővített és javított kiadás. Bp.

KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abaúji Hegyköz helynevei.* Sátoraljaújhely.

KÖVECSES ZOLTÁN–BENCZES RÉKA (2010), *Kognitív nyelvészet.* Bp.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

PETHŐ GERGELY (2003), A főnevek poliszémiája. In: *Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről.* Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 57–124.
PETHŐ GERGELY (2004), *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi poliszémiatípusok a magyarban.* Doktori értekezés. Kézirat. Bp.
RESZEGI KATALIN (2009), A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *MNyj.* 47: 21–41.
RESZEGI KATALIN (2010), A hegyrészt jelölő földrajzi köznevek. *MNyj.* 48: 77–97.
TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

Bába Barbara

Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban*

1. A fanevek vizsgálata általában véve is kiemelkedő jelentőséggel bír a magyar nyelvtörténeti kutatásokban, ez a réteg ugyanis az egyik legkorábbról és leggazdagabban adatolható szócsoport. Ennek oka egyrészt az, hogy a „középkorban, sőt még jóval később is a határok kijelölésében a fáknak — feltűnő és helyhez kötött voltuk, viszonylagos állandóságuk és jó megjelölhetőségük miatt — fontos szerepük volt" (HOFFMANN 2004: 42). A fanevek jelentős szókincstörténeti forrásértékének alapja tehát az, hogy a fák nevei az oklevelekben helymegjelölő közszavakként jellegzetesek magyar nyelven is. A jelenség valószínűleg az oklevelezési gyakorlat normájával függhet össze. A fanevek státusza ebben a kontextusban azért különleges, mert a helyet jelölő közszavak — néhány földrajzi köznevet kivéve — általában latinul fordulnak elő az oklevelekben. A fanevek ugyanakkor, amellett, hogy persze gyakorta lefordítva szerepelnek a latin anyaszövegben, feltűnően gazdag magyar nyelvű előfordulási arányt mutatnak. Azt, hogy a fák nevei milyen jellegzetesek az oklevelekben magyar nyelven, jól illusztrálja egy 1278-as datálású oklevél következő szövegrészlete: „in berch … in vallem Melpotok … in eodem Melpotok vocato … a. *tulfa* … de Melpotok … a. *cherfa* … ad 1 berch … *a. tulfa* … sub montem Kamenahora … a-em *tulfa* … a. *berecune* … a. *haasfa* … ad vallem potok … ad fl-m Rechke … fl-o Kuutfeupotoka … a-es *bykfa* … ad montem Kechkehat … ad a-es *tulfa* … ad a-es *tulfa* … ad fl-m Kurtus … a. *bykfa*" (Gy. 4: 265).

2. A fanevek másrészt gyakran szerepelnek helynevekben is, természetszerűen ugyancsak magyar nyelvű elemként, pl. 1257: silva *horost* (Gy. 1: 440), 1291: *Bykes,* s. (Gy. 2: 461, 501), 1324: *Chererdeu* (Gy. 1: 282), 1075/+1124/+1217, +1124/+1217/1505: *Surkuscher, s.* (Gy. 1: 413, 443). A fanevet tartalmazó helynevekben ráadásul azt is megfigyelhetjük, hogy bennük az elsődlegesen 'fa' jelentésű lexéma nem is egyforma szemantikai értékkel bír, alkalmi jelentésmódosulás következtében ugyanis speciális helynévformánsként is viselkedhet, vagyis helynévi státus kifejezésére is szolgálhat. Írásomban a továbbiakban egyes fanevek névformáns értékéről igyekszem képet adni.

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

3. A névformáns fogalmát J. SOLTÉSZ KATALIN a következőképpen határozza meg: névformánsnak tarthatjuk azokat az egyes névfajtákra jellemző szóelemeket, utó- vagy előtagokat, képzőket és voltaképpen funkciótlan végződéseket, „amelyekkel az ember a meglevők mintájára új neveket alkothat, (…) és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el" (1979: 19). A személynevek névformánsairól nem feladatom itt bővebben szólni, de hogy szép számmal vannak ilyenek, azt a szakmunkák kellőképpen hangsúlyozzák. Megemlíthetjük közöttük például a női keresztnevek *-a* végződését vagy a kicsinyítő jellegű *-ina/-ine, -ella/-elle, -etta/-ette* formánsokat. Férfinévformánsnak tarthatjuk számos férfinév utótagját a héber, germán és szláv nyelvekben, például héb. *-el, -jahu/-iás*, germ. *-hard, -rich*, szl. *-szláv, -mir*. A családnevekre szintén jellemző bizonyos képzőelemek névformánsként való viselkedése: a magyarban ilyen az *-i* képző, az oroszban az *-ov/-ev, -in, -szkij/-szkoj*, de szintén családnévként értelmezzük a skót vagy ír családneveket a *Mac*, illetve *O'* előtagjuk alapján (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 20). A családnevek rendszerkényszerét ugyanakkor a névváltoztatásoknál, névmagyarosításoknál és az irodalmi névadásban is erőteljesen érzékelhetjük. A névmodellek hatása FARKAS TAMÁS szerint akár már az ómagyar személynévfajták között is működhetett (2009: 38, vö. még KOROMPAY 1981), de a mai ragadványnevek keletkezésében is tetten érhető (B. GERGELY 1977: 192–200). Ez utóbbit FEHÉR KRISZTINA is alátámasztja: névformáns jellegű képzőnek minősíti a ragadványnevekben megjelenő főnévképzőket *(Bokrász, Bukszár, Csandri < csendőr, Gene < gém, Tyúkász)*, valamint becéző- és kicsinyítő képzőket *(Almácsi, Bácsikó, Szarci, Szemők)* (2002: 81). A névmagyarosítások esetében a névformánsok szerepe mindkét oldalról kimutatható: egyfelől az idegenszerű végződések elhagyásában, másfelől a magyar nyelvben jellemző végződések felvételében. A képzők mint névformánsok mellett a személynévadásban is fontos szerepet töltöttek be egyes lexikális névformánsok, sőt ezek némelyike (mint például a *-fy* végződés) olykor a természetes családnévanyagbeli szerepét is felülmúló arányban vett részt a névváltoztatási folyamatokban (FARKAS 2009: 38–9).

A helyneveket ugyancsak bizonyos alaki sajátságaik alapján ismerjük fel tulajdonnévi funkciójukban (TÓTH V. 2008: 182). A helynevek rendszerszerű formánsai közé J. SOLTÉSZ elsősorban a földrajzi közneveket sorolja (például *hegy, falu, utca*, illetve ezeknek bármely nyelvi megfelelői), illetve a képzőket (az oroszban például a *-szk/-ck, -ovo, -ino, -ovka, -inka* képzőket) és képzőszerű utótagokat (szintén az oroszban *-grad, -gorod*) (1979: 20). HOFFMANN ISTVÁN a képzők mellett a névszójelekkel, helyragokkal és névutóval történő helynévalkotást is ebbe a kategóriába tartozónak tekinti (1993: 73, vö. még BENKŐ 1947: 40). A képzők helynévformáns funkcióját hangsúlyozza HOFFMANN ISTVÁN akkor is, amikor úgy nyilatkozik, hogy a morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek tulajdonképpen kétrészes nevek. A névalkotó szerepű névformáns ugyanis

véleménye szerint általában a ’hely’ jelentést képviseli: a *Kövesd* például ’olyan hely, ahol sok a kő’, a *Gálé* ’az a hely (föld), amelyik Gál nevűé’ funkcionális szerkezettel írható le (1993: 73).

TÓTH VALÉRIA a településnév-formánsok kapcsán azok különböző előzményeire utal. Véleménye szerint egyes településnév-formánsok eleve ilyen szereppel rendelkeztek, például *falu ~ falva, ülése, szállás(a), város, lak(a), ház(a).* Ezeket a földrajzi közneveket primér településnév-formánsoknak tekinti. Mások, mint például a *föld(e), telek ~ telke* egyfajta átmeneti kategóriát képviselnek: ezek a földrajzi köznevek ugyanis eredetileg a ’valakihez tartozó föld, birtok’ jelentést hordozták magukban, amely igen közel állt a ’valaki faluja’ funkcióhoz, így az ilyen utótagot tartalmazó nevek természetes településnév-szerkezetként funkcionálhattak. A településnév-formánsok harmadik csoportjába tartozó földrajzi köznevek eredetileg egészen más jelentéssel bírtak, s csak másodlagosan vették magukra ezt a funkciót, legtöbbször valamilyen speciális jelentésben: az *egyház* például ’templommal bíró falu’, a *fő* pedig ’víz melletti település’ jelentést nyert a módosulás által (TÓTH V. 2008: 185–6).

J. SOLTÉSZ KATALIN az idegen eredetű képzőket szintén névformánsnak tartja, bár azok funkciótlan szóvégződések, s csak a sűrű, rendszerszerű előfordulás ruházta fel őket helynévformáns funkcióval (1979: 19–20, vö. még TÓTH V. 2001: 177–8).

Úgy tűnik tehát, hogy mind a földrajzi köznevek, mind a képzőelemek kapcsán számolnunk kell a névmodellekhez való igazodás tényezőjével, amely hatására olyan névelemek is megteremthetik az adott nyelvi képződmény helynévi szerepét, amelyek elsődlegesen (egészen) más jelentéssel bírtak (vö. TÓTH V. 2008: 182–92). A helynévformánsok tehát olyan jellegzetes lexikális vagy morfológiai elemek, amelyek az adott nyelvi alakulatok helynév voltáról árulkodnak. A helynévformánsok közszói jelentésüktől akár el is távolodhatnak, s alkalmi jelentésükben biztosítják a helynévi szerepet. Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy rendelkeznek-e ilyen speciális funkcióval a fanevek.

4. A vizsgálathoz alapul szolgáló helynévi adatállomány egybeállításához GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáját (Gy.), valamint a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA.) című munkákat használtam föl. Mindezt kiegészítettem a „Magyar Oklevél-szótár” (OklSz.) adataival és a szakirodalom által ismertetett egyéb adatokkal. Vizsgálatomat elsősorban a korai ómagyar kor időszakára vonatkozóan a következő fanevekre összpontosítva végeztem: *barkóca, berkenye, bodza, bükk, cser, cseresznye, haraszt, jegenye, juhar, szilva.* Vizsgálatom nem terjed ki az összes korai ómagyar kori fanévre, minthogy az elemzés célja pusztán a probléma illusztrálása, s nem az egész névréteg szisztematikus feldolgozása. Az egyes lexikális elemek kiválasztása ezért némileg önkényesen történt, de arra figyelemmel

voltam, hogy elsősorban a jelentősebb gyakoriságú elemekkel foglalkozzam, hiszen nyilvánvalóan ezek alkalmasak arra, hogy belőlük általánosabb érvényű következtetésekre juthassunk. Az adott lexémák fanévi státusa olykor kérdéses lehet ugyan (pl. a *haraszt* kapcsán), ezekben az esetekben a szóalakok korabeli jelentését az oklevelek latin nyelvű minősítéseihez igazodva határoztam meg fanévi elemként.

4.1. A fanevek helynevekbeli előfordulásában talán a leginkább szembeötlő különbség az, hogy egyes fanevek igen gyakoriak helynévalkotó elemként, míg mások egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán jelennek meg helynevekben az ómagyar korban. A *barkóca* és a *cseresznye* helynévi előfordulására 1301 előttről nem találunk adatot az oklevelekben, s névalkotó elemként *juhar* szavunk is csak későn, egy 1580-as datálású oklevélben jelenik meg. A *berkenye* és a *jegenye* szintén nem túl gyakori helynevekben, pedig például a *berkenyé*-t közszói szerepben gyakran ott találjuk a határjárások szövegében: 1055: *brokinarea* (OklSz. 68), 1259: *berekune,* a. (OklSz. 68), 1264: *berecne,* a. (OklSz. 68), 1265: *Berekune,* a. (OklSz. 68), [1270/1270]: *berekuna* (Gy. 3: 252), 1274: *Brekyne,* a. (OklSz. 68), 1278: *berecune,* a. (Gy. 4: 265), [1279]/1279/XVIII.: *berkenye* (Gy. 3: 260), 1279: *Berekenye,* a. (OklSz. 68). Ennek oka valószínűleg az, hogy a berkenyét, mivel hagyásfa volt, erdőirtások alkalmával meghagyták, mert hasznos gyümölcsöt termett, és mert árnyékot adott a határban dolgozó emberek számára (ilyenek még a vadalma, vadkörte, som, szelíd gesztenye, mogyoró stb.) (vö. ehhez MNL. 2: 391). A *berkenye* kapcsán tapasztaltak ellenkezőjére is találunk ugyanakkor példát: a *szilva* fanév alig adatolható az oklevelekben közszóként, névalkotó elemként ezzel szemben igen gyakori.

4.2. Nemcsak a *szilva,* de a *bodza,* a *cser,* a *haraszt* és a *bükk* fanév is igen jellegzetes helynevekben, abban viszont különbségeket tapasztalunk, hogy milyen névszerkezetekben szerepelnek.

a) Puszta fanévi helynévként a *cser,* a *haraszt* és a *bükk* szavunk jellemző, ritkán azonban a *berkenye* is megjelenik ebben a funkcióban. A *cser, haraszt* és *bükk* esetében feltételezhetjük, hogy gyakori előfordulásukat éppen az itt tárgyalt helynévformáns jellegük teszi lehetővé, hiszen mindhárom szónak van ’tölgyes, tölgyerdő’, illetőleg ’bükkös, bükkerdő’ jelentése a helynevekben, így képző nélkül is utalhatnak az adott erdőre, pl. 1330/1477: *Cher,* mo. (Gy. 1: 247), 1257: silva *horost* (Gy. 1: 375), 1227: silva *horost* (Gy. 1: 440), 1265: frut. *Harast* (Gy. 1: 425), 1243/1335: *Byk,* s. (Gy. 2: 460, 533). A *haraszt,* a *cser* és a *bükk* ebben az esetben tehát fajtajelölő szerepet tölt be ’x fából álló erdő’ földrajzi köznévi jelentésben állva.

b) Az általam vizsgált fanevekből létrejött helynevek között *-s, -i és -gy* képzővel ellátott változatokat találunk. Az *-s* képző használata jellemző például a *Harasztos* (1319/1320, 1319/1323, 1323: *Haraztus,* Gy. 3: 350), a *Berkenyés* (1332–5/Pp.: *Berekenes,* Gy. 3: 343), a *Bodzás* (1328: *Buzias,* MonStrig. 3:

124), a *Szilvás* (+1245/[1317 k.]: *Schiluas,* Gy. 2: 91) vagy a *Bükkös* (1291: *Bykes,* s., Gy. 2: 461, 501) helynév esetében. A *-gy* képző viszont csak a *szilva* fanévből alkotott helynévben jelenik meg: *Szilvágy* (1217: *Zyluag,* Cs. 2: 800). A *-gy* a helynevekben az *-s* képzőhöz hasonló szerepben fordul elő. Az *-i* képző a *Haraszti* (1324: *Harazty,* Gy. 1: 282), a *Cseri* (1273>1346: *Chery,* Gy. 3. 187) és a *Bodzási* (1252: *Boziasy,* Gy. 1: 400) helynévben tűnik föl.

A képzővel ellátott fanevekből lett helynevek települést (1237–40: villa *Bozais,* PRT. 1: 786, 1273>1346: *Chery,* Gy. 3. 187, 1319/1320: *Haraztus,* v., Gy. 3: 350), erdőt (pl. 1324: silva *Harazty,* Gy. 1: 282), vizet (1192/374/425: fluvius *Sciluas,* Gy. 1: 392) vagy bizonytalan fajtájú határrészt (1237–40 k.: *Harozty,* Gy. 3: 416) egyaránt jelölhetnek, s minden esetben sajátosságfunkcióban állnak, vagyis a jelentésük így adható meg: 'valamilyen fával benőtt, szegélyezett stb. hely'. Itt jegyzem meg, hogy e nevekben az említett képzők — eredeti funkciójuktól eltávolodva — jellegzetesen helynévképzői szerepben állnak. A képzővel történő névalkotás a vizsgált fanevek mindegyikére jellemző.

c) Összetett helynevek előtagjaként a *bodza,* a *cser,* a *haraszt,* a *szilva* és a *bükk* egyaránt gyakori, de a *berkenye* is megjelenik ebben a pozícióban. A nevek struktúrájában a minőségjelzős viszony fordul elő nagyobb arányban: *Bodzáshegy* (1248/1326: *Bozyasheg,* Gy. 1: 767, 768), *Bodzás-tó* (1192/1374/1425: *Buzyastou,* Gy. 1: 236), de a birtokos jelzős szerkezetet szintén több helynévben megfigyelhetjük: *Bodzafoka* ([1192]/1394: *Bozyafuka,* Gy. 1: 236), *Szilvásfeje* (1230/231: *Sciluasfee,* Gy. 1: 392). Az előtagként álló *bükk, cser* és *haraszt* fanév morfológiailag mindig jelöletlen: *Haraszt-tó* (1270/1272//1393: *Harazthou,* Gy. 1: 544), *Cser-kút* (1290 k.: *Cherkuth*), *Bükk-patak* (1270/1272: *Bykpotok,* rivus, Gy. 1: 40, 83), míg másoknál éppen a jelöltség a dominánsabb, például *Bodzás-tó* (1192/1374/1425: *Buzyastou,* Gy. 1: 236). Összetételek előtagjaként az itt vizsgált fanevek mindegyike jellemző, és többségükben az elsődleges 'fa' jelentésén túl más szemantikai tartalmat aligha érdemes keresnünk. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az ebben a pozícióban szereplő fanevek egy része helynévi funkcióban áll, tehát a helynév nem az 'x fával benőtt hely' jelentéssel bír, hanem lokális viszonyra utal: *Szilvásfeje* (1230/1231: *Sciluasfee,* Gy. 1: 392).

d) Egészen másként áll a helyzet az összetételek utótagjaként szereplő fanévi lexémákkal. Ebben a pozícióban a fanevek közül csak a *bükk,* a *cser* és a *haraszt* jelenik meg, s nyilvánvalóan a helynevekben ezek mindegyike fajtajelölő funkcióval bír (a legtöbb esetben gyűjtőnévként valamely tölgyerdőre, bükkerdőre utal), például *Szurkos-cser* (1075/+1124/+1217: *Surkuscher,* s., Gy. 1: 413, 443). E példa minőségjelzős struktúrájával ellentétben a *haraszt* és a *bükk* utótagot tartalmazó helynevek között feltűnően nagy számú a birtokos jelzős szerkezetű névforma: *Apát harasztja* (1326: *Apathharazta,* s., Gy. 3: 380), *Csicsó harasztja* ([1291]/1291: *Chychoharazta,* Gy. 3: 442), *Füles harasztja* (1284: *Philesharaz-*

tha, ZalaiOkl. I, 55), *Madad bükke* (1228/1378: *Madadbiki,* s. fagi, Gy. 3: 326, 373), *Palaszka bükke* (1333/1334: *Palazkabiky,* mo., Gy. 2: 461, 512), *Apát bükke* ([1266]/1266/1274: *Apat Byky*, Gy. 3: 150, 210, 254). Ezt valószínűleg ismétcsak a szavak földrajzi köznévi jelentése teszi lehetővé, tehát ezekben a helynevekben valakinek a tulajdonát képező tölgy-, illetve bükkerdőről van szó, amit a latin fajtajelölő kifejezések, illetve a nevek továbbélése is bizonyít. Ilyen fogódzók hiányában csak bizonytalanul sorolhatjuk ide a következő neveket: *Lapos-bükk* (1318: *Lapisbyk,* Gy. 1: 139), *Bikács harasztja* (1285: *Bykach horoztha,* Gy. 4: 471). Szintén a *haraszt* szó földrajzi köznévvé alakulását mutatják a *Három-haraszt* (1256: *Harumhorozth,* Gy. 1: 304), *Hat-haraszt* (1296: *Hotharasth,* Gy. 1: 308) helynevek.

5. A fenti vizsgálatok azt jelzik, hogy a fanevek helynevekben való előfordulását tekintve jellegzetes különbségek mutatkoznak meg. Már eleve abban is eltérésekre akadunk, hogy egyes fanevek gyakoriak helynevekben, míg mások csak ritkán vagy egyáltalán nem jellemzőek helynevek alkotóelemeiként. Bizonyos helyzetben a fanevek tipikusak, így képzővel és helynevek előtagjaként meglehetősen termékeny névalkotó elemek. Ez kézenfekvő, hiszen ’az adott helyen élő növényzet’ szemantikai tartalom általában véve is gyakori névalkotó jegy. Ezekben a helynevekben a fanevek sajátosságjelölő funkciójúak, s valamilyen helynévformánssal kiegészülve válhatnak helynévvé. Ez a névpozíció tehát a fanévi jelentését hozza elő a felsorolt lexémáknak.

Más pozícióban viszont egyértelműen a tényleges helynévformáns szerepük, vagyis a földrajzi köznévi funkciójuk jelentkezik. Ezt a funkciót találjuk meg a puszta fanévként, illetve a helynevek utótagjaként jelentkező fanevek esetében. Ennek megfelelően puszta fanévi helyneveket már csak bizonyos fanevek hozhatnak létre, ahogyan összetételek utótagjaként is csak meghatározott fanevek állhatnak. A *cser,* a *haraszt* és a *bükk* szó egyaránt gyakori puszta fanévi helynévként és kétrészes nevek utótagjaként is. Ezek a fanevek helynevek előtagjaként azonban ugyancsak figyelemre méltóan viselkednek, ebben a szerepben ugyanis szemben más fanevekkel, morfológiailag mindig jelöletlenek. Mindez bizonyára alkalmi jelentésükkel magyarázható, amelyet a helynevekben tulajdoníthatunk nekik: itt ugyanis a *cser, haraszt* és *bükk* elsődleges fanévi jelentése ’valamilyen erdő’ jelentés felé mozdulhat el, vagyis egyfajta átmeneti kategóriát képvisel a fanevek és a földrajzi köznevek között (lásd ehhez TÓTH V. 2008: 182–92). A lexikális természetű helynévformánsok között elsődlegesnek természetesen a földrajzi közneveket tarthatjuk, de bizonyos fanevek szintén ilyen funkciójú elemekként viselkednek azáltal, hogy alkalmi, a helynevekben jelentkező jelentésmódosulásuk (valójában speciális földrajzi köznévi státusuk) révén helynévi szerep betöltésére is alkalmasak.

Irodalom

BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

FARKAS TAMÁS (2009), Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *NÉ.* 31: 27–46.

FEHÉR KRISZTINA (2002), A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *MNyj.* 40: 75–85.

B. GERGELY PIROSKA (1977), *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

KOROMPAY KLÁRA (1981), Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseihez. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 37–9.

MNL. = *Magyar Néprajzi Lexikon I–V.* Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp., 1977–1982.

MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz.* I. Strigonii, 1874. II. 1882. III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.

TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.

ZalaiOkl. = *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II.* Szerk. NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ–NAGY GYULA. Bp. 1886–1890.

Pásztor Éva

Határrésszé vált települések nevei mint névalkotó lexémák*

1. A magyar helynévrendszer egyik jellegzetes típusát alkotják azok az újkori, a 20. század második feléből fennmaradt mikrotoponimák, amelyek névtestében középkori — ám a századok során elpusztult — települések nevei őrződtek meg. Mielőtt e névcsoport szerkezeti jegyeit bemutatnám, célszerűnek tartom, hogy a modern kori mikrotoponimák itt lényeges általános jellemzőiről is szóljak röviden.

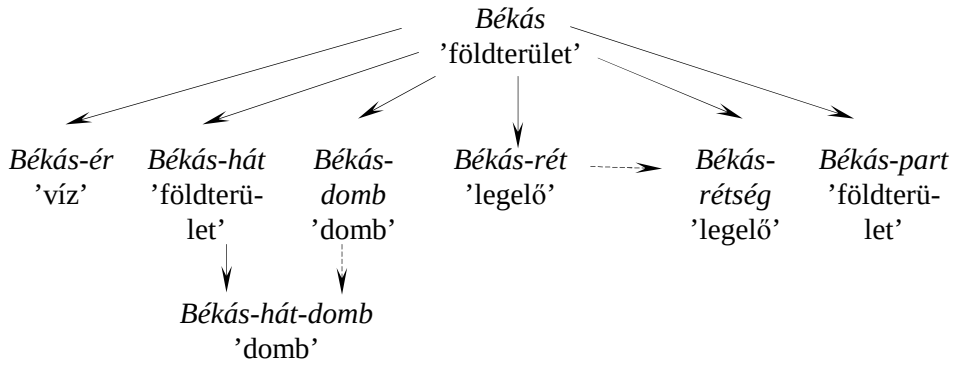
Az újkori mikrotoponimák keletkezésüket tekintve közszavakból, személynevekből, már meglévő helynevekből és jövevénynevekből épülhetnek fel (HOFFMANN 1993: 18). A helynévrendszerben már létező helynevek többféleképpen is beépülhetnek az újonnan alakult nevek szerkezetébe. 1. Egyfelől ugyanannak a helynek a megnevezésére — azaz a helynév denotatív jelentésének változatlansága mellett — alaki módosulás következtében (*Dávidka*[1] 'vízfolyás' > *Dávidka-ér* 'vízfolyás'), 2. másfelől a denotatív jelentés megváltozásával, vagy a) a helynév alakjának átalakulása nélkül (*Tedej* 'mocsár' > *Tedej* 'csárda'), vagy pedig b) a névtest módosulásával (*Mályvás* 'határrész' > *Mályvás-hát* 'kiemelkedés'). A névtani szakirodalom ez utóbbi típus kiinduló névformáját (tehát a *Tedej* és a *Mályvás* helyneveket) a l a p n é v -nek nevezi, míg a belőlük keletkező újabb helynevet a m á s o d l a g o s n é v terminussal jelöli meg (KOCÁN 2008a: 184). A magyar helynévrendszerben igen nagy arányban fordulnak elő ilyen módon létrejött helynevek. A jelenséget a szakirodalom (lásd például MEZŐ 1969: 201, PÁSZTOR 2008: 217) n é v b o k r o s o d á s n a k nevezi. Névbokrosodás során valamely terület neve mint alapnév újabb helynevek névalkotójává válik, s ez nem csupán az adott objektumot jelölő név szinonimáiban, hanem a vele határos területek vagy éppenséggel a jelölt objektum területén belül elhelyezkedő egységek neveiben is kimutatható. Így az alapnévvel megjelölt területen fekvő helyek vagy a vele határos objektumok megnevezéseiként olykor 4-5 tagból álló névbokor, névcsalád is kialakulhat. Aztán persze a másodlagos

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] Tanulmányom hivatkozás nélkül álló helynevei Hajdúnánás névállományából valók, amelyek a „Magyar Digitális Helynévtár" honlapján közzétett adatbázisban közvetlenül visszakereshetők (http://mdh.unideb.hu/).

nevek maguk is alapnévvé válhatnak, azaz belőlük újabb és újabb helynevek keletkezhetnek.

A keletkező mikrotoponimáknak a már meglévő helynevekre való támaszkodását egy konkrét példán szemléltethetjük leginkább (az 1. ábrán a szaggatott vonal a nyelvi szinonimitást jelzi).

1. ábra. *A* Békás *helynév névbokra.*

A *Békás* alapnév szerkezetét tekintve a *béka* lexémából és az *-s* helynévképzőből épül fel. Az alapnév felhasználásával és szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek a másodlagos *Békás-ér, Békás-hát, Békás-domb, Békás-rét, Békás-part* helynevek, amelyek a *Békás* nevű területen fekvő helyeket (vizet, földterületet, dombot, rétet stb.) neveznek meg. Mindazonáltal a *Békás-rét* és a *Békás-hát* helynevek amellett, hogy másodlagos névnek tekinthetők, alapnévként is funkcionálnak, hiszen belőlük további mikrotoponimák jöttek létre: a *Békás-rétség* és a *Békás-hát-domb*.

A modern kori alapnévi mikrotoponimák leggyakrabban egyrészes helynevek, azaz csupán egyetlen információt közölnek a helyről, amelyet megjelölnek: például a fenti *Békás* alapnév azt fejezi ki, hogy a névadás pillanatában, a helynév keletkezésekor a területen sok volt a béka (és a névben az az információ, hogy milyen típusú helyet jelöl, nem jelenik meg). Névszerkezeti szempontból az effajta alapnevek alkotóeleme általában egy etimológiailag transzparens lexéma (például *béka*), amelyhez helynévképző (például *-s*) járul. Ahogy a fenti példában láthatjuk, az is előfordul, hogy kétrészes helynév válik alapnévvé, amely két információt közöl az adott helyről, például a *Békás-domb* olyan kiemelkedés (1), amely a *Békás* nevű helyen fekszik (2).

A meglévő helyneveknek az új helynevekbe való beépülése nem csupán a mai helynévrendszert jellemzi, hanem a jelenség már a középkorban is általános lehetett, ami hozzájárult magának a magyar helynévrendszernek a fokozatos, folyamatos bővüléséhez (TÓTH V. 1999, KOCÁN 2008a, 2008b). A magyar nyelv- és névtörténetnek a 13. századtól a 16. századig terjedő időszakában a víznevek és a településnevek felhasználásával keletkeztek leggyakrabban helynevek, tehát

ezek tűntek föl alapnévi funkcióban. A következő nyelvtörténeti korszakban (a 16. század elejétől a 18. század második feléig) ugyanakkor a makrotoponimák e szerepe visszaszorult, s az újabb helynevek már jellemzően mikrotoponimákból alakultak (KOCÁN 2008a: 185, 2008b: 98–9). Helynévszerkezeti szempontból e korokban mindvégig (s ahogyan azt láttuk, a modern korban is) az egyrészes alapnevek dominálnak (KOCÁN 2008b: 101).

A már létező helynevek felhasználásával keletkező újabb helynévtársulások egyik sajátos struktúráját alkotják azok a helynevek, amelyekben névalkotóként egykor a magyar nyelvterületen fekvő középkori, elpusztult települések nevei őrződtek meg. Azáltal, hogy e modern kori mikrotoponimák névtestében közvetlen lexémaegyezést fedezhetünk fel a hajdani településnévvel, s hogy olykor a településnévből igen szerteágazó névbokor jön létre, nagy biztonsággal végezhető el az ezidáig helyhez nem kötött, elpusztult települések térbeli rekonstrukciója. Magának a jelenségnek a tüzetesebb bemutatása előtt fontosnak tartom, hogy magukról az idők során elpusztásodott településekről, s általában véve a magyar településhálózatról néhány szót szóljak.

2. A magyar nyelvterületen az elmúlt évszázadok során jelentősen átalakult a településhálózat. Ez legfőképpen azt jelenti, hogy a lakott helyek jóval sűrűbben helyezkedtek el a régiségben, mint napjainkban (WEIDLEIN 1934: 611–30, 1936: 22–3, GYÖRFFY 1961: 35–8, SZABÓ I. 1966: 141, VÁRNAGY 1991: 187). Igaz viszont, hogy e lakott helyek a korai időkben esetenként nem is tekinthetők a szó klasszikus értelmében valódi településeknek, sokkal inkább a földesúr által birtokolt gazdasági szerveződéseknek (BALOGH 1986: 134, 137–8). Írásomban ezt mindvégig szem előtt tartva az ilyesfajta korai, elpusztásodott lakott helyek megjelölésére a célszerűség kedvéért mégis a *település, falu* terminusokat használom.

Minthogy a középkorra vonatkozó források, a latin nyelven szövegezett, ám magyar szórványokat (hely- és személyneveket) tartalmazó oklevelek fennmaradása igen esetleges és egyenetlen, így belőlük a legtöbb esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy a lakott helyek vajon folyamatosan életteréül szolgáltak-e a népességnek, vagy fennállásuk során valamikor elpusztultak, s esetleg újratelepültek (GYÖRFFY 1961: 35, 1963: 53, SZABÓ I. 1966: 144, 187).

A középkori magyar települések pusztulásának viszonylag jól körülhatárolható kronológiai viszonyai vannak: egyes falvak már a 13. században megsemmisültek, tömegével azonban majd csupán a 14–15. században pusztásodtak el, míg mások viszonylag életképesek maradtak akár egészen a 16. századig (SZABÓ I. 1966: 185, BALOGH 1986: 137–8). A pusztásodás folyamata a magyar nyelvterület térségeit nem egyenlő mértékben érintette: a tájegységek közül az Alföld és a Dunántúl vidékei estek inkább áldozatul (GYÖRFFY 1963: 53, SZABÓ I. 1966: 139, 147, 177, VÁRNAGY 1991: 185, TÓTH V. 2008: 28). A jelenség okaként a háborús pusztításokat (pl. a tatárjárást, majd a 15–16. századi török inváziót és

fennhatóságot), a gazdaság rendszerének fokozatos átalakulását, s a különféle demográfiai hatásokat jelölhetjük meg, amelyek közül akár egyszerre több tényező is befolyásolhatta egy-egy térség településhálózatának formálódását. A mai településhálózat kialakulása lényegében olyan módon mehetett végbe, hogy az egykori falvak területe teljesen beolvadt egy vagy akár több szomszédos település határába (WEIDLEIN 1935: 679).

Egy-egy elpusztult település valós korabeli lokalizációját nagy bizonyossággal egyrészt a helynévkutatás értékes forrásai, az oklevelek segíthetik elő. Itt leginkább az oklevelek azon szöveghelyei jöhetnek számításba, amelyek a települések egykori helyére vonatkozó földrajzi „útmutatásokat" tartalmaznak: a vármegye, a közeli folyó megjelölése és a környező települések neveinek említése — azaz lényegében a helynév szövegkörnyezete — adhatja meg a közelebbi fekvést, például „Razin vocata in comitatu de Zoboch iuxta Tyciam, in vicinitate Sulthe prope Dada existenti"[2] (MOL Dl. 40304, Sopron vm. 1: 67/54, AOklt. 2: 77/164). A lokalizációt ezek mellett birtoklástörténeti adatok, a terület nemzetségi és családi viszonyainak feltárása támogathatja meg (lásd ehhez részletesen PÁSZTOR 2010).

Az egykori települések térbeli rekonstrukciójához szorosabban vett névtani fogódzók, nevezetesen a modern kor mikrotoponimái is nagyban hozzájárulhatnak. Ezek két fajtája mutathat elpusztult településre: egyrészt azok, amelyek úgy utalnak egykori falura, hogy névtestükben nem fedezhetünk fel közvetlen lexémaegyezést a hajdani településnévvel, például *Puszta, Régi faluhely, Pusztafalu* stb. Egykori falvak emlékeit őrizhetik másrészt a névbokrosodás révén létrejött helynévtársulások.

3. Az effajta helynévbokor keletkezésének természetes előfeltétele a település megszűnése: ahogyan arról korábban szóltam, a magyar viszonyok között ez a 13. századtól kezdődően folyamatosan jellemző a településhálózatra. A hajdani településnévből kialakuló mikrotoponimák azonban főként a 17–18. századtól vizsgálhatók, aminek elsősorban az az oka, hogy a történeti források köre ebben az időszakban bővül, s egy sor olyan dokumentumtípus jelenik meg, s terjed el (például a térképek), amelyek az azt megelőző évszázadokban nem álltak rendelkezésre. E források meghonosodásának következtében viszont a helynevek adatolhatósága jócskán megnő.

A hajdani település megsemmisülését követően a falunév névalkotóként az adott hely megjelölésében vehet részt. A terület szinonim megnevezéseinek szerkezete általában az egykori településnév + valamilyen (általában elnéptelenedésre utaló) fajtajelölő utótag felépítést mutat. Az utótag lehet például a *puszta* (*Jód* > *Jódipuszta*, FNESz.; *Ágóc* > *Ágócpuszta*, KOVÁTS 2008: 323; *Taj* >

[2] Azaz: „*Razin*-nak nevezett (ti. birtok) Szabolcs vármegyében a Tisza mellett, *Sulthe* szomszédságában *Dada* mellett."

Tajpuszta, KOVÁTS 2008: 418 stb.) vagy a *föld* (*Vid* > *Vidiföld,* H. FEKETE 1959: 118). E szinonim megnevezések *(Jódipuszta, Vidiföld)* névszerkezetében a településnév gyakran *-i* képzővel áll, ami azt fejezi ki, hogy a kérdéses hely 'puszta, lakatlan terület (1), amelyet Jódnak/Vidnek neveznek (2)' (vö. HOFFMANN 1993: 133).

Az egykori falunév ugyanakkor mikrotoponimák létrehozásában is aktív névalkotóként vehet részt: az egykori *Tedej* település a *Tedej-halom, Tedeji-legelő, Tedeji-kölesföld, Tedeji-templom* helynevekben a szintagmatikus szerkezetek *-i* képzős előtagjaként fordul elő, vagy a fent említett *Taj* középkori település (1282: *Toy,* 1321: *Tay* stb., KOVÁTS 2008: 417) például a *Taj-hegy, Taj-tó* helynevekben bukkan fel. E mikrotoponimák névszerkezete azt mutatja, hogy az egykori falunév legtöbbször *-i* formánssal áll, ami az elpusztult település szinonim megnevezéseiben előforduló *-i* képzővel ellentétben nem azt fejezi ki, hogy a kérdéses helyet magát nevezik meg olyan módon (ezt abban az esetben maga a szinonimitás is jelzi), hanem azt, hogy a hely a hajdani birtokon fekszik. Az így kialakult mikrotoponimák maguk is alapnévvé válhatnak, s belőlük újabb helynevek keletkezhetnek: a *Taj-hegy* például a *Taj-hegy alatt ~ Taj-hegy alja* alakok, a *Taj-tó* pedig a *Taj-tó-hegy, Taj-tó-tájék* formák létrehozásában játszott szerepet (a példák forrása KOVÁTS 2008: 418).

Magának a középkori településnek az egykori határait a terület szinonim megnevezései és a település nevéből alakult mikrotoponimák térbeli eloszlásának egybevetésével kaphatjuk meg.

4. A mai mikrotoponimákra alapozott lokalizációs eljárás mindazonáltal nagy körültekintést igényel, mivel ez a módszer esetenként téves következtetések levonását is maga után vonhatja. A névbokrok ugyanis önmagukban még nem utalnak szükségszerűen elpusztult falura, hiszen egyrészt maguk a mikrotoponimák is hajlamosak bokrosodásra, másrészt a magyar helynevek többsége etimológiailag transzparens név, így azonos lexikális szerkezetű nevek a nyelvterület nagy részén előfordulhatnak. Abban az esetben például, ha a vizsgált középkori település neve alapjául szolgáló lexéma személynév — ami a magyar településnév-rendszerben igen gyakori —, ám alakilag közszóval esik egybe, ez a körülmény a szóba jöhető lehetséges lokalizációt jócskán elbizonytalaníthatja. A Szabolcs vármegyében fekvő egykori *Süldő*[3] település neve formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással (vö. 1228: *Seldeu* szn., ÁSz.). A településnév alapjául szolgáló személynév alakilag a *süldő* 'fiatal állat, főként disznó, nyúl' (TESz.) jelentésű közszóval egyezik meg. Így ha a *Süldős, Süldős-halom, Süldős-ér* vagy a *Süldő-szállás* (SZSZMFN. 3: 200), *Süldőgödri-dűlő* (SMFN. 98) stb. modern kori mikrotoponimákat vesszük szemügyre, akkor pusz-

[3] Adataihoz lásd: 1307: *Sulthe* (MOL Dl. 40304, Sopron vm. 1: 67/54, AOklt. 2: 77/164), 1325: *Sulde,* villa (MOL Dl. 50766) stb.

tán e helynevek segítségével a középkori település nyilvánvalóan nem lenne lokalizálható.

5. A fentieket összegezve a következő megállapításokat tehetjük. Egy-egy korai település a pusztásodását követően mikrotoponimák névalkotójaként tűnhet fel, amelyek egyfelől az egykori település területének jelölésére szolgáló szinonim megnevezésként jelentkezhetnek, vagyis a denotatív jelentésük megtartása mellett bizonyos alaki változásokat mutatva. A név módosulásainak másik típusaként viszont a jelentés (azaz a denotatív vonatkozás) és a névtest egyaránt változáson megy keresztül. Az így keletkező helynevek által megjelölt területek mind az egykori település határain belül találhatók meg.

Maguk a térbeli rekonstrukciós vizsgálatok pedig több hozadékkal is járhatnak: egyrészt más tudományágak, így a régészet, a történettudomány számára szolgáltathatnak olyan adatokat, amelyek más forrásból nemigen érhetők el, más oldalról viszont a névtudomány számára is újabb eredményeket hozhatnak. Általános helynévtörténeti vonatkozásai miatt igen tanulságos lehet az, hogy bizonyos nyelven kívüli, extralingvális tényezők, főleg történeti, településtörténeti folyamatok — jelen esetben a települések pusztulása — milyen hatással vannak a helynévrendszer mozgására, azaz a belső, nyelvi természetű (intralingvális) változásokra.

Irodalom

AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

BALOGH ISTVÁN (1986), Szabolcs-Szatmár megye története II. XIV–XV. század. In: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1.* Szerk. ENTZ GÉZA. Bp., 131–41.

H. FEKETE PÉTER (1959), *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára.* MNyTK. 102. sz. Bp.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GYÖRFFY GYÖRGY (1961), A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára.* Szerk. GYÖRFFY LAJOS. Túrkeve. 35–8.

GYÖRFFY GYÖRGY (1963), Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. sz. közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig.* Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 45–62.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

KOCÁN BÉLA (2008a), Az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 182–9.

KOCÁN BÉLA (2008b), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 95–105.

KOVÁTS DÁNIEL (2008), *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája.* Sátoraljaújhely.

MEZŐ ANDRÁS (1969), A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága. *MNy.* 65: 198–204.

MOL Df., Dl. = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL.–DF 4.2).* Szerk. RÁCZ GYÖRGY. Bővített kiadás. CD-ROM. Bp., 2003.

PÁSZTOR ÉVA (2008), Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 217–21.

PÁSZTOR ÉVA (2010), Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről. Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 169–87.

SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.

Sopron vm. = *Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. (1156–1411).* Szerk. NAGY IMRE. Sopron, 1889. *II. (1412–1653).* Sopron, 1891.

SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Bp.

SZSZMFN. 3. = JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A nyírbátori járás földrajzi nevei.* Nyírbátor, 1987.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.

TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

VÁRNAGY ANTAL (1991), Elpusztult helységek a hajdani Hőgyészi Uradalom területén. In: *A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián.* Szerk. SZITA LÁSZLÓ–SZŐTS ZOLTÁN. Bonyhád. 185–97.

WEIDLEIN JÁNOS (1934), Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok.* Pótfüzet. 611–30.

WEIDLEIN JÁNOS (1935), A dűlőnévkutatás történeti vonatkozásai. *Századok.* Pótfüzet. 665–92.

WEIDLEIN JÁNOS (1936), Dűlőnév és telepítéstörténet. *MNy.* 32: 20–33.

Bölcskei Andrea

Helynevek standardizációja: alapelvek, terminológiai kérdések a nemzetközi és a magyar gyakorlatban

"Today we know that some 80 percent of all decisions
in public and private life are spatially related"[1]

Otto Schily, Német szövetségi belügyminiszter,
a „8. ENSZ Konferencia a földrajzi nevek standardizációjáról"
című rendezvény megnyitó beszéde (Berlin, 2002)

1. Szabványok és nyelvi szabványok

Megszoktuk, hogy szabványokról elsősorban a műszaki tudományok és a szolgáltatások vonatkozásában hallunk. Ezt a képet erősíti a nemzeti szabványosításról szóló 1995. évi XXVIII. törvény megfogalmazása is, amely a szabvány fogalmát a következőképpen definiálja: „A szabvány elismert szervezet által alkotott vagy jóváhagyott, közmegegyezéssel elfogadott olyan műszaki (technikai) dokumentum, amely tevékenységre vagy azok eredményére vonatkozik, és olyan általános és ismételten alkalmazható szabályokat, útmutatókat vagy jellemzőket tartalmaz, amelyek alkalmazásával a rendezőhatás az adott feltételek között a legkedvezőbb" (vö. http://www.muszakiak.hu/tudastar/szabvanyugy/szabvanyugyi-alapismeretek).

Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy egy olyan változataiban létező jelenségnek, mint a nyelv is lehet kapcsolata a kétségtelenül praktikus, ám szükségszerűen monoton szabványosítási gyakorlattal. BALÁZS GÉZA egy lehetséges magyar nyelvstratégia kidolgozása során beszél *nyelvi szabványok*-ról (2000), s a nyelvi egységesítést szolgáló történeti és jelenkori jelenségeket egyaránt a *nyelvi szabványosítás* fogalma alá sorolja (2001: 205–6). Ezt a szemléletet tükrözi a megfelelő egységesítő tendenciákat jelölő idegen nyelvű szakkifejezések egy része is (vö. angol *language standardization* és a nyomában sarjadó egyéb nyelvű megfelelők). A nyelvvel, nyelvhasználattal összefüggésben a legerősebben szabványosított jelenségekkel ott találkozunk, ahol az azonosíthatóságot veszélyeztető változatok előfordulása könnyen okoz megértésbeli nehézségeket, s ahol a megismételhetőségnek gyakorlati jelentősége van (lásd a fenti definíciót, illetve vö. még TOLCSVAI NAGY 2003: 419): a helyesírásban, a fordítás során és újabban a földrajzi nevek használata terén.

[1] „Ma, tudjuk, a köz- és magánéleti döntések mintegy 80 százaléka összefüggésben van a térbeliséggel" (az én fordításom: B.A.).

A helynév-standardizációs tevékenységekbe, ahogyan a szabványosítás modern gyakorlatába általában véve az egyes országok önkéntesen kapcsolódhatnak be nemzeti szakértői testületeken (névtestületeken) keresztül, amelyek munkáját a regionális és a nemzetközi földrajzinév-egységesítésért felelős szervezetek segítik, fogják össze. A helynév-standardizációval foglalkozó szervezetek, ugyancsak a szabványosítási gyakorlatnak megfelelően nagy gondot fordítanak a földrajzi nevek egységesítése iránt érdeklődő szakemberek, magánemberek pontos és korszerű tájékoztatására, melyet gazdag tartalmú internetes webhelyek működtetésével valósítanak meg (jelen írás is nagyban támaszkodik a honlapokon fellelhető információkra).

2. A nemzetközi gyakorlat

Az egységes helynevek következetes használata a kommunikáció, a tájékozódás egész világra kiterjedő egyértelműségének biztosításán túl a társadalmi és gazdasági fejlődést, a nyelvi és kulturális értékek megőrzését, a térinformatikai rendszerek kiépítését és karbantartását is szolgálja. Ez a saját tapasztalatain alapuló felismerés vezette az ENSZ-t arra, hogy „United Nations Group of Experts on Geographical Names" (ENSZ Földrajzi Névi Szakértői Csoport) néven létrehozzon egy, a földrajzi nevek standardizációjával foglalkozó nemzetközi szakmai szervezetet (vö. http://www.pcgn.org.uk/UN.htm).

2.1. A United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN) elnevezésű szervezet

Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa (UN Economic and Social Council; ECOSOC) 1959-ben szakértők egy kisebb csoportjának lehetőséget adott tanácskozás rendezésére azzal a céllal, hogy szakmai ajánlások kidolgozásával segítsék elő a nemzeti és nemzetközi helynév-standardizációs tevékenységet; alapelveket, irányvonalakat, javaslatokat fogalmazzanak meg a földrajzi nevek nyelvi egységesítésének metódusával, kívánatos kimenetével kapcsolatban. Az ENSZ főtitkára még ebben az évben — elsősorban földrajztudósok, térképészek, nyelvészek, történészek és földmérők bevonásával — életre hívott egy ideiglenes, később állandó szakértői bizottságot, amely 1973-tól az UNGEGN elnevezést viseli. Az UNGEGN ma az ECOSOC hét állandó szakmai testületének egyike. Alapszabályzatát 1988-ban fogadták el, melynek módosított változata 1993-ból való. A szervezet, amelynek működését az ENSZ Statisztikai Bizottsága (UN Statistic Division) által kirendelt titkárság biztosítja, tevékenységéről az UNCSGN konferenciákon (lásd lent) számol be, a beszámolókat a főtitkár az ENSZ Tanácsának mutatja be. A szervezetnek pillanatnyilag több mint 100 országból mintegy 400 tagja van (http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/default.html).

Az UNGEGN standardizációs tevékenységét jelenleg 23, a tagországok képviselőiből álló divízióban (tagozatban), 10 problémacentrikusan kialakított nem-

zetközi munkacsoportban és további két, gyakorlatorientált munkaközösségben végzi. A szervezet a divíziókat elsősorban a földrajzi és nyelvi helyzet, érdekek figyelembevételével alakította ki. Az egyes országok maguk dönthetik el, hogy mely tagozat(ok)ban kívánnak képviseletet. A divíziók tagozati üléseken és levelezés során végzik névegységesítő munkájukat az UNGEGN konferenciák és ülések alatt, illetve azok között. A tagozatok fontos szerepet töltenek be a standardizáció helyi feltételeinek megteremtésében, a munka folyamatosságának biztosításában (http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/divisions.html).

A több tagozat munkáját is érintő tematikus kérdésekkel foglalkozó munkacsoportok az országnevek; a helynévi adatbázisok és adattárak; a terminológia; a hirdetés és finanszírozás; a latin betűkkel való névírás; az oktatás; az értékelés és kivitelezés; az exonimák; a kiejtés; a kisebbségi, eredeti és regionális nyelvek helyneveinek feljegyzése és használata témakörei köré szerveződnek.[2] Önálló munkaközösség foglalkozik Afrika helyneveivel,[3] valamint a nemzetközi használatra szánt térképek, kiadványok névírását segítő irányelvek kidolgozásával.[4] Néhány, így a tenger alatti és tengermelléki terepformák elnevezéseinek, illetve a Földön kívüli topográfiai neveknek a standardizációjával foglalkozó munkacsoport[5] már teljesítette feladatát és megszűnt (http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/wgs.html).[6]

Az UNGEGN 1967 óta ötévente „United Nations Conferences on the Standardization of Geographical Names" (ENSZ Konferencia a földrajzi nevek standardizációjáról; UNCSGN) címmel konferenciát szervez a földrajzi nevek standardizációjával kapcsolatos időszerű kérdések megvitatására. A konferencia fórumként szolgál a helynevek egységesítése elvi kérdéseinek (jelentőség, célok, eljárásmódok, eszközök) tisztázására, a nemzeti szinten újabban standardizált helynevekkel kapcsolatos információk terjesztésére és a nem latin betűs helyne-

[2] A munkacsoportok elnevezései: Working Group on Country Names; Working Group on Toponymic Data Files and Gazetteers; Working Group on Toponymic Terminology; Working Group on Publicity and Funding; Working Group on Romanization Systems; Working Group on Training Courses in Toponymy; Working Group on Evaluation and Implementation; Working Group on Exonyms; Working Group on Pronunciation; Working Group on the Promotion of Recording and Use of Indigenous, Minority and Regional Language Group Geographical Names (vö. http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/wgs.html).

[3] Task Team for Africa munkacsoport (vö. http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/wgs.html).

[4] Toponymic Guidelines for Map and Other Editors for International Use elnevezésű munkacsoport (vö. http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/wgs.html).

[5] Names of undersea and maritime features, illetve Extraterrestrial topographic names elnevezésű munkacsoportok (vö. http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/wgs.html).

[6] Az UNGEGN honlapján közzétett, idevágó információk szerint magyar részvétellel a webalapú oktatás biztosításával összefüggésben a Working Group on Training Courses in Toponymy munkacsoportban találkozunk (vö. még http://lazarus.elte.hu/cet).

vek egységes rendszer szerint történő átírásával összefüggő problémák megbeszélésére. A konferenciákon született határozatok foganatosítását az UNGEGN szakértői a későbbiekben figyelemmel kísérik (http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/conferences.html). Az UNGEGN honlapjának tanúsága szerint ez ideig kilenc UNCSGN konferencia megrendezésére került sor, (legalább részben) magyar tematikájú előadás öt konferencián hét ízben hangzott el (FÖLDI 1994, ECSEED 1996, POKOLY 2000a, 2000b, 2004a, 2004b, BOHÁC 2006).

A konferenciák közötti időszakban a standardizációs munka folyamatosságának biztosítására az UNGEGN szakértői időről időre összegyűlnek, és a „Session of the United Nations Group of Experts on Geographical Names" elnevezésű üléssorozaton tárgyalják meg az aktuális problémákat. A magyar jelenlét az eddigi 26 ülésen periodikusnak mutatkozott: állandónak volt mondható azokban az időszakokban, amikor az ECSEED (lásd lent) elnöki tisztségét magyar szakértő töltötte be (aki nyilván ilyen minőségében is részt vett az üléseken), illetve a 2000-es évek első évtizedének nagyobbik felében; az 1982 és 1992 közötti 10 évben és 2009-től azonban hiányzik a magyar képviselet (http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/sessions.html).

Az UNGEGN feladatköre kiterjed a helynév-standardizációval kapcsolatos terminológiai kérdések tisztázására; a hivatalos helynévalkotással kapcsolatos irányelvek kidolgozására; a latin betűs helynévírás egységes elveinek kidolgozására; helységnévtárak, földrajzinév-adatbázisok létrehozására; a földrajzi nevek standardizációjával összefüggő oktatás biztosítására. A hivatalos helynevek nemzetközi egységességének jelentőségével kapcsolatban tájékoztató, a már standardizált névformák vonatkozásában pedig információszolgáltató tevékenységet is kifejt. Feladatai közé tartozik a névinformációk gyűjtése, az adatok tárolása, karbantartása és terjesztése; valamint a földrajzi nevek egységesítésével kapcsolatos gyakorlati munka koordinálása a tagországok és a szervezetet segítő nemzetközi szakmai intézmények bevonásával. Az UNGEGN hivatalos kapcsolatot tart fenn többek között az „International Organization for Standardization" (ISO) 211-es, földrajzi információkkal foglalkozó műszaki bizottságával (TC/211 Geographic Information, Geomatics) és az „International Council of Onomastic Sciences" (ICOS) elnevezésű névtudományi társasággal is (http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/liaison.html).

2.2. Az UNGEGN névstandardizációs alapelvei

Az UNGEGN a földrajzinév-standardizáció jelentőségéről szólva kiemeli, hogy a helynevek egységes használata a helyi, nemzeti és nemzetközi közösségeknek egyaránt érdeke, hiszen elősegíti a kereskedelem, a területfejlesztés, a környezetvédelem, a katasztrófamegelőzés, a honvédelem, a békefenntartás, a keresési, mentési és segélyezési műveletek, a postai és hírközlő szolgáltatások gyors és pontos kivitelezését, de fontos szerepet kap a népszámlálás és egyéb statisztikai

adatok gyűjtése, a tulajdonjog megítélése, a térképkiadás, a navigációs rendszerek készítése, a turizmus fejlesztése, a politikai feszültségek enyhítése terén is. A 21. század globális térinformatikai rendszerei, adatbázisai szempontjából a helynevek egységesítése szintén elengedhetetlen. Nemzeti szinten a hivatalos helynevek megállapítása az államigazgatás, az ipar, az oktatás működési hatékonyságának növekedéséhez, ezen keresztül idő, pénz megtakarításához és a többszörös munkavégzés kiküszöböléséhez vezet. A földrajzi nevek standardizációjának társadalmi, közigazgatási és gazdasági haszna tehát igen nyilvánvaló (vö. UNGEGN Brochure, UNGEGN Media kit 8).

A földrajzi nevek a jelen szempontjából egy terület geográfiai jellemzőit is tükrözve térbeli tájékozódásunk leggyakrabban használt keretét képezik; a múlt viszonylatában pedig a kollektív emlékezet segítségével a helytörténet közvetítői. A helynevek ennek megfelelően pótolhatatlan nyelvi és kulturális értékek, s nagymértékben hozzájárulnak az adott területen élő emberek otthonosság-érzéséhez, identitásuk megéléséhez, így fontos társadalmi azonosító szerepük is van. Az UNGEGN több konferencia-határozata — így pl. a VII/5 (1998), VIII/1 (2002), VIII/9 (2002), IX/4 (2007) és IX/5 (2007) számúak[7] — is hangsúlyozza a helyi használatú (ide értve a kisebbségi nyelvű és az eredeti névformákat is) földrajzi nevek nemzeti szinten történő összegyűjtésének, standard névformaként való elismerésének jelentőségét a nemzet kulturális örökségének fenntartása, a névhasználók identitásának megőrzése szempontjából (vö. UNGEGN Media kit 2, 7).

Az UNGEGN az egyes helynevek nemzetközi standardizált formájának megállapításakor tehát a helyben használatos, az adott ország nyelvi, névadási és kulturális sajátosságait tükröző névalakok alkalmazását részesíti előnyben, az ezekről való döntést pedig az egyes országok belügyének tekinti. A szervezet álláspontja szerint a nemzetközi standardizációt ezért meg kell, hogy előzze a nemzeti standardizáció. A nemzeti szinten standardizált helynevek nemzetközivé tételét az UNGEGN a megfelelő névformákat tartalmazó helynévtárak, térképek, adatbázisok, irányelvek világszerte történő terjesztésének biztosításával

[7] A határozatok címe jól tükrözi a határozatok szövegében kifejtett alapelveket: VII/5 (1998): „National standardization based on local usage" (A helyi használaton alapuló nemzeti standardizáció); VIII/1 (2002): „Promotion of minority group and indigenous geographical names" (A kisebbségi csoport által használt és az eredeti földrajzi nevek támogatása); VIII/9 (2002): „Geographical names as cultural heritage" (A földrajzi nevek mint kulturális örökségek); IX/4 (2007): „Geographical names as intangible cultural heritage" (A földrajzi nevek mint sérthetetlen kulturális örökségek); IX/5 (2007): „Promotion of the recording and use of indigenous, minority and regional language group geographical names" (Az eredeti, kisebbségi és területi nyelvekben használatos földrajzi nevek feljegyzésének és felhasználásának támogatása). A határozatok szövege angol nyelven a http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/RES%20(UN)%20E%20updated%20(1-9%20CONF).pdf weboldalon olvasható (2011. 07. 06.).

tudja megvalósítani. A standardizációs folyamatok kizárólag az írott névformák egységesítését szolgálják (az írásrendszer, a helyesírás, az írásjelek, a nagy kezdőbetűvel való írás, a szóalakok formája tekintetében), a szóbeli nevek használatát nem érintik. Az UNGEGN álláspontja szerint a nem latin betűs írásrendszert használó nyelvek esetében a standardizált névforma kialakítása együtt kell, hogy járjon a név latin betűs formájának megadásával, ennek segítésére az UNGEGN 28 írásrendszerre dolgozott ki és fogadott el egységes romanizálási rendszert. A földrajzi nevek standardizációja — tekintve, hogy a körülöttünk lévő valóság és a nyelvek állandóan változnak — folyamatos tevékenység (vö. http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/default.html, UNGEGN Media kit 7, 11).

Az UNGEGN a nemzetközi helynév-standardizáció keretében a Föld összes földrajzi nevének nemzeti standardizációs folyamatok, illetve nemzetközi egyezmények segítségével kialakított gyakorlati szempontú egységesítését kívánja megvalósítani. A szervezet működésének kezdetén, az 1960-as években inkább csak a papíralapú adatfeldolgozásra és -tárolásra volt lehetőség, az 1980-as évektől azonban a fejlett országokban megkezdődött a digitális nemzeti helynévi adattárak kiépítése. Az 1990-es évektől az UNGEGN is az olyan nemzeti földrajzi névi webhelyek létrehozását szorgalmazza, amelyekről az adatok a felhasználók igényeinek megfelelően csoportosítva lekérdezhetők, az információk pedig könnyen kiegészíthetők más adatbázisokból származó geospecifikus adatokkal. Az UNGEGN koordinálásával készült, illetve előkészületben van több, a standardizált névformák kezelésére alkalmas szoftver, adatbázis-kezelő program és CD-ROM is. „World Geographical Names" néven az interneten keresztül hozzáférhető egy többnyelvű, több írásrendszerrel dolgozó világföldrajzi névadatbázis, amely az egyes országok angol, arab, francia, kínai, orosz és spanyol nyelvű, a fővárosok angol és latin betűs írásmódú, nemzeti nyelvű és a jelentősebb (100 000 fő feletti lakossággal rendelkező) városok latin betűs írásmódú, nemzeti nyelvű standardizált megnevezéseit tartalmazza (http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/geonames).[8] A kivitelezés alatt lévő „EuroGeoNames" projekt pedig az európai nemzeti helynévi adatbázisokat köti össze, lehetőséget adva a felhasználóknak egy több országot érintő, de azonos típusú és színvonalú, naprakész adatokat tartalmazó központi információtár elérésére (http://www.eurogeographics.org/eurogeonames). Az UNGEGN meggyőződése szerint a helynevek standardizálása részét kell, hogy képezze a nemzeti és regionális téradat-infrastruktúrák kiépítésének (vö. UNGEGN Media kit 4, 7).

Tevékenységén keresztül az UNGEGN az ENSZ általános törekvéseit — így az egész világra kiterjedő politikai biztonság megteremtését és fenntartását, a gazdasági, társadalmi, kulturális és humanitárius problémák nemzetközi együttmű-

[8] Magyarországról a *Győr, Székesfehérvár, Pécs, Budapest, Kecskemét, Szeged, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen* magyar névformákkal találkozhatunk az adatbázisban.

ködésen alapuló megoldását és az ezt szolgáló tevékenységek harmonizálását — kívánja segíteni (vö. UNGEGN Brochure).

2.3. Az UNGEGN helynév-standardizációs modellje

Az UNGEGN elkötelezett a helynév-standardizációban segítséget nyújtani az egyes államok, különösen a fejlődő országok számára, ezért a földrajzi nevek nemzeti egységesítésében jó eredményeket elért tagországok által kidolgozott „legjobb gyakorlatok" alapján standardizációs modellt dolgozott ki, amelyet kézikönyvben tett közzé (Manual 2006).

A hatékony nemzeti helynév-standardizációs munkához egy hivatalosan elismert, a kormányzat által támogatott, írásban rögzített feladatkörrel rendelkező, állandó szakmai testület felállítása szükséges. A szakmai testület országonként különböző típusú lehet: a helyi viszonyoknak megfelelően van, ahol egy központi névhivatal (pl. a térképészeti részlegen belül) vagy egy (különböző szakterületek képviselőit bevonó) nemzeti névtestület, és van, ahol egy decentralizált (több döntéshozó területi bizottságból álló) névhatóság tud a legeredményesebben működni. A szakmai testület munkáját segíthetik az állandó vagy ideiglenes jelleggel működő, az ország egyes nyelveire, politikai egységeire koncentráló tanácsadó testületek és az adminisztratív munkát végző névirodák (Manual 2006: 17–31).

Maga a standardizáció elsősorban adminisztratív tevékenység, amely nem kívánja meg a földrajzi nevek alapos tanulmányozását, de szerencsés esetben figyelembe veszi a helynevek tudományos vizsgálatainak eredményeit. Sikerességének megítélése elsősorban azon múlik, hogy mennyiben tudja rövid időn belül kielégíteni azoknak a kormányhivataloknak és egyéb szervezeteknek az igényeit, amelyek működésük során a standardizált névformákat használni kívánják. A határozatok elfogulatlanságának biztosítása miatt szükséges, hogy a szakmai testület írásban előre rögzítse azokat az irányelveket és eljárásmódokat, amelyeket döntései meghozatala során követni fog, s a problémás helyzetekben (pl. az államhatárokon átnyúló földrajzi objektumok megnevezései, soknyelvű területek helynevei) a leírtak szerint járjon el. A standardizációs folyamatban figyelembe kell venni a helyben használt névformák szóbeli és írott változatait, a telekkönyvekben, térképeken, helynévtárakban, önkormányzati iratokban szereplő történeti és jelenkori névváltozatokat, amelyekből lehetőség szerint egyet kell kiválasztani hivatalos használatra. Többnyelvű területeken több hivatalos névforma kijelölése is indokolt lehet, a nevek nemzeti színtéren történő használati körének pontos meghatározásával; nemzetközi hivatalos névként azonban e névformák egyikének megadása javasolt. A névstandardizációt célszerű a megfelelő földrajzi objektumok térképi megjelenítésével összekapcsolni (Manual 2006: 33–9).

A helynév-standardizációs munka lépéseit és eredményeit pontosan dokumentálni kell; legjobb a gyors, pontos és változatos szempontok szerinti adat-

szolgáltatásra alkalmas számítógépes adatbázisok kiépítése, ezek interneten keresztül való, interaktív és nemzetközileg is elérhető hozzáférhetőségének biztosításával. Az egyszer már standardizált névforma megváltoztatására csak indokolt esetben (pl. a helyben használt névforma megváltozásának következtében) kerülhet sor. A helybeli lakosság által kezdeményezett névadási, névváltoztatási javaslatok benyújtására célszerű megfelelő űrlapot kidolgozni, amely lehetőség szerint minden olyan kérdésre kitér (pl. javasolt névforma, az objektum helye, a névforma hivatalossá tételét támogató bizonyítékok, a névforma eredete és forrása, más nyelvű névalakok, egyéb névváltozatok, a szolgáltatott adatok hitelességének mértéke), amelyet a névbizottságnak a döntéskor figyelembe kell venni. A ténylegesen használt helynevekről, azok vonatkozásáról és alkalmazásáról terepmunka során győződhetünk meg. A szükséges irodai (könyv-, levél- és térképtári) előkészületek után a terepmunka alkalmat ad arra, hogy megfelelő interjúkészítési módszereket követve meggyőződjünk a már feljegyzett nevek használatának körülményeiről, valamint további, eddig nem adatolt helyi használatú helyneveket gyűjtsünk össze. A terepmunkát az összegyűjtött névadatokat, a jegyzetekkel ellátott térképvázlatokat és az egyéb releváns anyagokat tartalmazó beszámoló készítésével zárjuk le (Manual 2006: 41–71).

A nemzeti szinten standardizált helyneveket helynévtárak, adatbázisok és térképek segítségével nyilvánosságra kell hozni, az anyagokat időről időre korszerűsíteni kell. A térképek, földrajzi neveket tartalmazó egyéb kiadványok szerkesztői és felhasználói számára az ország helynévhasználatával kapcsolatos (többek között a névformák jogi státuszára, írásmódjára, kiejtésére, a nyelvjárások, kisebbségi nyelvek területi megoszlására, a földrajzi köznevekre, a rövidítésekre kitérő) irányelveket tartalmazó összefoglalót szükséges készíteni (Manual 2006: 73–8).

A nemzeti standardizáció modelljét tárgyaló kézikönyvhöz kapcsolódik egy gyakorlati segítséget nyújtó kiadvány is (Manual 2007), amely 45, nem latin betűket használó nyelv földrajzi neveinek romanizálásához nyújt táblázatokat; ismertet egy, a helynévi adatok pontos nemzetközi átadását lehetővé tevő szabványtervezetet; valamint közread egy felsorolást a világ országainak hivatalos angol és helyi megnevezéseiről. A szabványtervezet értelmében a nemzetközi digitális adatcseréhez minimálisan szükséges adatok: a standardizált földrajzi név (névváltozatokkal); a földrajzi objektum típusa; az objektum elhelyezkedése (szélességi és hosszúsági fok szerint); az adminisztratív egység (ország, körzet stb.) megjelölése, amelynek területén az objektum fekszik; az objektumot ábrázoló standardizált térképszelvény azonosítása. Ezeket az adatokat az értelmezésüket segítő megfelelő metaadatokkal együtt kell továbbítani (a részleteket lásd Manual 2007: 177–80). A két kézikönyv anyagának megértését segíti az a szójegyzék, amely a helynév-standardizáció során gyakran használatos 375 terminust ad meg definícióikkal együtt az ENSZ 6 hivatalos nyelvén (GTSGN.

2002).[9] A szójegyzékhez készült kiegészítés 6, korábban meghatározott terminus definíciójának módosítását adja, valamint 17 új, definiált terminust is tartalmaz (AGTSGN. 2007).

3. Az európai regionális gyakorlat és az East Central and South-East Europe Division (ECSEED) tagozat

Az európai országok földrajzi neveinek standardizációját az UNGEGN tizenegy divízión keresztül koordinálja: Baltic Division; Celtic Division; Dutch- and German-speaking Division; East Central and South-East Europe Division; Eastern Europe, Northern and Central Asia Division; East Mediterranean Division (other than Arabic); French-speaking Division; Norden Division; Portuguese-speaking Division; Romano-Hellenic Division; United Kingdom Division. Egy-egy tagozatban — a divíziók nevéből is következően — a nyelvi összefüggéseknek megfelelően nem feltétlenül csak európai országok kaptak helyet. Egyes európai országok (pl. Belgium, Bulgária, Franciaország, Portugália, Svájc, Ukrajna) földrajzi és nyelvi kapcsolataik sokszínűsége nyomán pedig nem kizárólag egy tagozatnak a tagjai (http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/divisions.html).

Magyarország az 1967-es UNCSGN konferencián létrehozott, majd az 1972-es konferencián hivatalosan is elismert East Central and South-East Europe Division (ECSEED) tagozatban kapott helyett Albánia, Bosznia és Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Ciprus, Csehország, Görögország, Montenegró, Lengyelország, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia, Macedónia, Törökország és Ukrajna mellett. A tagozathoz tehát — nevével nem teljesen összhangban — nemcsak délkelet- és kelet-közép-európai, hanem nyugat-ázsiai országok is tartoznak. A tagozatnak két ízben volt magyar elnöke: 1972 és 1977 között RADÓ SÁNDOR, 1992 és 1998 között pedig POKOLY BÉLA töltötte be ezt a tisztet. A tagozat jelenlegi elnöke a horvát ŽELJKO HEĆIMOVIĆ (http://ungegn.cgi.hr/divisionbackgrounds.html, http://ungegn.cgi.hr/divisionchairing.html).

Az ECSEED fennállása során 20 tagozati ülést szervezett: 1971: Prága; 1975, 1977: Budapest; 1979, 1981, 1982: Varsó; 1983, 1987: Szófia; 1989: Pozsony; 1991: Prága; 1992: Pozsony; 1993, 1996, 1997: Budapest; 1999, 2001: Ljubljana; 2003, 2007: Prága; 2008, 2011: Zágráb; utóbbi kettőn több magyar előadás is elhangzott (DUTKÓ–POKOLY–MIKESY–IŠPANOVIĆ 2008, POKOLY–MIKESY 2008, DUTKÓ 2011, MIKESY–IŠPANOVIĆ 2011, POKOLY 2011). Magyarországot az ECSEED-ben POKOLY BÉLA, FÖLDI ERVIN, MIKESY GÁBOR, KOCSIS KÁROLY, DUTKÓ ANDRÁS és MARTIN IŠPANOVIĆ képviseli (http://ungegn.dgu.hr/divisionsessions.html, http://ungegn.dgu.hr/ECSEE_Division_documents.html, http://ungegn.dgu.hr/ungegn20/program20.html, http://ungegn.

[9] Az ENSZ hivatalos nyelvei: angol, arab, francia, kínai, orosz, spanyol.

dgu.hr/ungegn20/list_of_documents20.html, http://ungegn.dgu.hr/expert_addresses.html).

4. A magyar gyakorlat

A Magyarországot az UNGEGN-ben és az ECSEED-ben képviselő magyar Földrajzinév-bizottság (FNB.; Hungarian Committee on Geographical Names) ugyan csak 1989-től létezik, ám a földrajzi nevek, különösen pedig a településnevek egységesítésének a magyar nyelvterületen több mint 100 éves hagyománya van. A hivatalos településnév-formák kialakításában alkalmazott nyelvi eljárások ugyan lényegében mindvégig hasonlóak voltak, de a létrehozásuk alapjául szolgáló elvek és a kivitelezés gyakorlata az eltelt évszázad alatt szükségszerűen sokat változott a magyar királyságbeli *helységnévrendezés* és a határon túli magyar településnevek *újrastandardizálás*-a terminusokkal megadható két végpont között.

4.1. Az Országos Községi Törzskönyvbizottság és a helységnévrendezés

A Központi Statisztikai Hivatalhoz tartozó Országos Községi Törzskönyvbizottság (1898–1954) által 1898 és 1912 között végrehajtott helységnévrendezés jogi hátterét a településnevek törzskönyvezéséről szóló 1898. évi IV. törvénycikk teremtette meg, melynek értelmében a bizottságnak az ország területére vonatkozóan monoszémián alapuló hivatalos helységnévrendszert kellett kialakítania, azaz az „egy település : egy név” elvét kellett a gyakorlatba átültetnie. Bár a települések elöljáróságát megkérdezték kérdőív segítségével a használt és a községi tárgyalási ívek véleményezésre való elküldésével a használatra ajánlott helységnevekről, a végső döntésbe a névhasználóknak valójában nem volt beleszólásuk. A települések törzskönyvi nevének megállapítása ugyanis határozott alapelvek mentén történt: a véglegesített névformának történetileg hitelesnek és a magyar névrendszerbe illeszkedőnek kellett lennie, ezenfelül lehetőség szerint motiváltnak, szabatosnak és etimológiailag világosnak is kellett bizonyulnia. A követelményeknek megfelelő névforma kiválasztásában vagy kialakításában ezért elsősorban szakemberek vettek részt, a döntésekhez a hiteles történeti adatokat az Országos Levéltár szolgáltatta. A Törzskönyvbizottság által javasolt helységnévformák a belügyminiszteri jóváhagyást követően hivatalos, s ezért elviekben meg nem változtatható településneveknek minősültek (Árva, Fogaras, Hunyad és Liptó megyék esetében a Törzskönyvbizottság által javasolt helységnévanyag belügyminisztériumi jóváhagyása nem történt meg; MEZŐ 1982: 45–6, 114–60). A helységnévrendezés eredményét tükrözi az 1913-as, földtudományi szempontból máig etalonnak tekintett helységnévtár (vö. HUNGEO’96 állásfoglalás).

A helységnévrendezés lezárulása és a rendszerváltás (1989/1990) között eltelt közel 80 esztendő településnév-standardizációs alapelvei a névrendszer nagy-

sága és az állam által képviselt ideológia függvényében változtak. A helységnévállomány elemszámának módosulásai mögött részben külső, történelmileg meghatározott indokokat (az ország területének többszöri változása), részben pedig belső, a településszerkezet természetes átalakulásával (új települések létrejötte, illetve községegyesítések), valamint a beszélőközösség változó névhasználati igényeivel (helységnév-változtatások) együtt járó folyamatokat találunk. 1920 és 1939 között ideológiai megfontolások (a magyar állam területi igényeinek jelzése) vezették a Törzskönyvbizottságot abban, hogy a trianoni döntés értelmében elcsatolt területek névanyagát továbbra is figyelembe véve az újonnan létrejött vagy összevont települések nevének megállapításakor, illetve a névváltoztatási kérelmek megítélésekor arra törekedett, hogy magyarországi helységek ne kapjanak olyan nevet, amely a határon túli magyarlakta területeken már megtalálható. Az 1939 és 1944 között újra Magyarországhoz tartozó települések hivatalos nevének megállapításakor (vö. 1944-es Helységnévtár) a bizottság egységesen az 1913-as (pl. a Felvidék esetében; vö. SZABÓMIHÁLY 2007b: 190), illetve a helységnévrendezés előtti állapotokhoz (pl. Kárpátalja vonatkozásában; vö. BEREGSZÁSZI 1997: 357) tért vissza. Az 1945-ös területi visszarendeződés után a Törzskönyvbizottságnak 1954-es megszűnéséig főként az új államrenddel nehezen összeegyeztethetőnek vélt településnevek megváltoztatásával kellett foglalatoskodnia (MEZŐ 1982: 266–92).

4.2. A Földrajzinév-bizottság (FNB.)

Az egységes használatú földrajzi nevek szükségessége a 20. század második felére kartográfiai szempontból is egyre inkább nyilvánvaló lett. Az 1963-ban alapított első hazai földrajzinév-bizottság még kizárólag csak térképi névhasználattal foglalkozó szakemberekből állt, s szervezetileg az akkori földmérési és térképészeti főhatóság alá tartozott. 1989-ben aztán több szakterület (térképészet, közlekedés, vízügy, természetvédelem, közigazgatás, nemzetiségek, külügy, nyelvtudomány, oktatás stb.) többségében kormánytisztviselő képviselőinek bevonásával létrehozták a jelenleg is működő, döntéshozó és tanácsadó szereppel bíró tárcaközi Földrajzinév-bizottságot, amely jelenleg a térképészet kormányzati felügyeletét is biztosító Vidékfejlesztési Minisztérium fennhatósága alatt áll. A Földrajzinév-bizottság feladata, hogy a jelentős hazai és külföldi földrajzi objektumok, közigazgatási egységek magyar nyelvű hivatalos nevére, a közlekedési és hírközlési nevekre, valamint a magyarországi nemzetiségi nyelvű névformákra javaslatokat tegyen, egységes használatuk szabályait, feltételrendszerét megteremtse és fenntartsa, mivel a „földfelszín természetes, illetve ember alkotta alakulatainak, részleteinek (hegyek, vizek, szigetek, tengerek, falvak, városok, országok stb.) egységes elvek szerinti elnevezéséhez és névhasználatához fontos társadalmi érdek fűződik” (http://www.fvm.hu/main.php?folderID=2234). A bizottság hatásköre nemrég szűkült: a 2011. március 21-i megfelelő kormányren-

delet ugyanis kimondja, hogy azokról a hivatalos földrajzi nevekről, amelyekhez kiemelt közérdek fűződik, a továbbiakban a kormány jogosult döntést hozni (http://index.hu/belfold/2011/03/21/foldrajzi_nevek_ezentul_a_kormany_dont). A bizottság tevékenysége az ECSEED üléseken és az UNGEGN konferenciákon bemutatott, az egyszerű névlistáktól az éves munka részletes ismertetéséig terjedő tartalmú beszámolók (lásd fent) alapján lényegében összhangban áll a nemzetközi standardizációs munka során a nemzeti névtestületekkel szemben támasztott kívánalmakkal.

4.3. A Termini projektje: a határon túli magyar nyelvterület településneveinek újrastandardizálása

A magyarországi Földrajzinév-bizottság véleménye korlátozottan (pl. szakértői javaslatok készítésén keresztül) érvényesülhet a határon túli magyarság által (is) lakott területek magyar nyelvű földrajzi neveinek standardizálásában. A bizottság álláspontja szerint ezek a helynevek a magyar nyelvben — tekintve, hogy az csak Magyarországon hivatalos státuszú — tekinthetők ugyan az *exonimá*-k egyik típusának, de — mivel a helyi magyar közösség anyanyelvi kommunikációja során ezekkel a névformákkal él — éppoly joggal ítélhetők nem standardizált, *kisebbségi endonimák*-nak is (POKOLY 2004a, DUTKÓ–POKOLY–MIKESY–IŠPANOVIĆ 2008).[10] Ennek megfelelően van olyan elképzelés is, amely a kérdéses névalakokat az endonimák és az exonimák közti *köztes nevek*-nek tartja (BARTOS-ELEKES 2002).[11]

A határon túli magyar nyelvterület magyar hely(ség)neveinek változatossága több okra vezethető vissza. A második világháború utáni évtizedekben a környező országok többségében a magyarlakta területek magyar településneveinek hivatalos használata nem volt engedélyezett (SZABÓMIHÁLY 2008: 42). A rendszerváltás után az utódállamokban született jogszabályok a használatra engedélyezett magyar névalakok megadásakor részben ideológiai okokból, részben pedig a településszerkezet megváltozása miatt nem nyúltak vissza egységesen az 1913-ban, illetve 1944-ben megállapított régi magyar hivatalos nevekhez, hanem

[10] Az *exonima* definíciója: név, amely egy adott nyelven jelöl egy földrajzi objektumot, mely azon a területen kívül található, ahol a kérdéses nyelvet széles körben (2002-ben még: hivatalos nyelvként) használják, és amely név formájában különbözik a megfelelő endonimá(k)tól, melyek azon a területen élnek, amelyen a földrajzi objektum elhelyezkedik (a GTSGN. 2002, 10 és az AGTSGN. 2007, 2, 081 *exonym* címszava alapján). A magyar nyelvben az exonimák másik típusát értelemszerűen azon jelentős földrajzi objektumok magyar elnevezései alkotják, amelyek olyan területeken fekszenek, ahol a magyar nyelv használata sohasem volt jellemző. Az *endonima* definíciója: egy földrajzi objektum neve azon a hivatalos vagy széles körben elterjedt nyelven, amelyet azon a területen használnak, ahol az objektum fekszik (az AGTSGN. 2007, 2, 076 *endonym* címszava alapján).

[11] A *köztes nevek* a földrajzi alakulatok nevei „valamely nyelven, amelyet azon a területen beszélnek, azonban ez a nyelv helyben nem hivatalos” (BARTOS-ELEKES 2002: 19).

sokszor a magyar névadási hagyományokhoz nem illeszkedő névformákat határoztak meg új hatósági névként, amelyek elfogadottsága a magyar lakosság körében alacsony (SZABÓMIHÁLY 2007b: 192, 198). A jogszabályok nem szólnak azon települések magyar neveiről, amelyek esetében a magyar lakosság nem éri el a magyar névforma használatának feltételéül szabott 20–25%-os arányt, illetve amelyek védett államnyelvi nevet viselnek (pl. szlovák történelmi személyiségekről elnevezett helységek Szlovákiában). A jogszabályok ugyan közzéteszik a használható magyar településnevek listáját, ám a listákat nem frissítik, és az egyes névformák jogi státusza sem mindig egyértelmű (SZABÓMIHÁLY 2007a: 155–7, 2007b: 191, 193).

A határon túli magyar helységnévhasználattal kapcsolatos bizonytalanságokat növeli, hogy a helyi magyar közösség sem feltétlenül csak egy nevet használ az egyes települések jelölésére (pl. megkülönböztető előtaggal és anélkül is használja a magyar névformát; egyesített községeknél több névváltozat is él; a magyar és az idegen eredetű név egyaránt használatban van; a nyelvi kontaktus hatására új magyar névalakok jönnek létre). Ennek következtében a határon túli magyar nyelvterületre eső településeknek jelenleg az államnyelvi megjelölés mellett sokszor több, különböző státuszú magyar megnevezése is van: az 1913-as vagy 1944-es helységnévtárban szereplő régi és az 1990-es, 2000-es években megállapított új, az előbbiekkel nem feltétlenül egybeeső hivatalos név, de élhetnek még a helységnévrendezés előtti és utáni, illetve esetenként az idegen nyelvi minta hatására újabban keletkezett helyi, népi névalakok, akár különböző változatokban is (SZABÓMIHÁLY 2007b: 195). Ilyen körülmények között a magyar névformák településazonosító funkciója a magyarság egészének viszonylatában kicsi, és sok, a történelmi Magyarország területén lévő település egyértelmű identifikációját jelenleg csak az utódállam többségi nyelvű hivatalos névformája tudja biztosítani (SZABÓMIHÁLY 2008: 46). Ennél is nehezebb a térfelszíni alakulatok magyar neveinek megítélése, ezeket ugyanis az utódállamok nem kodifikálták (SZABÓMIHÁLY 2007a: 157–8). A magyar közönségnek szánt, a Kárpát-medencét magyar névrajzzal ábrázoló térképlapok névanyaga a legkevésbé sem egységes, kartográfusi felfogás kérdése, hogy az objektumok természetföldrajzi határai vagy az államhatárok függvényében történik-e a megnevezés (MIKESY 2008: 204).

SZABÓMIHÁLY GIZELLA programadó írásaiban (2005, 2007a, 2007b, 2008, 2009) e problémás nyelvi helyzet lehetséges megoldására tesz javaslatot: „a jelenlegi helyzet meghaladása csak egy egységes, az egész Kárpát-medencei magyar névanyagra kiterjedő standardizálás révén képzelhető el, amelynek »kimenete« egy olyan közös, rendszeresen gondozott helységnévtár volna, amely minden határon túli település esetében csak egy hivatalos névalakot tartalmazna” (2007b: 198). E standardizáció alapelveiről szólva elmondja: azért, hogy mind az utódállamokban, mind Magyarországon elfogadható legyen a névegységesítés

végeredménye, célszerű új alapokra helyezni a kodifikációt: a helyi lakosság névhasználatát érdemes figyelembe venni a hivatalos magyar névalak megállapításakor (azaz a korábban alkalmazott „történeti elv”-et az „élő nyelvhasználat elvé”-vel látja helyettesíthetőnek); a településnévi homonímiát megengedhetőnek tartja (azaz az „egy település : egy név” elvét — amely az utódállamok szemében a történelmi Magyarország egységének szemléletéhez kötődik — feladhatónak ítéli); a magyarországi kiadványokban jelenleg megfigyelhető jellemző gyakorlatot pedig, amely a rendszerváltozás utáni határon túli standardizálások eredményétől eltekint, s a ma már több ponton korszerűtlennek bizonyuló 1913-as, illetve 1944-es helységnévtárak adataihoz nyúl vissza, illetve helységnév-azonosító szótárak (pl. SEBŐK 1990, 1997, LELKES 1992, 1998, HAJDÚ-MOHAROS 2000) segítségével próbálja megoldani az identifikáció nehézségeit, nem találja szerencsés megoldásnak, mert ezek az eljárások többnyire csak tovább növelik a névváltozatok számát.

A Termini Kutatóhálózat honlapja arról tájékoztat, hogy a Kárpát-medencei magyar helynévanyag újrastandardizációjára való felkészülés lényegében már meg is indult, s kirajzolódtak a névegységesítés során alkalmazandó módszerek (a több magyar névvel rendelkező települések és domborzati formák kiszűrése; a helyi használatú névformák azonosítása; a településnevek esetében a helyiek által használt toldalékos formák összegyűjtése; helynévjegyzékek és tárgyalási anyagok készítése, megvitatása szakértőkkel és az illetékes politikai szervekkel), valamint körvonalazódtak a várható eredmények is (a feledésbe merülő tradicionális magyar földrajzi nevek tág névhasználói körben való ismertté tétele, amely végső soron „a magyar helynévanyag rehabilitációját és stabilizálódását hozza magával”; http://ht.nytud.hu/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=16&Itemid=50). Az eddig is megvalósuló gyakorlatnak megfelelően Magyarországról elsősorban a Földrajzinév-bizottság szakmai segítségére számítanak a programban résztvevők.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA a Kárpát-medencei magyar földrajzi nevek egységesítésével összefüggésben *standardizáció*-ról (2007b: 189; 2009), *határtalanítás*-ról (2007a), *újrakodifikáció*-ról (2007b: 190), a Termini Kutatóhálózat honlapja *újrastandardizálás*-ról (http://ht.nytud.hu/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=16&Itemid=50) beszél: mindez ugyanakkor jól láthatóan egy nagyobb koncepciónak, „a teljes magyar nyelvközösséget átfogó szervezett nyelvi menedzselés”-nek (SZABÓMIHÁLY 2008: 50), a magyar nyelv anyaországi és határon túli használatára egyaránt figyelemmel lévő szinkrón nyelvleírás megvalósításának is fontos részterülete (vö. pl. PÉNTEK 2004, LANSTYÁK 2006).

5. Összegzés

Az egységesítési törekvések — akár termékekről vagy szolgáltatásokról, akár helynevekről van szó — jelentős társadalmi és gazdasági haszonnal járnak. A

helynév-standardizációs folyamatok a szabványosítás általános gyakorlatának több ismérvét is mutatják: a névegységesítési tevékenységben való részvétel önkéntes; nemzetközi, regionális és nemzeti színtéren kivitelezett; e célra létrehozott, a kormányzat által elfogadott, szakmailag kompetens intézmények, bizottságok feladata; a standardizált névformák hivatalos dokumentumokban (helységnévtárakban, adatbázisokban, jogszabályokhoz kapcsolódó névlistákban, irányelvekben) jelennek meg; az egységesített névformák menedzselése folyamatosan történik. Formai szinten közös vonás továbbá az információk minden érdeklődő számára való hozzáférhetőségének biztosítása gazdag tartalmú webhelyek segítségével; az akronimák gyakori alkalmazása; illetve az érdeklődők több nyelven való megszólítása.

A nemzetközi és regionális, valamint a magyar földrajzinév-egységesítési folyamatok kommunikálása között azonban jelentős különbség is megfigyelhető: míg az UNGEGN és az ECSEED metanyelve a szabványosításé, a magyar gyakorlat, határon innen és túl, alapvetően a nyelvészet fogalom- és szempontrendszerével dolgozik. Talán ez az oka annak, hogy a téma iránt kívülről tájékozódó könnyen érzékelheti úgy, hogy a magyar eredmények jó része ugyan időről időre bekerül a nemzetközi névstandardizációs folyamatokba, ugyanakkor a nemzetközi gyakorlat inkább csak egyes definíciók szintjén hat vissza a magyar földrajzinév-standardizációra, amely pedig több ponton is hasznát vehetné az UNGEGN alapelveinek és kiépült intézményrendszerének.

Irodalom

AGTSGN. 2007. = *Addendum for Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names.* http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/pubs/glossary_add_e.pdf (2011. 07. 03.).

A Kárpát-medencei magyar helynévanyag újrastandardizálása. http://ht.nytud.hu/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=16&Itemid=50 (2011. 06. 27.).

BALÁZS GÉZA (2000), *Lehetséges nyelvi szabványok.* Bp.

BALÁZS GÉZA (2001), *Magyar nyelvstratégia.* Bp.

BARTOS-ELEKES ZSOMBOR (2002), Helységnevek a romániai köztudatban. Az exonima és az endonima mezsgyéjén. *Geodézia és Kartográfia* 54/4: 19–24.

BEREGSZÁSZI ANIKÓ (1997), Magyar helységnevek Kárpátalján a nyelvi tervezés tükrében. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. Bp.–Miskolc. I, 356–61.

BOHÁC, PAVEL (2006), *Report of the East Central and South-East Europe Division (with annexes from Hungary, Poland and Ukraine).* http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/23-gegn/wp/gegn23wp85.pdf (2011. 07. 03.).

CET. = *Commission on Education and Training International Cartographic Association.* http://lazarus.elte.hu/cet (2011. 12. 17.).

DUTKÓ ANDRÁS (2011), *Country names in Hungarian language.* http://ungegn.cgi.hr/ungegn20/06_HUN_Dutko%20Country%20names.pdf (2011. 07. 06.).

DUTKÓ ANDRÁS–POKOLY BÉLA–MIKESY GÁBOR–IŠPANOVIĆ, MARTIN (2008), *Report on the Activity of the Hungarian Committee on Geographical Names 2007–2008.* http://ungegn.cgi.hr/19session_papers/09_HUN_Rep_on%20Activity%20of%20the%20Hungarian%20Committee%20on%20Geogr_Names%202007-2008.pdf (2011. 07. 03.).

ECSEED (1996), *Recent Changes in Geographical Names in Hungary and Bulgaria.* http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/18th-gegn-docs/18th_gegn_WP73.pdf (2011. 07. 02.).

ECSEED UNGEGN = East Central and South-East Europe Division United Nations Group of Experts on Geographical Names. http://ungegn.cgi.hr (2011. 07. 02.), http://ungegn.dgu.hr (2011. 12. 17.).

EuroGeoNames. http://www.eurogeographics.org/eurogeonames (2011. 07. 06.).

FNB. = *Földrajzinév-bizottság.* http://www.fvm.hu/main.php?folderID=2234 (2011. 06. 29.).

FÖLDI ERVIN (1994), *Information on the Database-Gazetteer of Hungary.* http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/17th-gegn-docs/17th_gegn_WP7.pdf (2011. 07. 02.).

Földrajzi nevek: ezentúl a kormány dönt. http://index.hu/belfold/2011/03/21/foldrajzi_nevek_ezentul_a_kormany_dont (2011. 07. 06.).

GTSGN. 2002. = *Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names.* http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/glossary.pdf (2011. 07. 03.).

HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF (2000), *Magyar Településtár.* Bp.

HUNGEO'96 = HUNGEO'96 Magyar Földtudományi Világtalálkozó állásfoglalása a Kárpát-térség magyar földrajzi neveinek használatáról. In: *Magyar Településtár.* HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF. Bp., 2000. 681–3.

LANSTYÁK ISTVÁN (2006), Határtalanítás. In: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Szerk. MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN. Bp. 179–86.

LELKES GYÖRGY szerk. (1992), *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Bp.

LELKES GYÖRGY szerk. (1998), *Magyar helységnév-azonosító szótár.* 2. kiadás. Baja.

Manual 2006. = *Manual for the National Standardization of Geographical Names.* United Nations, New York. http://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_88e.pdf (2011. 07. 03.).

Manual 2007. = *Technical reference manual for the standardization of geographical names.* United Nations, New York. http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/pubs/UNGEGN%20tech%20ref%20manual_m87_combined.pdf (2011. 07. 03.).

MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.

MIKESY GÁBOR (2008), Új utak és trendek a térképi névírásban. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 204–11.

MIKESY GÁBOR–IŠPANOVIĆ, MARTIN (2011), *The State of National Minority Names in Hungary.* http://ungegn.cgi.hr/ungegn20/07_HUN_Paper_Mikesy_Ispanovic_Hu_MinorityNames.pdf (2011. 07. 06.).

PCGN. = The Permanent Committee on Geographical Names for British Official Use. *United Nations and Geographical Names.* http://www.pcgn.org.uk/UN.htm (2011. 06. 30.).

PÉNTEK JÁNOS (2004), A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. *Magyar Tudomány* 49: 724–6.

POKOLY BÉLA (2000a), *Changes in Geographical Names in Hungary Affecting Populated Places and Administrative Divisions Between 1 January 1996 and 1 January 2000.* http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/20th-gegn-docs/20th_gegn_WP55.pdf (2011. 07. 03.).

POKOLY BÉLA (2000b), *Selected Exonyms used in Hungary*. http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/20th-gegn-docs/20th_gegn_WP65.pdf (2011. 07. 03.).

POKOLY BÉLA (2004a), *On Exonyms of the Hungarian Language.* http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/22-GEGN-Docs/wp/gegn22wp83.pdf (2011. 07. 03.).

POKOLY BÉLA (2004b), *Toponymic Websites in Hungary.* http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/22-GEGN-Docs/wp/gegn22wp84.pdf (2011. 07. 03.).

POKOLY BÉLA (2011), *Activities of the Hungarian Committee on Geographical Names, December 2008 – December 2010.* http://ungegn.cgi.hr/ungegn20/08_HUN_Paper_Pokoly_Activities%20HCGN%202008-2010.pdf (2011. 07. 06.).

POKOLY BÉLA–MIKESY GÁBOR (2008), *Standardization of Geographical Names in Hungary*. http://ungegn.cgi.hr/program.html (2011. 07. 03.).

SEBŐK LÁSZLÓ (1990), *Magyar neve? Határokon túli magyar helységnévszótár*. Bp.

SEBŐK LÁSZLÓ (1997), *Határokon túli magyar helységnévszótár*. Bp.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA (2005), A szlovákiai magyar nyelvtervezés kérdései. Standardizálás és kodifikálás. In: *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai.* Szerk. VÖRÖS FERENC. Bp.–Nyitra–Somorja. 27–34.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA (2007a), A határtalanítás a helynevek területén. In: *Nyelv — nemzet — identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai.* Szerk. MATICSÁK SÁNDOR. Bp.–Debrecen. I, 153–70.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA (2007b), Magyar neve? Szlovákiai magyar helységnevek standardizációs problémái. *Névtani Értesítő* 29: 189–200.
SZABÓMIHÁLY GIZELLA (2008), A határon túli névhasználat és a nyelvi tervezés. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 41–52.
SZABÓMIHÁLY GIZELLA (2009), A határon túli magyar helynevek standardizációs kérdései. *Korunk.* Május.
http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2009&honap=5&cikk=10583
(2011. 06. 27.).
Szabványügyi alapismeretek.
http://www.muszakiak.com/szabvanyugy/szabvanyugyi-alapismeretek.html
(2011. 06. 27.).
TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2003), A nyelvi norma. In: *A magyar nyelv kézikönyve.* Szerk. KIEFER FERENC. Bp. 411–21.
UNGENG = United Nations Group of Experts on Geographical Names.
http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/default.html (2011. 06. 30.).
UNGEGN Brochure =
http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/pubs/UNGEGNbrochure_en.pdf
(2011. 07. 03.).
UNGEGN Media kit =
http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/mediakit.html (2011. 07. 03.).
UNGEGN World Geographical Names.
http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/geonames (2011. 07. 06.).

Mikesy Gábor

A kisebb földrajzi nevek egységesítése

A földfelszín részleteinek az azonosítására használt tulajdonnevek a különböző nyelvhasználati szinteken a kisebb-nagyobb helyi közösségektől a hivatali bejegyzéseken át a nagy publicitású kiadványokig rendkívül változatos képet mutatnak. Valamennyien találkoztunk a *Pest* név használatával 'Budapest' értelemben; a hivatalosan *Bácsszentgyörgy* nevű falura helyben és a szűkebb környezetben informálisan a *Gyúrity* nevet használják; természetföldrajzi térképeinken egyre gyakrabban jelenik meg a *Bakonyerdő* arra a hegységre, amely a földrajzkönyvekben *Dunántúli-középhegység* néven szerepel; a helységnévtárakban található *Majlákdűlő*-t a helyiek *Kisstanyá*-nak ismerik stb. Vannak a névhasználatnak olyan színterei, amelyek a végtelen nagyságú névállomány egy-egy körére ajánlják, igénylik vagy éppenséggel megkövetelik a nevek normatív formájának rögzítését a névvel jelölt objektumra való szigorú vonatkoztatással.

Ilyenek a közigazgatásban használt nevek, különös tekintettel a helységnevekre, amelyek az anyakönyvezés, a lakcím- és az ingatlan-nyilvántartásban betöltött szerepükön túl nélkülözhetetlenek a közlekedésszervezésben, postaforgalomban stb. Számonkérhető tájnevekre van szüksége a földrajztanításnak, pontos közterületnevekre az útkereső elektronikus szolgáltatásoknak. Ilyenek voltak történetileg a földadókataszteri nyilvántartáshoz tartozó telekkönyvekben, birtokíveken és térképeken használt dűlőnevek. A modern GPS alapú technika is lényegesen kevesebb szolgáltatást nyújthatna rögzített formájú földrajzi nevek nélkül. Ezekhez jelentőségükhöz mérten más és más súlyú szabályozás szükségeltetik, a törvénytől kezdve az önkormányzati határozaton át az egyszerű nyilvántartásba vételig.

A probléma nemzetközileg ismert, tudjuk jól például, hogy München olasz neve *Monaco*, és ezt használják is a nemzetközi forgalomban sokak életét megkeserítve. A nemzetközi szinten jelentkező problémák kezelésére az ENSZ is kialakított egy intézményi struktúrát, amely alapvetően a nemzeti és regionális szintekre támaszkodik. Ebben a szervezetben kulcskifejezésnek számít a *standardization of geographical names*, amit idehaza inkább szoktunk földrajzinév-egységesítésnek, mint standardizációnak mondani. A standardizáció lényege az UNGEGN (United Nations Group of Experts on Geographical Names) által kiadott földrajzinév-egységesítési kézikönyv szerint az, hogy egy megfelelő felkészültségű és a célnak megfelelő mandátummal felruházott szervezet a névválto-

zatok közül kiemelje és regisztrálja az adott földfelszíni részlet nevének normatív alakját (Manual 9) A kézikönyv komoly hangsúlyt fektet arra, hogy a földrajzi nevek standardizációja a helyi névhasználatra támaszkodjon: a neveknek a tájékozódás támogatásán kívül erős identifikáló szerepe is van.

Magyarországon 1963 óta létezik a Földrajzinév-bizottság, kezdetben szorosan a térképészeti ágazatot felügyelő hivatalok (ÁFTH – Állami Földügyi és Térképészeti Hivatal, OFTH – Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal) mellett működve, 1989 óta általánosabb felelősséggel felruházott, kormányrendeletek által megszabott illetékességű tárcaközi kormánybizottság. A jelenleg érvényben lévő 36/2011. (III. 21.) Kormányrendelet értelmében a Bizottságnak határozathozatali szerepe van az országos jelentőségű közlekedési, domborzati és tájnevek, valamennyi vízrajzi, természetvédelmi és egyéb lehatárolt mező- és erdőgazdálkodási egységek neve ügyében. Egyéb neveket (országok, helységek, településrészek, közterületek stb.) illetően kötelezően vagy megkeresésre véleményt alkot.

A rendelet kitér a nevek megállapításával és a megváltoztathatóságával kapcsolatos követelményekre is, így pl. „A hivatalos földrajzi nevek megállapításakor figyelemmel kell lenni a helyi lakosság élő névhasználatára, a települési és a helyi kisebbségi önkormányzat, az egyéb szervezetek véleményére, továbbá a természet- és társadalomtudományok eredményeire, a történelmi hagyományokra, különösen a helytörténeti kutatásokra, az elpusztult települések nevére, ezen kívül a földrajzi környezetre, a mező- és erdőgazdasági művelési szerkezetre, a nemzetiségi viszonyokra, a nyelvi és nyelvhelyességi követelményekre. A nyelvhelyességi követelmények magukba foglalják a mindenkori akadémiai helyesírás követését és az arra épülő szabályok betartását.” Máshol: „a hivatalos földrajzi nevek megváltoztatására akkor kerülhet sor, ha az azonos hangzású hivatalos földrajzi nevek zavart keltőek és a névazonosság másként nem kezelhető, ha a névhasználatban kimutatható változás következett be, ha a névvel jelölt mesterséges létesítményt megváltoztatták vagy átalakították, vagy ha a névhasználat a közérdek szempontjából nem megfelelő. A történelmi hagyományokat őrző nevek nem változtathatóak meg.”

Magyarország a névhasználat színterein egyedítés szempontjából kulcsfontosságú helységnevek rendezését száz évvel ezelőtt megoldotta (MEZŐ 1982), melynek változtatásai négy, ma már országhatáron kívül eső megye kivételével az 1913. évi helységnévtár megjelenéséig életbe is léptek. Az 1898. évi IV. tc. által felállított Országos Községi Törzskönyvbizottság, majd a Központi Statisztikai Hivatal (a helységnévtárak szerkesztésével kapcsolatban), továbbá a térképészeti ágazatot felügyelő intézmények mellett működő Földrajzinév-bizottság az ötvenes évek kivételével folyamatosan működve az egységesítés feladatát megoldotta, viszont az egyedítés sajnos, nem mindig történt az egész nyelvterület szempontjait figyelembe véve (*Komárom, Eperjes, Apaj, Segesd* stb. határo-

kon innen és túl). Ma a teljes magyar nyelvterületre nézve — számos kiváló munka (LELKES 1998, HAJDÚ-MOHAROS 2000) megjelenése ellenére — nincs általánosan elfogadott helységnévlista. Ennek csak kisebb részben okai az említett törzskönyvezés óta bekövetkezett közigazgatási változások (pl. összevonások vagy új helység alakulása), sokkal inkább hivatalos magyar nyelvű alak híján a változatok megerősödése az utódállamok területén, ugyanis újabb, a szétszakítottság egyéb helyein nem érzékelt szempontok merültek fel. Így pl. erdélyiek számára vállalhatatlan az *oláh* előtag használata *(Oláhgyerőmonostor > Romángyerőmonostor);* a szlovákiai ún. táblatörvény *Eperjes* néven a csallóközi 'Pozsonyeperjes'-t (Jahodná), és nem Sáros vármegye székhelyét (Prešov) említi stb. Sajnos ma újra egységesítésre szorul a Kárpát-medencei magyar helységnévanyag, és ennek rendezése igazán hungarológiai feladat lenne.

A jelenleg leginkább elfogadott tájnevek rendszerét a földrajztudomány alkotta meg, a „Magyarország földrajzinév-tára" pedig rögzítette. Az évtizedekig nyugvó rendszer az utóbbi másfél évtizedben erős kritikák kereszttüzébe került, aminek csak egy része van azzal összefüggésben, hogy a Kárpát-medencét és környékét egységes természetföldrajzi keretben bemutató munkák készültek és terjedtek el (FARAGÓ 2001). Ma az a) történelmi (monarchiabeli és a két világháború közti), b) a 20. sz. második felében meghonosodott, c) az elcsatolt országrészekben (esetenként az államnyelvi minta alapján) kialakult, továbbá d) számos újítással feldúsított tájnévhasználat elegyét láthatjuk a különböző térképeken és egyéb kiadványokban. Valójában a jelenlegi helyzetben a magyarországi, illetve a magyar tájnévhasználat ugyancsak megérett az újabb egységesítésre.

Mi a helyzet a kisebb földrajzi nevekkel, közkeletűen a mikrotoponimákkal? Ideértem a települési szintnél kisebb, jellemzően egy település közigazgatási területén belül található földrajzi neveket: a településrészeket, a művelt és nem művelt területek, a vízrajz, a domborzat, az épített környezet és egyéb, a helyi közösség tájékozódása szempontjából jelentős külterületi pontok, helyfajták nevét. Fogalma szerint ide tartozna a közterületek (utcák, terek, parkok) neve is, mivel azonban ezek megállapítása kizárólagosan önkormányzati hatáskörbe tartozik, e dolgozat keretein belül nem tárgyalom.

A kisebb földrajzi nevek alapvető használati terepe az élőbeszéd. Írott formájú megjelenésük a kifejezetten a nevekre összpontosító kiadványokon kívül a nagy és a közepes méretarányú térképeken van. Az általános tapasztalat az, hogy a forgalomban lévő térképeink névanyaga ellentmond egymásnak, de ami még fontosabb, annak a közösségnek az élő névhasználatának is, mely közösségnek a szolgálatára e térképek rendelve vannak. Az okok a történelemben keresendők. A két nagy térképészeti irány: a kataszteri és a topográfiai névanyaga különböző korú, más és más méretarányban és tematikával készült, más névgyűjtési metodikával. Egy dologban közösek: egy idő után nem frissítették a névállományt,

azok változtatás nélkül kerültek az újabb és újabb térképgenerációkra, időnként több évtizedes nyilvánvaló tévedést magukkal görgetve (pl. a borsfai *Kancsi-hegy* c-jének helytelen olvasata után *Kanosi-*, majd *Kanos-hegy* került a térképekre). A nagyméretarányú térképek névállománya hatást gyakorol a helyi közösségek névhasználatára, különösen igaz ez a földhivatalok által szolgáltatott földmérési térképekre, hiszen a „hivatalos név" érzetét keltik, jóllehet a földhivatalok feladatkörében nem szerepel névmegállapítás. Nem ritka, hogy a földmérési alaptérképeken teljesen elavult, 1870 körül rögzített névállomány van. Egy adatközlőm jelentős hátrányt szenvedett a kárpótlások idején, mert a felmenői résztulajdonában volt *Kis-ritka* dűlőnév a kárpótláskor is használt 1:10000 ma. földmérési térképen nem, csak a frissebb topográfiain volt adatolva.

A frissítés a helyesírásra sem mondható általánosnak, jóllehet az akadémiai szabályzatok „A földrajzi nevek helyesírásá"-nak megjelenése előtt rögzítették az alapelveket. A topográfiai térképek az 1970-es évek elejétől fordítottak nagyobb figyelmet a helyesírásra, viszont a földmérési térképeinken gyakori, hogy az első kataszteri felmérések korának szabályozatlan írásmódjával találkozunk, és éppenséggel az átdolgozás számít ritkaságnak.

Az alábbi táblázat Legyesbénye külterületi mikrotoponimáinak eltéréseit ábrázolja a kataszteri és a topográfiai névanyagban, illetve az egységesítés eredményét mutatja be.

1:10000 ma. külterületi átnézeti (kataszteri) térkép	**1:10000 ma. topográfiai térkép**	**A helyben egységesített névanyag**
Gilip patak	Gilip-patak	Gilip-patak
(csatorna)	Harangod-ér	Harangod-ér
Gilip	(üres)	Felső-Gilip
		Kobzos-part
		Oláh-szállás
		Pedagógus-föld
Majos	Nagy-Majos	Nagy-Majos
	Majos-hegy	Majos
	Középső-Majos	Középső-Majos
	Határ járó	Határjáró
		Ürgés
Gilip tanya	Lipóczky-ny.	Giliptanya
Első nyomás	Erdő alja	Mély-árok
	Román-temető	Román temető
		Dohány-föld

Második nyomás	Dobogó-dűlő	Dobogó
	Brugó-dűlő	Felső Pap tava
		Huszárvár
Harmadik nyomás	Hosszú járó	Hosszú-járó
		Középső
		Háromvékás
Kígyós halom	Nagy-kúti-tábla	Nagy-kúti-tábla
	Fás-kert	Fáskert
		Istvántanya
Előtelek	Kender-szeri-dűlő	Kenderszeri-dűlő
	Kő-kút-lapos	Kőkút-lapos
Pást	Pap-tavi-legelő	Nagy-legelő
Kassai út alja	Kassi út alja	Kassa út alja
	Kassai-dűlő	Alsó Pap tava
Partostó	Partos-tó	Partos-tó
	Széki-kút-lapos	Széki-kút laposa
	Kis-Hedri	Kis-Hedri
	Séra	Séra
Harangod	Sajgó-legelő	Nagy-legelő
	Pukli-dűlő	Pukli
	Kígyós-dűlő	Kígyós
	Elő-telek	Előtelek
Bocskor ér melléke	Pap-tavi-legelő	Lúci-legelő
	Kőhídi-dűlő	Kőhídi-tábla
		Csátés
Nemes dűlő	Nemes-dűlő	Alsó-Nemes
Pap földek		Felső-Nemes
Kenderföldek		Pap-földek
Zártkert		Hasznos
Fúlóhegy	Futó-hegy	Fúló-hegy
Nagy cserepes		Nagy-Cserepes
Kis cserepes		Kis-Cserepes
Barna		Barna
Kutya fagyó		Kutyafagyó
		Hegymege

Ez a felismerés, továbbá a mezőgazdaság 50 évvel ezelőtt csúcsára jutott nagyüzemi átszervezése, a területek átalakulása és az ennek következtében bekövetkező névpusztulástól való félelem indította el a térképi névanyagnak az ország területére eső teljes felülvizsgálatát. A földrajzi nevekbe felszívódott nyelvi, település- és gazdaságtörténeti, a biológiai sokszínűségre valló és számos egyéb vonatkozású emlék a korrekt ábrázolással válik kezelhetővé, kutathatóvá. Az első egységesítési folyamat, ami a „Magyarország földrajzinév-tára II." sorozatban öltött testet, sajnos, csak a közepes méretarányú térképek mikrotoponímiáját érintette, az 1:10000 ma. bővítés azóta is folyamatban van. Általános tapasztalat szerint ez a méretarány alkalmas a névvel jelölt objektumok és a földrajzi nevek együttesének pontos ábrázolására.

A földmérésről és térképészeti tevékenységről szóló 1996. évi LXXVI. törvény a földrajzi nevek megállapítását és nyilvántartását állami alapfeladatnak nyilvánította, az idézett rendelet pedig e célra a Földmérési és Távérzékelési Intézetet (FÖMI) jelölte meg, ahol a kisebb földrajzi nevek egységesítését is végzik a Földrajzinév-bizottság felügyelete mellett. Bár a jogszabályok használják a hivatalos név fogalmát, nem tesznek különbséget a helyfajták között. Míg a közigazgatásban (is) használt nevek hivatalosságához nem fér kétség, addig a helyi jelentőségű, kisebb földrajzi nevek térképi használatára még akkor sincs kötelezettség, ha azok az egységesítési folyamaton átestek. Jelenleg a FÖMI az ország területének 60%-ára rendelkezik 1:10000 méretarányban adatolt, egységes szempontú földrajzinév-állománnyal.

A bel- és külterületi településrészek vonatkozásában a helyi névhasználat erős különbözőséget mutat a hivatalosnak számító KSH nyilvántartással szemben mind lexikai, mind nyelvhelyességi és helyesírási tekintetben. Az egységesítési folyamatnak ebben a vonatkozásban az élő névhasználat rögzítésére és az eltérésekkel való szembesítésre kell szorítkoznia. Az igen jelentős, közismert és közúton is kitáblázott solti *Járáspuszta* például nem szerepel a statisztikai nyilvántartásban, helyette a helyben egyáltalán nem ismert *Tsz-lakótelep* névalakot találjuk; a létező és nem is rég önálló község *Pacsatüttös* ugyancsak eltűnt a nyilvántartásokból, és a hasonló eseteknek sokaságát találjuk, ha a fizikai valóságot szembesítjük a szöveges forrásokkal. Bonyolítja a helyzetet, hogy mind a KSH, mind a FÖMI részére az önkormányzatok szolgáltatják az adatokat. Ezek egységesítésére az eddigi több próbálkozás ellenére még nem körvonalazódik a megoldás.

1. A kisebb földrajzi nevek egységesítésének szempontrendszere

Összhangban a standardizáció közkeletű fogalmával és a magyar szabályozással a helyi jelentőségű földrajzi nevek előterjesztője az önkormányzat. Fontos, hogy a névmegállapítás alapvetően helyben, a helyi önkormányzat társszervezésében, több, a teljes területet többszörösen lefedő helyismeretű, helyi illetőségű szemé-

lyek és a használat vagy birtoklás okán érdekelteltek bevonásával történjék, és az önkormányzat hitelesítse a névrendezés eredményét.

A földrajzi név és a denotátum egymásra vonatkoztatása egyértelmű legyen; a jelölt objektum geometriai alakzatát ábrázolni kell (polygon, vonal, pont). Az egységesítést a felszín fizikai képét, parcellázottságát és művelési ágait legjobban visszaadó segédletekkel (térképek, kataszter, ortofotó, domborzatmodell) támogatva kell végezni. A névrendezés a külterületeken általános gyűjtőkörű, valamennyi helyfajta nevét felvesszük.

A megállapított nevek a valóságos névhasználatot tükrözzék. A névmegállapításnak ne legyen előzetes koncepciója se a nevek nyelve, se a lexikai és morfológiai szerkezet tekintetében, és irányadó forrás se legyen megjelölve. A tájszavak a nevek lényegéhez tartoznak, a névírás a helyi nyelvváltozatot tükrözze, amennyire lehet; helyesírás és a pusztán hangtani variánsok tekintetében azonban a köznyelvi írásmódokat alkalmazzuk, amint a földrajzi köznevek írásában is.

Nem lehet előzetes elvárás arra, hogy mely objektumok kapjanak külön nevet, ez is az élő névhasználat szerint alakul (szokás volt bizonyos térképfajtákon pl. a nagy kiemelkedéseket névvel felruházni akkor is, ha az a rész a helyi denotátumok struktúrájában csak el nem különülő része pl. egy erdőnek).

Több változat esetén a leginkább elfogadott forma rögzítendő, de az adatállományba több változat felvétele is indokolt lehet (mint kiegészítő adat). Kisebbségi nyelvű helyeken, amennyiben több nyelven létezik élő földrajzinév-használat, indokolt minden nyelvi változat adatolása is. Megállapítható kizárólagosan kisebbségi nyelvű név is, ezek írásmódját viszont az adott kisebbség nyelvi szakértőjének lektorálnia kell.

A közigazgatási határok által szabdalt földfelszíni részletek nevének a szomszédos települések névállományával való egyeztetését biztosítani kell, illetve — különösen a vízfolyások és a természetvédelmi területek vonatkozásában — az országos nyilvántartásokkal is.

2. A fő forrásmunkák

Egy település földrajzi neveinek igen széleskörű forrásai lehetnek, némely forráscsoportot azonban, melyek erős viszonyban vannak vagy lehetnek a mai névállománnyal, és a lokalizáláshoz is támpontot nyújtanak, kötelezően feltárunk, a terepmunka során magunkkal visszük, vagy neveiket egy munkatérképre átvezetjük. Azt kijelenthetjük, hogy Magyarországon nincs jelenleg olyan modern névállomány, amely az ország teljes területére, azonos metodikával, tudományos háttérrel, a földrajzi objektumok teljes körére lokalizált névállományt kínálna.

a) A kataszteri térképek

1856-tól a második világháborúig tartó nagyon részletes, 1:2880-hoz ma. térképek a korabeli dűlőneveket és a külterületi gazdasági létesítmények nevét (mal-

mok, puszták, majorok) tekintve megkerülhetetlenek, egyéb névtípusokat (domborzat, vizek, építmények stb. neveit) tekintve változó mennyiségű és minőségű adatot tartalmaznak. Több, de alapvetően egységes, helyenként többször (pl. tagosításokkor) megismételt felmérésről van szó. Mivel ezek nevei gyakran változtatás nélkül kerültek az újabb földhivatali térképekre, és ezek 1991-ig, a honvédelmi okokból titkosított topográfiai térképek titkosításának feloldásáig gyakorlatilag az egyetlen, a polgári lakosság számára hozzáférhető, nagy méretarányú térképtípus volt, s mint ilyen, nagy hatással volt az élő névhasználatra is. Számos mai név a kataszteri térképek neveinek differenciálásával keletkezett, máskor a motivációt (pl. egy rég nem létező épületet) találjuk meg rajtuk a helyes formában. A névanyag összessége és az ábrázolt objektumok térszerkezete és mennyisége már évtizedekkel ezelőtt is elavult volt, az első világháború után kezdődő és a 20. század folyamán több ízben ismétlődő, a névanyagra erősen ható birtokátalakító folyamatok alig hagytak nyomot névanyagukon. A kataszteri térképek névanyagának felvétele óta maga a földfelszín is olyan változásokon ment keresztül, ami az eredeti névanyagot esetlegessé tette.

b) A topográfiai térképek

A 3. katonai felmérés (1869–1885) és felújításai kis méretarányuk (1:75000) következtében csak a legfontosabb nevek feltüntetését tette lehetővé, de így is fontos forrás a domborzati nevek, külterületi építmények (puszták, majorságok, malmok) nevének eredeti alakjára (különösen elpusztult objektumok esetében), illetve a víznevekre vonatkozóan.

Az 1950-es években először két 1:25000 méretarányú sorozat készült el a teljes országra, majd 1:10000 méretarányú topográfiai térképsorozatok is készültek. Az utóbbiak karbantartása a legutóbbi időkig tartott. Valamennyi földfelszíni részletet, illetve — a nevek felől közelítve — valamennyi (méretarányában ábrázolható) földrajzinév-típust feltüntető mű. Az 1. és a 2. világháborút követő földosztások után kialakult névrendszer, a domborzati, a vízrajzi és egyéb névtípusok (tanyák, romok, keresztek, egyéb nevezetességek) legteljesebb lelőhelye. Több sorozat, országosan egységes térképrendszer. Nem községhatáros, hanem szelvényezett, a szomszédos területekkel való összefüggéseket láttató művek. A névrajz a felmérés fontos része volt, kötelező volt a helyi lakosságot kikérdezni. Sajnos, az utolsó sorozatokon a nevek fontossága érezhetően leértékelődött. Bizonyos típushibákat ismerni kell a feldolgozásukhoz, mivel egyrészt a topográfusok nem mindig birkóztak meg a hallás után szerzett névanyag köznyelvi alakra hozásával (pl. „csikostó” > *Csikós-tó Csíkos-tó* helyett), a tájszavak kezelésével (pl. *Borzás* ’bodzás’ helyett *Borzas* stb.), másrészt egy időben utasítás volt a névnek a terület jellegére vonatkozó földrajzi köznévvel való kiegészítésére (pl. *Irtás-part > Irtás-parti-dűlő,* Tura). Egyes jelkulcsi elemmel ábrázolható tereptárgyak névírása hiányos, illetve sematikus rövidítés (*El.* ’erdészlak’, *Btp.* ’Baromfitelep’).

Minden hiányosságuk ellenére a nagy méretarányú topográfiai térképek a hazai névírás szempontjából a legfontosabb forrásmunkát jelentik, és sajnálatos, hogy hosszú titkosításuk következtében nem találhatták meg helyüket sem a helyi közösségekben, sem a tudományos kutatásban.

c) Magyarország földrajzinév-tára (FNT)

Az első rész „Fontosabb domborzati, táj- és víznevek" alcímmel ezen objektumok neveit tartalmazza, majd 19 megyei kötet következik az egyes települések névanyagával, térképmelléklettel, de sajnos, csak a közepes méretarányú térképek részletességével. Nyelvészek és térképészek közreműködésével készült munka, amelynek a szerkesztése során kristályosodtak ki a földrajzi nevek helyesírásának ma elfogadott szabályai. Az FNT körébe tartozik valamennyi földrajzinév-típus a nagytájaktól kezdve a helyi jelentőségük folytán névvel bíró pontokig. Bár keletkezésekor a térképészeti ágazat számára tulajdonképpen hivatalosnak számított, a nevek viszonylag csekély számán túl ma már azzal is számolni kell, hogy a kötetek minimum negyven éves kora miatt egyes adatai elavultak.

d) Egyéb térképi források

A turista-, városinformációs, tematikus és egyéb térképek nem, vagy csak egy-két földrajzinév-típusra vonatkozóan tekinthetők önálló gyűjtésnek (pl. sziklák, barlangok esetében a turistatérképek, vizek esetében a vízügyi igazgatóságok működési területét bemutató térképek), más nevek esetében többnyire az állami topográfiai térképek követői.

e) A nyelvészeti névgyűjtések kötetei

A leggazdagabb, egyben a legnagyobb kritikai figyelmet igénylő gyűjteményei ezek a földrajzi neveinknek, megkerülhetetlen forrásmunka az adott területekre. Sajnos, csak az ország felére készült el. Nyelvészek instrukciói alapján többnyire helyi pedagógusok és diákok gyűjtötték. A nevek mennyisége többszöröse bármely más forrásnak, számos község anyagában átlagosan 3-5 hektárra jut egy név, ami elképzelhetetlen a közösségi névhasználatban. Gazdagsága annak is köszönhető, hogy nem különül el bennük a közösségi névhasználat az egyéni és a familiáris körben használt nevektől. Módszere nem a földfelszíni részletekre összpontosít, hanem a nevek minél teljesebb adatolására, így a több adatközlőnek ugyanarra a részre vonatkozó névváltozatai egymástól függetlenül, a megnevezett helyek számát megsokszorozva kerülhettek felvételre, nem ritkán 4-5 hektáronkénti átlaggal, kisebb településekre is több száz nevet megadva. Ennélfogva ezek a munkák a legbőségesebben kínálják a rákérdezésre való nevek körét, viszont a valóban élő és közösségi névhasználat megítélésében kevéssé támogat. A változatok sokasága megjelenik egy adott helyhez kötve is. A motivá-

ció kielégítetlen feltárása helytelen lejegyzési alakokat eredményezhetett (pl. *Toka > Tokaji-puszta Tokai-puszta* helyett, Tengőd). A névgyűjtési kötetek átlagéletkora ugyancsak 40 év felett van, így adatainak relevanciája csak viszonylagos lehet a mai viszonyokra. Helyenként akkurátusan feltünteti a földrajzi nevekre erősen jellemző rész–egész viszonyokat, a munkák túlnyomó többsége ilyen szempontból is felülvizsgálatra szorul.

Sajnos, nem állt megfelelő térképi segédlet a gyűjtők és közzétevők rendelkezésére, így a nevek és objektumok kapcsolása nem biztosított. A térképi források és a térképi ismeretek hiánya, az alapként használt földmérési alaptérképek nehezen kezelhetősége (ezeken nincs domborzatrajz, vagy az aktuális művelési ág feltüntetése, viszont sok a természetben nem látható, virtuális vonal) következtében a mellékelt térképvázlatokon számmal jelölt lokalizációt csak tájékoztatónak lehet venni, nem is volt ennél több céljuk. Gyakori egy község neveinek a szomszéd község nevei közt való tárgyalása.

f) Helységnévtárak

A központi belterületen kívüli lakott helyek vonatkozásában a Központi Statisztikai Hivatal helységnévtárai jelentik a kiindulópontot, de nemcsak a legfrissebbek, mert a hivatalos népesség-nyilvántartás előszeretettel alkalmaz körzetesítéseket, amelyekben felszívódhatnak a hagyományos tanyanevek.

3. A kisebb földrajzi nevek egységesítésének módszere, folyamata

– Az említett források feldolgozása, munkatérkép-készítés, kritikai észrevételek.
– Térképi és térinformatikai segédanyagok beszerzése (ortofotó, szintvonalas térkép, digitális kataszter, domborzatmodell stb.). Vannak ugyanis nevek, amelyeknek a lokalizációját csak a pontos parcellarendszer ismeretében lehet elvégezni, mások határait a művelési ág széle, ismét másokét a domborzati jelleg stb. határozza meg.
– Időpont-egyeztetés az önkormányzattal, adatközlők szervezése.
– Az adatközlőkkel a munkatérképeken és segédanyagokon a helység teljes területét több szempontból átvizsgáljuk. A denotátumok struktúráját hézagmentesen állapítjuk meg figyelemmel a névvel jelölt objektumok rész–egész viszonyaira. Külön kérdéscsoport a térképen esetleg láthatatlan objektumokra (pl. kereszt, forrás, rom) kérdezés. A munkának ebben a szakaszában a helyi adatközlőket nem szembesítjük a források neveivel.
– Az adatközlők által spontán nem említett, forrásokból ismert nevekre rákérdezünk, és az így nyert adatokkal kiegészítjük a denotátumok és nevek spontán adatolt rendszerét.
– Az adatokat térképeken írással és szabadkézi rajzzal, valamint táblázatos formában is rögzítjük.

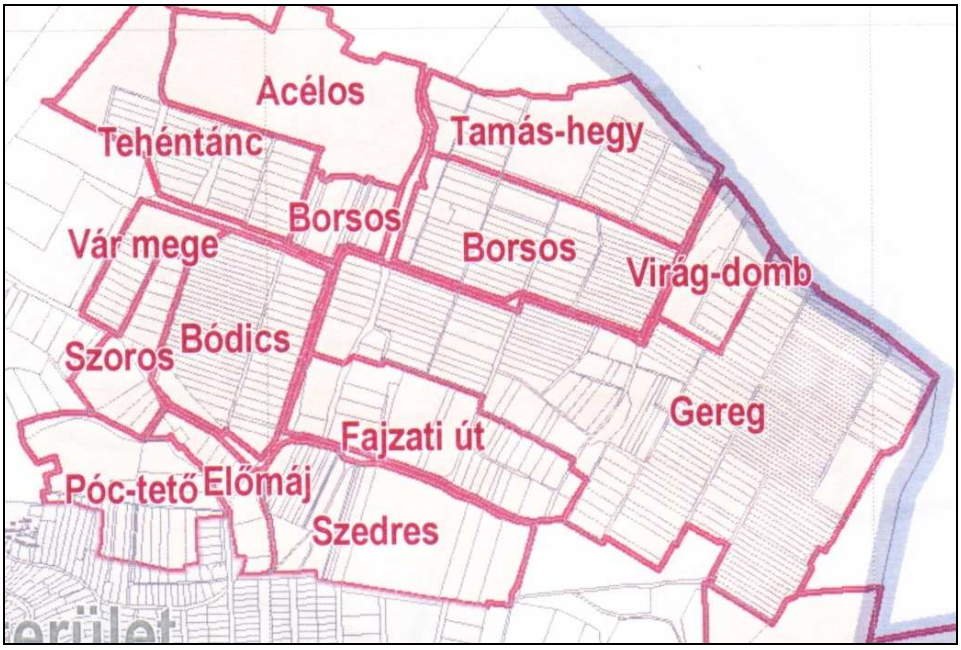
– A bizonytalan lokalizálások megerősítése terepi bejárással.
– Helyi jóváhagyás hitelesítő záradékkal.
– Adatbázis-építés (a források és változatok feldolgozásával) és a térképek digitális feldolgozása (az utóbbi egyelőre csak célzott területeken valósul meg).
– Nyelvhelyességi és névrendszertani szempontból kérdéses eseteknek a Földrajzinév-bizottság elé terjesztése.

Az itt szereplő táblázatban Mórichida földrajzinév-egységesítési adatlapjából látunk egy részletet.

Sor-szám	**Helyi egyeztetés**	**típus**	**Előzmények**	**Forrás**
1.	Átó-földek	te	Kistó Pörös erdő Kistó Pörös erdő	K 1908 K 1908 FAT FAT
3.	Vörös Iván-föld	te	Pörös-erdő Pörös-erdő	K 1908 FAT
4.	Dóka-tó	tó		
5.	Vak-Rába	vf	Holt Rába	FAT
9.	Kétrendes	te	Hosszú földek	K 1908
10.	Szivács	te	Szilvás Szilas	K 1908 T 1075
15.	Dombi-föld	te	Dombi föld Dombföld Faluhelyi legelő Faluhelyi legelő Gazdák legelője Gazdák legelője Gazdák legelője Legelő osztás Legelő osztás Legelő osztás Faluhelyi legelő Faluhelyi legelő Faluhelyi legelő Kisvölgyi dűlő Kisvölgyi dűlő	T 1075 FNT K 1908 FAT K 1908 T 1075 FAT K 1908 T 1075 FAT K 1908 T 1075 FAT K 1908 FAT
83.	Bírósági-lapos	te	Tördemész Tördemész Tördemész-dűlő Tördemész	K 1908 T 1075 FNT FAT

84.	Sefűsefák	te	Tördemész Tördemész Tördemész-dűlő Tördemész	K 1908 T 1075 FNT FAT

Az alábbi térkép pedig Gyöngyöspata digitálisan feldolgotott dűlővázlatából ábrázol egy részletet kataszteri térképi alapon.

4. A földrajzinév-egységesítés problémái

1. A földfelszín természetes és mesterséges változásai következtében a lehetséges denotátumok rendszere, szerkezete erős változáson ment keresztül az utóbbi időben, ezzel párhuzamosan a szinkrón közösségi névadás és névhasználat esetlegessé vált. Helyenként vitális: vagy új nevek születnek, vagy a régi neveket használják az új struktúrára, másutt a névhasználat elbizonytalanodását találjuk, különösen megváltozott művelési ágak esetén, ha a név erre utalt („Az csak volt Barackos!")

2. Az egyben művelt területek jelentős része nem köthető közigazgatási határvonalhoz, 2-3 helység területére is átlógnak, de a helyi közösségek külön-külön neveket használnak.

3. A nagyobb és kisebb lehatárolt egységek rész–egész viszonyai feloldhatatlan ábrázolástechnikai és adatbázis-szervezési problémát okozhatnak.

4. Az etimologizáció és a deetimologizáció feloldása, illetve meghagyása az egységesítésben. A forrásokból jól kiolvasható eredeti nevek lexikai jelentését

csak kevesen ismerik, így újabban is előállnak és terjednek megértelmesített (pl. *Csádai-dűlő* 'csádé + i + dűlő' > *Csárdai-dűlő, Átói* 'általi' ~ **az átoji, *a zátoji* > *Zátony*), illetve értelmüket vesztett (pl. *Bihal-kő* 'bivaly + kő' > *Bihó-kő, Bükk alja ~ *bikk olla* > *Bikola, Akol ~ *az aku, *a zaku* > *Zaku*) verziók egyaránt.

5. A névváltozatok közti súlyozás: a döntéshez szükség lehet több adatközlő több szituációban való megszólaltatására. Különösen akkor alkalmazandó, amikor el kell dönteni, hogy a földrajzi köznév valóban része-e a névnek, vagy csak a szituációból adódó kiegészítés. Hasonlóan ingadozik a kisebb nevekben az *-i* képzős és a képzetlen alakok használata.

6. A kétnyelvűség esetei: szisztematikusan és egyenként kideríteni, hogy kétnyelvű közösségben a nevek nyelve is változik-e a nyelvváltáskor. Milyen írásmódú legyen a magyar nyelvűre váltás folyamatában lévő közösség által használt kisebbségi nyelvű név: magyar fonetikus vagy a kisebbség helyesírása?

7. Számos név van konkrét helyi vonatkozás nélkül, többnyire elpusztult, de a nevüket átörökítő, bizonytalan lokalizálású helyek, objektumok környéke. Felvételük és ábrázolásuk mindenképpen indokolt, mivel ezek a nevek akár a helyi névrendszer legfontosabb (a tájékozódást erősen támogató) elemei is lehetnek.

8. Az adatközlők térképismeretének bizonytalansága (pl. a méretarány érzékelése). Ilyenkor a térszerkezet nehézkes, de adekvát szóbeli körülírásával és ezek többszöri ellenőrzésével biztosítható a megfelelő lokalizáció.

Az egységesítési munkák különös értéke, hogy olyan magyar földrajzi nevek rögzítése is megtörténik, amelyek eddig soha semmilyen forrásban nem voltak adatolva. Ez csak részben magyarázható új nevek keletkezésével. Számos név a szűkebb, informálisabb névhasználati körből emelkedett közösségivé, ismét mások hosszú életük ellenére kerülték el a névgyűjtők, névalkalmazók figyelmét. Nem jelentéktelen, ezres nagyságrendű adatmennyiségről van szó (a Zala megyei Türjén például a térképi alkalmazásra szánt nevek egyharmadát először rögzítették), amivel gazdagodik névtudományunk és honismeretünk.

Irodalom

FARAGÓ IMRE (2001), A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken I–II. *Geodézia és Kartográfia* 54/1: 5–12, 45/2: 16–23.

FÖLDI ERVIN szerk. (1978–1983), *Magyarország Földrajzinév-tára I–II.* Bp.

HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF (2000), *Magyar Településtár.* Bp.

LELKES GYÖRGY (1998), *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Baja.

Manual = *Manual for the national standardization of geographical names.* New York, 2006.

MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp.

Török Tamás

Helynevek és fordítástudomány

A mikrotoponimák fordíthatóságáról felvidéki példák alapján

1. Bevezetés

Szlovákia magyarlakta területéről eddig az élő földrajzi névanyag gyűjtése foglalkoztatta leginkább a kutatókat, mivel azokat a korábbi tagosítás következtében a kiveszés fenyegette. Ugyanilyen szükségesnek mutatkozik azonban a történeti, illetve a mai térképeken található névanyag feltárása is. Ehhez hasonlítva mérhető le a tudatos beavatkozás a mikrotoponímiába, az államnyelvváltásból eredő szlovák–magyar névpárok kialakulása, típusai és a fordítási jellegzetességek.

Eddigi kutatásaim folyamán két tájegység helyneveivel foglalkoztam: Zoboralja és az Alsó-Ipoly mente történeti és élő névanyagát dolgoztam fel, rendszereztem tipológiailag, szerkezetileg (TÖRÖK 2002a, 2002b, 2002c, 2005, 2006, 2009). Leginkább azonban a helynevek fordításának, fordíthatóságának kérdése foglalkoztatott. A megvizsgált szlovák és magyar nyelvű térképeken szereplő mikrotoponimák összevetésével megpróbáltam fényt deríteni a névpárok viszonyára, a fordítás folyamatára, illetve arra, hogy a történeti névanyaghoz képest milyen változások érzékelhetők a szlovák névváltozatokban. Jelen írásomban e két kutatásnak a helynevek fordítására vonatkozó tapasztalatait összegzem. Érdemesnek tartottam összevetni a két terület szlovák nyelvű térképeinek fordítási sajátosságait abból a szempontból, hogy milyen átváltási műveletek a jellemzők, s ezáltal rávilágíthattam a közöttük esetlegesen meglévő különbségekre és hasonlóságokra.

A Nyitra környéki hegyes-dombos vidék a magyar nyelv északi nyelvhatára. A várostól északra fekvő falvak ma már nyelvszigetet képeznek. Nyitrától északra, a Zobor két oldalán 14 magyar település fekszik. A népi tájszemlélet ezeket a falvakat fekvésük szerint három csoportba osztja. A Zobor–Zsibrica hegyvonulat nyugati lejtőin találhatókat mondja *hegymegi*-eknek, a déli-délkeleti lejtőkön fekvőket *hegyaljai*-aknak, míg a Nyitra folyó bal partján elterülőket *vízmegi*-eknek (vö. Barangoló 93). A Nyitra völgyében van Vicsápapáti, Egerszeg, Béd, Szalakusz és Menyhe. A hegy másik oldalán, a déli-délkeleti lejtőkön és a völgyekben húzódik meg Gerencsér, Alsócsitár, Pográny, Alsóbodok, Geszte, Kolon, Zsére, Gímes és Barslédec.

A másik vizsgált terület az Ipoly folyásának alsó szakasza. Ipolyságtól a folyó torkolatáig 13 település található: Ipolyság, Gyerk, Pereszlény, Ipolyvisk, Szete, Ipolyszakállos, Lontó, Ipolybél, Ipolypásztó, Ipolykiskeszi, Szalka, Leléd, Helemba. E területet keletről az Ipoly folyó, nyugatról az Ipolymenti-hátság és a Szekince-patak, délről pedig a Duna határolja.

2. A térképek és a földrajzi nevek

A térképek névanyaga a helynévkutatás egyik fontos forrása. Mivel kisebbített formában tárja elénk a földterületet, ezért a lokalizáció és a terepviszonyok megismeréséhez is elengedhetetlen segítői a kutatónak. Minden térkép névanyaga fontos, legyen az kéziratos történeti térkép, birtokvázlat vagy mai kataszteri felmérés.

Az első részletes magyarországi térképek a török kiűzését követő időszakból származnak. A korszak határvitái és birtokadományai szükségessé tették a birtokok határainak rögzítését. Ez az igény elindította a hazai földmérés kezdeteit, melyek alapjául a határjárások és az azokat kísérő határrajzok szolgáltak. Ezek a birtoktérképek a terület jellemző természeti adottságait veszik viszonyítási alapul (forrás, patak, jelentős fák stb.), s felkerülnek rájuk a tulajdonos által megőrzött régi nevek.

Mária Terézia[1] úrbérrendezése újabb feladatott adott a magyar térképészetnek. Részletes úrbéri térképek készültek, melyeken a víz- és úthálózat mellett a külterületi építmények (rom, malom, gát, híd) is szerepeltek. Az egyes művelési ágakat eltérő színezéssel jelölték.

A 18. század első felének legjelentősebb hazai térképésze kétségtelenül MIKOVINY SÁMUEL. Részletes térképsorozatából a Pozsony megyei jelent meg elsőnek. „[A] Mária Terézia számára készített előteresztésében *(Conditiones)* megindokolja, miért van szüksége az országnak topográfiai térképekre: segíti a hadsereget harci tevékenységében, a kereskedelmet az áruszállítás módjának és útvonalának a megválasztásában, a kamarai hivatalokat a helységek fekvéséről nyújtott támogatással” (HORVÁTH–TELEKINÉ 2000: 12).

Az 1700-as évek végére felmerült az igény Magyarország egységes elvek szerinti feltérképezésére. A feladatot LIPSZKY JÁNOS végezte el, aki felhasználta elődje, GÖRÖG DEMETER egylapos, kevésbé részletes térképeit is. LIPSZKY egységesíti a vármegyék és különböző összeírások ábrázolásmódját és jelkulcsait, majd sorozatban jelenteti meg térképszelvényeit (1804–1806). A napóleoni háborúk alatt megnövekedett az érdeklődés térképei iránt. Később névmutatót csatolt a térképekhez, melyek a falu- és városnevek mellett a puszták neveit is tartalmazták.

[1] A Mária Terézia által alapított szenci Collegium Oeconomicum gazdasági iskolában képezték a földmérőket.

A 18. század második felére Európa többi részéhez hasonlóan az Osztrák Császárságban is kialakultak a részletes topográfiai térképezés feltételei. Ez találkozott a hadsereg igényeivel, mely a 7 éves háború után javasolta Mária Teréziának a Birodalom összes országának felmérését, s az egész országban megindult a részletes topográfiai térképezés. A hadsereg által irányított munka *első katonai felmérés* néven vált ismertté. A munkálatokat 1764-ben kezdték, s II. József uralkodása idején, 1787-ben fejezték be. A Magyar Királyság területének felmérése 1782–1785 között zajlott. A térképek szelvényei kéziratosak és színesek voltak, titkosították őket. „A felmérési szelvényekhez 7 kötet országleírás tartozik, amelyekben a térképen nem ábrázolható katonailag fontos adatokat rögzítettek (pl. a folyók mélysége, hajózhatósága, árvizek, utak járhatósága stb.)" (KTK. 6).

Mivel az első katonai felmérés geodéziai alapjai még igen hiányosak voltak, ezért I. Ferenc császár rendeletére megkezdődtek a modern térképezést megalapozó háromszögelési munkák. Ennek nyomán készült el az Osztrák Birodalom *második katonai felmérés*-e, mely 1806-tól kisebb-nagyobb megszakításokkal 1869-ig tartott. A magyarországi területeket nagyrészt 1840–1866 között mérték fel. A saját korukban titkos, kéziratos térképek színesek voltak.

A 19. század robbanásszerű ipari fejlődése a haditechnikát sem kerülte el. A modern eszközök használata tájékozódásra és mérésre egyaránt használható, új térképeket követelt. Felismerve a dolog fontosságát I. Ferenc József császár megszervezte a *harmadik katonai felmérés*-t, mely 1869 és 1887 között egységes rendszerben az egész Osztrák–Magyar Monarchia területén zajlott. A magyarországi munkálatokat 1872–1884 között végezték. A színes térképszelvények kéziratban készültek, kiadásukat nem tervezték, titkosak voltak.

Az általános adózás bevezetése indokolta Magyarország területének polgári célokat szolgáló újabb felmérését. A mindenkire kiterjedő adózáshoz szükség volt a földterületek pontos ismeretére. A részletes és egységes léptékű kataszteri térképezést 1859-ben fejezték be, melyek alapul szolgáltak a földadó kivetéséhez és a telekkönyvi betétek szerkesztéséhez. A művelési ágakat is feltüntető újabb kataszteri felmérést 1875-ben kezdték meg (HORVÁTH–TELEKINÉ 2000: 14).

A helynevek iránti egyre fokozódó tudományos érdeklődés ösztönözte a Magyar Tudományos Akadémiát és PESTY FRIGYESt, hogy 1864 elején országos helynévgyűjtést indítsanak. Kérdőíveket küldtek ki az ország valamennyi településére, melyeket a helyi tisztviselőknek — a lakosság bevonásával — kellett kitölteniük. Bár a gyűjteményhez nem készültek térképek, mégis fontosnak tartom bemutatni, mivel a történeti névanyag kutatásához megkerülhetetlen forrásról van szó. A PESTY-féle gyűjtemény[2] nyelvészeti és történettudományi szempontból értékes adatokat tartalmaz, hiányosságait azonban mindenképp figyelembe

[2] A gyűjtemény annyiban különbözik a felsorolt forrásoktól, hogy nem térképről, hanem kéziratos helynévgyűjteményről van szó.

kell vennünk. A felgyűjtők szakértelmével és műveltségével arányos egy-egy település névanyagának gazdagsága, előfordult település, ahol csak példaként egy-két helynevet soroltak fel, máshol különböző szempontok alapján szelektáltak. Számos olyan település van azonban, ahol igyekeztek a lehető legtöbb nevet felgyűjteni, s igen gazdag anyagot küldtek vissza. Volt olyan település is, ahonnan sosem küldték vissza a kérdőíveket. Sajnálatos módon az általam vizsgált területen is akadt ilyen település (Ipolykiskeszi, Leléd, Pereszlény). Általánosan elmondható viszont, hogy a gyűjteményben szereplő földrajzi nevek névterjedelmének megállapítása igen problémás. Sok esetben nem tudni, meddig tart a névtest, mi jelöli a térszíni formát, illetve a művelési ágat (Pesty, Hont 8).

A tiranoni békediktátum következtében a Magyar Királyság északi területei Csehszlovákiához kerültek. Az újonnan alakult állam életének számos területét a jogfolytonosság jellemezte, vagyis újabb szabályozásig az 1918 előtti törvények maradtak hatályosak. Ennek szellemében évtizedeken keresztül problémamentesen használták a Monarchia idején készült magyar nyelvű térképeket. Az 1920-as évek végén kiadott telekkönyvi térképek *(Pozemkoknižné mapy)* tulajdonképpen a 19. század végi magyar kataszteri térképek átvételei, amelyen helyenként már szlovákul is feltüntetik a mikrotoponimákat.

A magyar névanyag csak a második világháborút követően volt kitéve tudatos változtatásnak. Röviddel a szövetkezetesítést követően adtak ki új kataszteri térképeket. Az *Evidenčné mapy* jellemzője, hogy a névanyag hol egy nyelven (magyarul vagy szlovákul), hol két nyelven (magyarul és szlovákul) fordul elő rajta. „[M]egszűnt a valamikori tulajdonjog alapján történő nyilvántartás. Helyébe a kollektivizálás alapján létrejött térképeket vezettek be, amelyek az új típusú, kollektív földhasználói jogokat (is) tartalmazta" (VÖRÖS F. 2006: 36). 1972-ben elkészült a Szlovák Geodéziai és Kartográfiai Vállalat Névtani Bizottságának javaslatára az új alaptérkép *(Základné mapy)*, melyen a mikrotoponímiai anyagot a szlovák nyelv szabályaihoz igazították (HORVÁTH–TELEKINÉ 2000: 14). Függetlenül attól, hogy a lakosság milyen nyelven használja őket, a földrajzi elnevezéseket már csak szlovák nyelven tüntették fel.

Az említett két térkép fordításai nagyrészt tükör- vagy részfordítások. Ezek alapjául ugyan a magyar elnevezések szolgáltak, de számos esetben a magyar nevet csak részben vagy egyáltalán nem sikerült visszaadni a fordítónak (vö. TÖRÖK 2002a: 36–41, 2002b: 190–4, 2006: 36).

3. A névpárok vizsgálata[3]

Az átváltási műveleteket a művelet hatóköre szerint két fő típusba sorolhatjuk: 1. lexikai átváltási műveletek, melyek a mondat lexikai állományát érintik; 2.

[3] Ennél a vizsgálatnál a PM *(Pozemkoknižné mapy)* és a ZM *(Základné mapy/Katastrálne mapy)* térképek szlovák névanyagát összevonva vizsgálom, mivel nincs számottevő különbség a két térkép szlovák nyelvű bejegyzései között. Ahol szükséges, feltüntetem az eltérő alakváltozatokat.

grammatikai átváltási műveletek, melyek a mondat szerkezetét érintik, s elsősorban a nyelvek grammatikai rendszerének különbségei, illetve a szövegépítési sajátosságok indokolják.

A különböző nyelvű térképek névanyagának párhuzamba állításakor kirajzolódtak azok a fordítási jellegzetességek, melyek figyelembevételével 3 fő kategóriát sikerült kialakítanom: 1. tükörfordítás, 2. átírás, 3. a szlovák név új motiváción alapul. Mivel a tükörfordítás műveletét tágabb értelemben vizsgálom, lehetőség nyílik az egyes átváltási műveletek árnyaltabb bemutatására.

A magyar helynevek közlésekor a PM téképek írásgyakorlatát követem. Ahol csak élőnyelvi párja van a szlovák névnek, ezt feltüntetem [É] megjelöléssel, és a mai helyesírásnak megfelelően közlöm (pl. *Kopasz-erdő* [É]). Gyakran előfordult, hogy a magyar vagy a szlovák térkép kétféle változatban közli az adott helynevet. A változatokat kettősponttal elválasztva adom közre (pl. *Felső fenék : Felső Fenék, Horný Čárad : Horný Čarad*). Zárójelbe kerül az a változat, amelyre az adott átváltási művelet nem érvényes, pl. *Belső legelő (: Belső legelők) → Vnútorný pasienok, Gyümölcsös irtások → (Vyrúbaný sad) : Klčoviny.* Számos esetben az egyébként magyar nyelvű névanyagot tartalmazó PM térkép szlovák fordításokat is tartalmaz. Ha ez eltér a ZM térképen szereplő fordítástól, akkor / jellel elválasztva mindkét adatot feltüntetem (pl. *Pustatina Čarad* [PM] */ Čaradská pustatina* [ZM]). Ezek a változatok eltérő átváltási műveletek eredményei is lehetnek.

A Zoboraljával foglalkozó 19., illetve 20. századi térképeken összesen 546 földrajzi név szerepel. A Trianon utáni időszak kataszteri térképei ezekből 189 (34,61%) nevet vettek át. Ipoly menti névanyagomban 754 történeti névvel foglalkoztam, melyből 337 (44,69%) került át a szlovák nyelvű térképekre.

3.1. Tükörfordítás

Az átváltási műveletek vizsgálatakor megkülönbözettem a tükörfordítás folyamatát és annak eredményét: a tükörszót vagy tükörkifejezést. A tükörkifejezések között azokat a magyar–szlovák névpárokat vizsgáltam, amelyek közt nincs jelentésbeli különbség. Viszont további kategóriák kialakítására adott lehetőséget a névpárok közti megformáltságbeli különbség, esetenként az olyan jellegű átváltási műveletek, melyek minimálisan, de befolyásolták a jelentést. A szóalkotó „ötletet merít", „ihletet vesz" az idegen nyelvi szóból, érződik az idegen szó motivációjának és/vagy nyelvtani megformáltságának a hatása.

Az Ipoly mentén 261 nevet vizsgáltam ebben a kategóriában, tehát elmondható, hogy a terület helyneveinek szlovák változatai 77,42%-ban tükörfordítással keletkeztek. A zoboralji helynevek közül 179-et soroltam ide, ami 94,69%-ot jelent.

3.1.1.Tükörszavak (kalkok)

Tükörszóként kezeltem azokat a névpárokat, amelyek között nincs jelentésbeli különbség és a grammatikai megformáltságbeli eltérések is elhanyagolhatók. A

legtöbb esetben a nemek konkretizálódásáról beszélhetünk (pl. *Ganádi rét → Ganádska lúka*).

Az Alsó-Ipoly mentén 136 tükörkifejezést találtam a vizsgált névanyagban (pl. *Alsó rétek → Dolné lúky, Czigány és Póka harasz → Cigánska chrasť*,[4] *Egeres → (Myšička) : Jelšava : Jelšovka, Felső berek*[5] *→ Horný luh, Közép dűlő → Stredný hon, Parlagoldal → Úhorová strana*), míg Zoboraljáról 118 földrajzi név került ebbe a kategóriába *(Alsó telkek → Dolné funduše, Erdő dülő → Lesný hon, Hegyes → Špiciak, Mogyorós → Lieškovište, Rétek → Lúky, Urbéri legelő → Urbársky pasienok).*

A *folyam, folyó, patak* földrajzi köznév a szlovák fordítások egy részében nem jelenik meg (pl. *Duna folyam → Dunaj, Ipoly folyó : → Ipeľ*). Megállapítható, hogy az említett köznevek az adott magyar helynevekben értelmezőszerű utótagok, amelyek nem szerves részei a névnek. Térképészeti bejegyzésekről, névfunkciójú megnevezésekről van szó, melyek az élőnyelvi alakban nem fordulnak elő. A fordító a célnyelvbe történő átváltáskor kiemelte a szerkezetből a tényleges nevet, mert valószínűleg észlelte a szerkezet mesterséges voltát. A szlovák fordítás kevésbé specifikus, tehát mintegy „tágabb jelentésű". A szlovák változatok egyfajta jelentéskihagyások, implicitációs fordítási eljárás nyomán keletkeztek. A fordító a valóságban használt elnevezéseket vette alapul, mindebből az következik, hogy nem a grammatikai szerkezet megváltoz(tat)ásáról van szó.

3.1.2. Formaváltás

A fordítás folyamán grammatikai formaváltás történt, mely jelentéstani szempontból elhanyagolható, számottevő jelentésbeli eltérés nincs, de a grammatikai megformáltságbeli különbség szembetűnő. A két nyelvnek nem mindig izomorf a szerkezete, illetve mások a hagyományos névformák. A *felé* névutósaknak például a szlovákban *do* elöljárósak felelnek meg. Ilyen értelemben véve nincs is köztük jelentéskülönbség, csak megformáltságbeli különbség.

Számos esetben előfordul, hogy számbeli eltérés van a magyar és a szlovák változat között. Ezeket azonban nem mindig együtt vizsgálom: külön csoportot alkotnak a csak számbeli eltéréseket mutató névpárok, míg a többi esetben más grammatikai megformáltságbeli különbség is van.

Az Alsó-Ipoly menti anyagból 80, Zoboraljáról 36 névpár került ide.

---

[4] A PM térképen szereplő adat térképészeti „összevont" alak (K1: *Czigány Haraszt*, K2: *Czigány haraszt*, Bv.: *Czigány haraszt*, Pesty: *Czigány haraszt*, PM: *Czigány és Póka harasz*, ZM: *Cigánska chrasť*), melynek a fordító csak az egyik összetevőjét fordította le tükörkifejezésként.

[5] A vizsgált nevek között a *berek* szlovák fordításaként a *háj, húština, kružina, luh* kifejezések fordulnak elő. Ezek tulajdonképpen megfelelői a magyar szónak, hiszen bokrokkal, fákkal benőtt, ligetes területet jelentenek. A szlovák kifejezések bizonyos mértékben bővítik a *berek* jelentését, tehát generalizálódásról is beszélhetünk.

a) Számbeli eltérés

Az Ipoly mentén 22, Zoboralján pedig 20 esetben csupán számbeli eltérés van a magyar, illetve a szlovák változat között.

Kétféle típust különböztettem meg. Az egyik esetében az egyes számú magyar név szlovák párja többes számú: az Ipoly mentén 14 *(Aproszlás → Dielíky, Felemás → Miešaniny, Hegyköz → Medzivŕšie, Homok → Pieskoviská, Hosszúhomok → Dlhé piesčiny, Lázak → Lazáky, Mahér rét → Mahérové lúky, Mogyorós és Zambák → Lieštiny, Nagyoszlás szőlők alatt → (Veľké diely za Vinicami :) Veľké diely pod vinicami, Rétköz → Medzi lúky, Szedernyes → Černice, Szúnyogos → Komárovce, Telek → Funduše, Uradalmi rét → Panské lúky),* Zoboralján 17 helynév *(Dombi dűlő → Brežné hony, Galozsa → Galože, Kenderes → Konopnice, Kerek szőlő → Okrúhle vinice, Kert megett → Za záhradami, Lefánti pallag → Lefantovské úhony, Puszta rét → Suché lúky, Sásrét → Rákosové lúky, Sídi alsó és felső rét → Šidovské horné a dolné lúky, Söprős → Terkelové, Szeges → Klinové, Szőllőhegy → Vinice, Szőlő alatti → Pod vinicami, Toplicza sás → Teplické rákosy, Parti dűlő → Kopecké hony, Révforgó → Zátočiny, Kis osztály → Malé diely).* A másik esetben a többes számú magyar név egyes számú helynévként realizálódik a szlovákban: Ipoly mente 8 *(Belső legelő : Belső legelők → Vnútorný pasienok, Csárad kertek → Záhradný Čarad, Homokok és Homokok mellett → Piesok, Irtványok* [É] *→ Irtváň, Kopaszok → Plešina, Öreg lucernások → Staré ďatelinisko, Pallagok → Pallag, Rajföldek → Rajská zem);* Zoboralja 3 helynév *(Kertek megett → Za záhradou (: Za záhradami), (Partok és) Latka → (Brehy a) Latky, (Salga : Partok és) Latka → (Šalga : Brehy a) Latky).*

b) Magyar utótag → szlovák elöljáró

Viszonyító funkciójú, irányt jelölő utótagot tartalmazó magyar helynév fordításakor elöljárót tartalmazó szlovák változat keletkezik, az Ipoly mentén 39, Zoboralján 12 esetben.

A vizsgált átváltási művelet érinti a grammatikai szerkezetet, és jelentéstani módosulásokat is eredményez. Az alábbi névpárok közt grammatikai és jelentéstani szinten ugyan vannak különbségek, de „névtani" szinten nincsenek. Az érintett nyelvekben eltérő formában használatosak, de mint nevek voltaképpen pontos megfelelői egymásnak.

A *felé* és a *do* megfelelése esetében csupán az a tipológiai különbség van, hogy a szlovák elöljárónak a magyarban törvényszerűen névutó vagy rag felel meg. Jelentéstanilag a pontos szlovák megfelelője *smerom k* … nehézkes, a földrajzi nevekben nem használatos.

felé → do: Ipoly mente (9): *Bél felé → do Bieloviec, Ipolyságfelé → do Šah, Kis-Keszifelé → do Malých Kosíh, Kis-Peszek felé → do Malého Peseku, Ság felé → do Šah, Szakállos felé → do Sakáloše : do Ipeľského Sokolca, Szalka felé → do Salky, Szetefelé → do Setichu : do Kubáňova, Tompafelé → do Tompy.*

felől → z: Ipoly mente (3): *Esztergom felől → z Ostrihomu, Szete felöl → ze Setichu, Visk felől → z Vyškoviec n/Ipľom.*
alatt → za: Ipoly mente (2): *Aproszlás szőlők alatt → Drobné diely za Vinicami : Drobné diely za vinicami, Nagyoszlás szőlők alatt → Veľké diely za Vinicami (: Veľké diely pod vinicami).*
alja/alatt → pod: Ipoly mente (12): *Gödöralja → Pod jamou, Hegyalja → Pod Horou, Kert alja → Pod záhradami, Kertalja → Pod záhradmi, Máva alja → Pod Mavou, Négő alja → Pod Négőm, Part alja → Pod brehom, Pinczék alja → Pod pivnicami, Pusztákalja → Pod pustatinou, Somos alja → Pod Šomoše, Szekeresd alja → Pod Szekeresdom, Závoz alja → Pod závozom;* Zoboralja (8): *Bahorecz alatt → Pod Bahorcom/Pod bahorcom, Kopotthegy alatt → Pod holým vrchom : Pod Holým vrchom, Nyitrai út alja → Pod nitrianskou cestou, Poronnák alja → Pod poronou, Sűrűk alja → Pod húštinou, Szilas alatt → Pod Silašským, Szőlők alatt → Pod vinohradmi, Szőlők alatt → Pod vinohrady.*
alja → pri: Zoboralja: *Tormos ut alja → Pri chrenovskej ceste.*
eleje → pred: Ipoly mente (2): *Mészög eleje → Pred hlbinami, Pincek eleje → Pred pivnicami.*
megett ~ mege → za: Ipoly mente (5): *Berekmegett → Za kružinami, Kertmege → Za záhradou, Kertmegett → Za záhradami, Sáncz mege → Za priekopou, Szőlők megett → Za vinicami.*
köze → medzi: Ipoly mente: *Két út köze → Medzi cesty.*
fölött ~ föle → nad: Ipoly mente (3): *Szőlők fölött → Nad vinicou, Templom fölött → Nad kostolom, Viski út főle → Nad vyškovskou cestou.*
mögött ~ mögötti → nad: Zoboralja: *Szőlő megetti → Medzi vinicami ~ Nad vinicami.*
mögött ~ mögötti → za: Zoboralja: *Alsó kert mögötti → Za dolnými záhradami.*
melléke ~ mellék → pri: Ipoly mente (2): *Holt Ipoly melléke → Pri Mŕtvom Ipli, Sármellék → Pri blate;* Zoboralja: *Patak melléki → Pri potoku.*
– → pri: Zoboralja: *Keresztfa dűlő → Hon pri kríži.*

c) Magyar toldalék → szlovák elöljáró

A vizsgált helynevekben — az Ipoly mentén 19, Zoboralján 4 eset — a magyar toldalékok elöljáróként realizálódnak a szlovák helynevekben, pontosabban a szlovák elöljárós szerkezet magyar előzménye toldalékot tartalmazó helynév. A toldalék elsősorban rag, mely hasonló funkciót tölt be, mint az előző csoport helyneveiben a névutó-utótag (nevezetesen viszonyítást, irányjelölést). Három zoboralji név esetében *-i* képző a toldalék, mely ugyancsak viszonyító funkciót tölt be.

-ra → do: Ipoly mente: *Ipoly-Szakállosra → do Sakáloše.*
-ra → k: Ipoly mente: *Nagy útra dűlő → Hon k Veľkej ceste.*

-ra → nad: Ipoly mente: *Szetei utra dülő → Nad Kubáňovskou cestou;* Zoboralja: *Rétre dülő → Nad lúkamy: Nad lúkami.*

-ról/-ről → z/zo (ze): Ipoly mente (13): *Alsó-Szemerédről → z Dolniech Semerovcov, Bajtáról → z Bajtavy, Bélről → z Bieloviec, Kis-Sallóról → zo Šalova : z Tekovských Šanužek, Páldról → z Paldu, Parkanról → z Parkanu, Párkányról → z Parkany , Pástóról → z Pastoviec, Százdról → ze Sazdic, Százdról → zo Sazdic, Tergenye röl → z Trgyně,*[6] *Tompáról → z Tompy : z Tupej, Zalabáról → ze Zalaby.*

-nál/-nél → pri/u: Ipoly mente (3): *Litasnál → Pri Litašovi : U Litaša : U Litašu, Temetőnél → Pri cintoríne, Zalabai útnál : Zalabai utnál → Pri zalabskej ceste.*

-i → pri: Zoboralja (3): *Határmegyei dűlő → Pri chotári, Gesztei út szeri → Pri hosťovskej ceste, Pásztor úti → Pri pastierskej ceste.*

3.1.3. Megváltozik a név grammatikai szerkezete

Az eddig tárgyalt átváltási műveletek némelyikénél is valamilyen szinten változik a grammatikai szerkezet, de szinte elhanyagolható a név jelentésének módosulása. Az alábbi átváltási műveletek esetében a grammatikai szerkezet megváltozása maga után vonja a jelentésváltozást, pontosabban a név információtartalmának módosulását. Néhány alábbi adatnál előfordul a számbeli eltérés is, de mivel nem ez a domináns különbség a célnyelvi és a forrásnyelvi adat között, itt tárgyalom őket.

Az Alsó-Ipoly mentéről 26, Zoboraljáról 17 helynevet vizsgáltam ebben a kategóriában.

a) Implicitáció

Számos kétrészes magyar névből a fordítás során egyrészes szlovák név keletkezett. Az átváltási művelet során nem a jelentések összevonása következtében csökkent a nevet alkotó elemek száma. Összevonásnál ugyanis a fordító egyetlen szóval is vissza tudja adni a két vagy több forrásnyelvi szó értelmét, tehát sem a jelentése, sem az információtartalma nem változik az eredeti kifejezésnek. Az alábbi helynevek esetében a kétrészes magyar névnek csak egyik névrésze került átváltásra.

Implicitációs művelettel az Ipoly mentén 21, Zoboralján 7 szlovák név keletkezett.

Attól függően, hogy melyik funkcionális névrész került át a szlovák nyelvbe két csoportot különíthetünk el.

aa) Az alapelem (vagy egy része) kerül a szlovák névbe

Ipoly mente (8): *Cseres oldal → Stráň, Dunalápa → Bariny, Falu alatti rét → Lúky, Gyümölcsös irtások → (Vyrúbaný sad) : Klčoviny, Ipoly homoka →*

[6] Cseh hatás.

Pieskoviská, Legelő pótlások → Dodatky, Magyalas és Egerdő → Les, Uradalmi tag → Diely; Zoboralja (4): *Alsó rétek → Lúky (: Dolné lúky), Baba irtvány → Kopanica, Forgács major → Majer, Korpa irtvány → Klčovisko/Klčovisko.*

ab) A megkülönböztető elem (vagy egy része) kerül a szlovák névbe

Ipoly mente (13): *Csádék körtvélyes → Šariny, Gyepfőldek → Pažit, Hangyásmajor → Hanďaš, Kenderföld → Konopisko, Kendervölgy → Konopisko : Konopnisko, Kertallyi tábla → Pod záhradmi : Pod záhradami, Kertmegi vető → Záhumenice, Mészög → Hlbiny, Patakra dülő → K potoku, Ság felöli vető → Od Šiah, Sás dülő → Šariny, Szőlőhegy : Újhomokok → Vinice, Tompa felöli vető → Od Tupej.*

Két név fordításakor *(Béli határnál → Pri bielovskom, Szuh út föle → Nad hradskou)* mind a megkülönböztető elem, mind az alapelem valamilyen módon átkerül a szlovák változatba. A célnyelvi változat a magyar név megkülönböztető elemét (vagy elemeinek egyik tagját) használja fel az alapelem funkciójának kifejezésére. Az adott funkció alaki kifejezőeszközei a forrásnyelvi változatban is megjelennek.

Két név esetében a lezajlott átváltási művelet annyiban különbözik a fent tárgyalttól, hogy nem egy-, hanem kétrészes név jön létre: *Nagyoszlás a Mahéron → Veľké diely, Kis somo és nagy somorét szög → Šomova lúka.* Ráadásul a *rét*-ek esetében egy „összefoglaló” név keletkezik. A jelenség hasonlóságot mutat a jelentések összevonásával.

Akár a tükörkifejezések között is tárgyalhatnánk a következő két nevet: *Homokok aproszlás → Piesky : drobné diely, Rajcsur Nagyoszlás → Výbeh : Veľké diely,* hiszen leszámítva a számbeli eltéréseket „tökéletes” megfelelésekről van szó. Mindkét esetben a fordító a két névrészt tartalmazó magyar helynevet úgy emeli át a szlovák nyelvbe, hogy az egyes névrészeket önálló földrajzi névként kezeli. Tehát míg a magyar név egy földrajzi alakulatot jelöl, addig a szlovák kettőt. Ez az egyébként abszurd dolog azért nem zavarhatta a fordítót, mivel — ismerve az adott katasztert — tudta, hogy van *Homok(ok)* és *Aproszlás* dűlőnév a területen. Olyan mélyen azonban nem ismerte a névanyagot, hogy tudja, a fenti két név együttesen egy harmadik térszínformát jelöl. Nem valószínű, hogy a fordító egy lokalizációs pont névváltozataiként közölte volna a szlovák alakokat, mivel a térképen az egyik esetben gondolatjel *(Piesky – drobné diely),* a másik esetben vessző *(Výbeh, Veľké diely)* választotta el a neveket.

A zoboralji névanyagból 3 név került ebbe a csoportba: *Gyalogút szeri → Pešinka, Majori dűlő → Majerské, Badoskúti patak : Bartoskúti patak → Bartošov potok.*

b) Explicitáció

Explicitációs eljárással az egy vagy két tagból álló helyneveket két- vagy többtagú helynévvé alakítja a fordító. Ipoly mente (5): *Bánsághi → Dom Bánsághiho, Felső kukoriczás → Horné kukuričné pole, Hosszuak → Dlhé vetvy :*

Dlhá vetiev, Indóház → Železničná zastávka, (Kígyósdomb :) Kígyós → Hadí vŕšok; Zoboralja (10): *Csetertek → Za traťou Četerty (: Za traťou [Za haťou]), Hosszúk → Dlhé hony, Kerejtés → Ohradené zeme, Közös legelő → Výčapské spoločné pasienky, Meczke alatt → Pod Meskovým vrchom, Régi Nyitra → Staré rameno Nitry, Rétek → Gazdovské lúky, Szabadosok → Slobodné pole, Tilalmas → Zakázaný háj, Tilalmas alatt → Pod Zakázaným hájom.*

3.1.4. Egyéb

Az ide sorolt szlovák nevek az eddig tárgyalt átváltási műveletektől eltérő módon keletkeztek. Néhány esetben ugyan megjelennek a már ismertetett eljárások, de új, jelentésmódosító megoldásokkal közösen.

Az Ipoly mentéről 19, Zoboraljáról pedig 6 helynevet vizsgáltam itt.

Két Ipoly menti névben a magyar ragnak szlovák elöljáró felel meg *(Ipoly-Pásztói hattárra dűlő → Hraničí hon od Pastoviec, Kis-Keszi határra dűlő → Hraničný hon od Malých Kosíh),* csakhogy nem ugyanahhoz a névelemhez járulnak. Ebből kifolyólag eltérő jelentésű a szlovák név. Az ilyen jellegű átváltási műveletre nem a két nyelv grammatikai különbsége ad okot, hanem a lexikai kapcsolódási különbségek. A fordításelméleti szakirodalom jelentések áthelyezésének nevezi a jelenséget (KLAUDY 2002b: 113–6).

12 Ipoly menti helynév esetében a fordító a többtagú földrajzi neveket nem kezeli egységes egészként, a névelemek vagy névrészek önálló jelentései kerülnek át a szlovák nyelvbe. Ennek köszönhetően hozzávetőleges, körülírásszerű megfelelések jönnek létre. Nem beszélhetünk azonban más motivációról az újonnan létrejött név esetében (pl. *Két út köze Visk felé → Vyškovské medzicestie, Kisberek → Kroviny, Belső félhold → Vnútorný značený hon, Külső félhold → Vonkajší značený hon, Külső hegy → Závršie, Partonvaló → Na vŕšku, Rózsások → Kvetnica*).

Néhány fordítás, pontosabban annak eredménye annyira specifikus, hogy nem hasonlít egyetlen eddig vizsgált csoportra sem, illetve több átváltási művelet is felfedezhető benne. Ezért külön mutatom be az egyes eseteket.

Ipoly mente (5): *Gödriek → Jamy:* a szlovák változatban eltűnik a viszonyítás funkciója. *Hegydülő → Na vrchu:* a fordításból eltűnik a fajtajelölő névrész, az irányjelölő viszonyító funkciónak alaki kifejezőeszköze pedig a szlovák elöljáró, s a megfelelő rag. *Kiskút pást → Pri studničke:* eltűnik a fajtajelölő névrész, de a denotátumot továbbra is viszonyítást kifejező név jelöli. A szlk. *pri* elöljáró m. megfelelője a *-nál/-nél* rag. *Kis utyika → Pri chodníku:* a két név közti meghatározó különbség nem a grammatikai szerkezet megváltozása (kétrészes → egyrészes), hanem egy új funkció, a viszonyítás megjelenése. *Kutak → Studničky:* az új név jelentéstartalma kibővül. A szlovák kicsinyítő képző a denotátum méretére utal.

Zoboralja (6): *Közép Cseralja → Pod cermi:* a megkülönböztető elem nem kerül átváltásra, csak az alapelem, ebben viszont számos eddig tárgyalt átváltási

művelet megjelenik. Az *-alja* m. utótagnak a szlk. *pod* elöljáró felel meg, valamint számbeli eltérés is megfigyelhető. *Felvégi kertmegi dülő → Na hornom konci za záhradami (: Za záhradami):* explicitációs eljárással került átváltásra a magyar név első tagja, melynek viszonyító funkciójú *-i* helynévképzője a szlovák névben *na* elöljáróként realizálódik. A *kertmegi* szlovák „változatában" a számbeli eltérésen túl a már korábban tárgyalt magyar utótag → szlovák elöljáró megfeleltetés is fellelhető. A magyar elnevezés fajtajelölő névrésze nem kerül át a szlovák névbe. *Csentekút → Tichá cesta:* félreértelmezés eredménye a szlovák változat, mivel a magyar helynév egy kút, nem pedig egy út elnevezése. A valószínűleg családnévi eredetű *Csente* névrészt is a fordító helytelenül állítja kapcsolatba a *csendes* melléknévvel (szlk. *tichý/á*). *Geszti hegyalja → Podhosťovský kopec:* a fordító a magyar név valamennyi elemét tökéletesen lefordította, csak rossz sorrendben adta vissza. Pontosabban a viszonyító funkciójú *-alja* utótag szlovák realizációját *(pod)* a másik névrészhez csatolta. Így a két helynév jelentéstanilag nem megfelelője egymásnak. *Tóban innen → Pred riekou* és *Tóban túl → Za riekou:* e két név esetében beszélhetnénk teljes átalakításról is, hiszen a felcserélt jelentések közt nincs értelmi, logikai kapcsolat. Pontosabban egyetlen kapcsolat a közös nemfogalomhoz való tartozás: a *tó* is, a *rieka* (folyó) is valamilyen természetes vizet jelöl. Nem tartom azonban valószínűnek, hogy ennyire tudatos lett volna a fordítás, a fordító. Véleményem szerint egy egyszerű „félrefordításról", fordítási hibáról van szó, ahol a fordító összetévesztette a *tó* (szlk. *jazero*) és a *folyó* (szlk. *rieka*) célnyelvi megfelelőit.

Az alábbi Ipoly menti „vasutasnevek" (9) tulajdonképpen nem is „valódi" földrajzi nevek. Térképészeti körülírásokról, névfunkciójú megnevezésekről van szó. Fordításukban szinte valamennyi e fejezetben tárgyalt átváltási művelet megjelenik: pl. tükörkifejezés *(Cs. Állami vasutak Csata-Ság → Československé štátné železnice Čata-Šahy),* explicitáció *(Hontmegyei helyi érdekű vasút Krupina-Ság → Hontianská župna miestná dráha vo štátnom provozu Šahy-Krupina)* stb. Mivel sajátos csoportot alkotnak, ezért a többi helynévtől külön közlöm őket.

Cs. Állami vasutak Csata-Ság → Československé štátné železnice Čata-Šahy, Cs. Állami vasútak Csata-Ság → Čs. Štátne železnice Čata-Šahy, Cs. Állami vasútak Csata-Ság → Čs. štátne železnice Čata- Šahy / Československé štátné dráhy Šahy-Štúrovo, Cs. Állami vasútak Csata-Ság → Čs. štátne železnice Čata-Šahy-Krupina, Čs. állami vasútak Bratislava-Szob → Čs. štátne železnice Bratislava-Szob : Československé štátne dráhy Bratislava-Štútovo (Szob), Čs. állami vasútak Csata-Ság → Čs. štátne železnice Čata-Šahy, Čs. állami vasútak Csata-Ság-Krupina → Čs. štátne železnice Čata-Šahy-Krupina, Hont megyei helyi érdekű vasutak Krupina-Ság → Hontianská župná dráha Krupina-Šahy, Hontmegyei helyi érdekű vasút Krupina-Ság → Hontianská župna miestná dráha vo štátnom provozu Šahy-Krupina.

3.2. Átírás (transzkripció)

Akár kölcsönszónak is tekinthetnénk e kategória helyneveit, ha feltételeznénk a „szlovák" változat élőnyelvi használatát. Erre vonatkozóan azonban egyelőre nincsenek adataim, az elkövetkezőkben tervezek ilyen irányú kutatásokat. Tudtommal az érintett térképészeti hivatal sem végzett élőnyelvi kutatásokat, amely a területen élő szlovák lakosság névhasználatát vizsgálta volna. (Ami az Alsó-Ipoly mentét illeti, az első szlovák térkép készítésekor még elenyésző volt a szlovák lakosok száma, de ma sem számottevő.) Az alábbi esetekben pontosan az átírás a lényeg, mivel nem a névhasználati tényezők döntöttek az új térképek elkészítésekor, hanem a nevek „szlovákosítása". Ha nem sikerült a név szlovák „eredetijét" megtalálni, és a lefordíthatósággal is gondok voltak, egyszerűen átírták szlovák helyesírással a neveket. Az alábbiak közül több lefordítható lett volna (van is rá példa a fenti anyagban, pl. *Berek, Irtás*).

Az Alsó-Ipoly menti korpuszban 25 nevet vizsgáltam ebben a kategóriában, mely az átváltási műveletek 7,41%-ának felel meg: *Bajcsik → Bajčík, Bakák → Bakák, Berek → Berek, Csárad → Čarad, Csiklós → Čikloš, Dóna patak → Dóna potok : Dóna, Dutkás → Dutkáš, Egeres → Egereš, Hustyanka → Hušťanka, Irtás → Irtáš, Kocsárihegy → Kočáryheď, Kusztus → Kustuš, Mahér → Mahér, Matheisz → Matheis, Morotva → Morotva, Parassa → Parassa, Pleska → Plieška, Sódar → Šódar, Somosok → Šomoše, Szilva → Silváš : Silvas,*[7] *Szengyi → Sendi, Tabán → Tabán, Tábla → Tabla, Tótmál → Tótmal, Tsárad → Čarad.*

Zoboralján mindössze egy ide sorolható helynevet találtam, ami 0,52%-ot jelent a többi átváltáshoz viszonyítva: *Heréb → Hríb.*

Néhány név esetében valószínűsíthető, hogy szlovák/szláv névadás eredménye, illetve hogy köznévi előzménye szlovák/szláv közszóra vezethető vissza (pl. Ipoly mente: *Hustyanka → Hušťanka, Pleska → Plieška;* Zoboralja: *Heréb → Hríb*). Mivel ebben az irányban még nem folytattam vizsgálódást, egyelőre az átírások közt vizsgálom őket.

3.3. A szlovák név új motiváción alapul

Az Alsó-Ipoly mentén 51 (15,13%), Zoboralján pedig 9 (4,76%) esetben az illető terület, tereptárgy stb. szlovák neve a magyartól függetlenül, eltérő motivációval keletkezett. Lássunk néhány példát! Ipoly mente: *Agyigás és Szegényvölgy → Slovenský dvor, Alsó lehen → Dolný odpočinok, Bagók → Viničky, Belső földek → Pri dedine, Belső lehen → Vnútorný odpočinok, Bencze → Kolíska, Csádék körtvélyes : Telkek és körtvélyes → Pri železnici, Csonka → Pri Ipli,*

[7] Érdekes, hogy a magyar változat tőalakú, míg a „szlovák" megfelelőben képző található. Valószínű, hogy a név élőnyelvi alakja volt hatással a fordításra, mely manapság is *Szilvás* formában használatos.

Lucska → Nad vyškovskou cestou, Mogyorós föle → Rovné, Nagyhegy → Vinice, Németföldek → Nemecké zeme,[8] *Nyügő → Ilovité, Oldalirtvány → Pri Plešine, Proletár föld → Kamenec, Ráczok rétje → Lúka raczkov,*[9] *Rakottyás → Sklad, Vadalmás → Pivničky, Vadalmás → Plané, Verbokok → Vŕbiny, Zakhegy → Žabinec;* Zoboralja: *Czéczés → Čerge, Domoczi → Nad Sto jarkami, Huntára véggel → Dolný háj, Kontrák → Cvičište, Nyárok → Háj horný : Horný háj, Párizsi patak → Hunbák, Urasági erdő → Štátne lesy, Zöldes part → Holý vrch, Zöldes part mögött → Pod Holým vrchom.*

4. Összegzés

Összefoglalva az eredményeket elmondható, hogy a fordítások többségét az elsődleges magyar név motiválta. Zoboralja és az Alsó-Ipoly mente helyneveinek csak töredékéről állítható, hogy a szlovák lett volna az elsődleges név (pl. *Hustyanka → Hušťanka, Pleska → Plieška*). A fentiek is bizonyítják, hogy a szlovák névanyag szorosan kapcsolódik a magyarhoz, a tükörkifejezések és az átírás mellett nagyrészt olyan grammatikai átváltási műveletek eredménye, melyek nem vagy csak minimális mértékben okoztak jelentésmódosulást. Az eltéréseket elsősorban a két nyelv grammatikai rendszerének különbségei, illetve a szóalkotási sajátosságok magyarázzák. Új motiváció a fordítások csak töredék részénél jelenik meg: az Ipoly menti névanyagban 15% körüli az aránya, Zoboralján nem éri el az 5%-ot.

		Alsó-Ipoly mente		**Zoboralja**	
		név	**%**	**név**	**%**
tükörfordítás	tükörszavak (kalkok)	136 (52,10%)*	40,35%	118 (65,92%)*	62,43%
	formaváltás	80 (30,76%)*	23,73%	36 (20,11%)*	19,04%
	megváltozik a grammatikai szerkezet	26 (09,96%)*	7,71%	17 (09,49%)*	8,99%
	egyéb	19 (07,27%)*	5,63%	8 (04,46%)*	4,23%
	összesen	261	77,42%	179	94,69%
átírás (transzkripció)		25	7,41%	1	0,52%
új motiváció		51	15,13%	9	4,76%
Összesen		**337**	**100%**	**189**	**100%**

1. táblázat. *Átváltási műveletek az Alsó-Ipoly mentén és Zoboralján.*
(= A tükörfordításon belül.)*

[8] Tükörfordításról is beszélhetnénk, ha a *Német-földek* német nemzetiségűeké, s nem a *Német* családé lett volna.

[9] A fordító számára nem volt világos, hogy a *Rácz* családnév. Ismerhette viszont a *racka* juhfajtát, s a két szó hasonlósága alapján született meg a fordítás.

A névanyag változása tükrözi a változást kiváltó okot is. Ez esetünkben a hivatalos nyelv megváltozása. Az Alsó-Ipoly mentéről elmondhatjuk, hogy a változás főként a hivatalos nyelvet érintette, nem pedig a lakosságot. A szlovák nyelvű lakosok aránya nem számottevő (Ipolyság városa kivétel, ahol a lakosság harmada szlovák nemzetiségűnek vallja magát, illetve Gyerk, ahol kb. 40% a szlovákok aránya), az itt élő emberek a magyar elnevezéseket használják. Zoboralján a Trianon óta eltelt 90 év alatt jelentősen megváltozott a lakosság összetétele. A szláv, illetve szlovák nyelvű lakosság ugyan a honfoglalást megelőző időktől kisebb-nagyobb számban jelen van a területen, a vizsgált dűlőnevek azonban magyar névadás eredményei (leszámítva néhány hegy- és víznevet: *Tribecs, Zobor, Zsibrica, Nyitra* stb.).

Jelen írásomban a különböző korú és nyelvű térképek névanyagára, illetve ennek vizsgálatára támaszkodva tettem megállapításokat. A levonható tanulságokat pontosítaná az élő névanyag fentiekkel való összevetése. Jómagam mindkét területen gyűjtöttem élőnyelvi adatokat (Zoboralján 10-12 évvel ezelőtt a szakdolgozatomhoz, majd az egyetemi doktori munkámhoz, az Ipoly mentén pedig 2005-ben a doktori disszertációmhoz), azonban csak a magyar ajkú lakosság köréből választottam adatközlőket. Érdemes lenne olyan élőnyelvi és névhasználati kutatásokat is végezni, amely a szlovák nyelvű lakosság által használt névanyag összetételére is kiterjed. Kiderülne, hogy ez mennyiben egyezik a szlovák nyelvű térképeken található hivatalos névállománnyal, illetve milyen viszonyban van a magyar elnevezésekkel.

Irodalom

Barangoló = *Barangoló Csallóköztől Bodrogközig.* Pozsony, 1995.

Bv. = *Birtokvázlat.* [Lontó], 1856.

HAJDÚ MIHÁLY (2002) A magyar névkutatás helyzete. *Szőrős Kő* 6: 36–41.

HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.

HORVÁTH ILDIKÓ–TELEKINÉ NAGY ILONA (2000), *Csilizköz földrajzi nevei.* Pozsony.

JANKUS GYULA (1988), *Az Érsekújvári járás keleti részének helynevei*. MND. 79. sz. Bp.

JANKUS GYULA (1994), *A lévai járás (Dél-Szlovákia) hét községének helynevei.* MND. 132. sz. Bp.

KLAUDY KINGA (2002a), *Bevezetés a fordítás elméletébe.* Bp.

KLAUDY KINGA (2002b), *Bevezetés a fordítás gyakorlatába.* Bp.

K1 = *Mappa terrenum possessionis Lonto I: Comitatui Hontensi Ingremiatae inter dominos terrestres proportionaliter subdivisum repraesentans.* 1824.

K2 = *Térképe Lonthó Tagosított Határának.* Felmérte BELCSÁK KÁROLY mérnök. 1852.

KTK. = *A katonai térképek krónikája.* Készítette a Magyar Honvédség Térképészeti Hivatala. Bp., 1996.

Pesty, Hont = *Hont vármegye és kiegészítések. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából.* Közreadja BOGNÁR ANDRÁS. Szentendre, 1984.

TÖRÖK TAMÁS (2002a), *Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében.* Bp.

TÖRÖK TAMÁS (2002b), Zoboralja magyar helynevei szlovák térképeken. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 190–4.

TÖRÖK TAMÁS (2002c), Zoboralja történeti helyneveinek vizsgálata. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1: 107–23.

TÖRÖK TAMÁS (2005), Tipológiai vizsgálatok Ipoly mente helynevei körében. In: *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. Szerk. VÖRÖS FERENC. MNyTK. 224. sz. Bp.–Nyitra–Somorja. 153–60.

TÖRÖK TAMÁS (2006), Ipoly mente tulajdonneveinek szlovák változatai. In: *Vallanak a neveink múltról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában.* Szerk. VÖRÖS FERENC. MNyTK. 225. sz. Bp.–Nyitra. 83–95.

VÖRÖS FERENC (2004), Névpolitika a Felvidéken. In: *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője.* Szerk. GLATZ FERENC. Bp. I, 367–81.

VÖRÖS FERENC (2006), Helynévkutatás a Felvidéken. In: *Vallanak a neveink múltról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában.* Szerk. VÖRÖS FERENC. MNyTK. 225. sz. Bp.–Nyitra. 27–61.

VÖRÖS OTTÓ (2006), Regionalizmusok és archaizmusok szlovákiai magyar vízrajzi köznevekben. In: *Vallanak a neveink múltról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában.* Szerk. VÖRÖS FERENC. MNyTK. 225. sz. Bp.–Nyitra. 62–70.

VSOS. = *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku 1–3.* Bratislava, 1977–1978.

Szentgyörgyi Rudolf

Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében*

1. A magyarság korai történetének kutatásában kiemelkedő szerepet töltenek be a nyelv- és névtörténeti vizsgálatok. Időben minél távolabbra tekintünk vissza, annál inkább felértékelődik e vizsgálatok jelentősége (vö. HOFFMANN 2007a: 61). Ennek elsődleges oka, hogy mind mennyiségileg, mind típusait tekintve egyre kevesebb forrás áll rendelkezésünkre. A különféle történeti diszciplínák kutatói igyekeznek tehát e forrásokat a lehető legtöbb szempontból „vallatóra fogni".

A magyarság Kárpát-medencében való megtelepedése utáni időszakra vonatkozóan több ízben is történt — részint nyelvészeti, részint történelemtudományi indíttatású — kísérlet helynév-etimológiai alapú etnikai rekonstrukcióra. MELICH JÁNOS (1925–1929), majd KNIEZSA ISTVÁN (1938; nyomán SZABÓ ISTVÁN 1941; lásd még KNIEZSA 1943–1944) átfogó kutatásai után újabban KRISTÓ GYULA (2000, 2003) vállalkozott hasonló feladatra. A névetimológiai vizsgálatok kétségkívül nélkülözhetetlenek, hiszen lehetővé teszik, hogy magával a névvel közvetlen kapcsolatba hozzuk a név megalkotóját, illetőleg a névadó közösséget. Mindazonáltal egy átfogó etnikai rekonstrukcióra irányuló kutatásban a helynév-etimológia (mely egyébiránt már önmagában is számos módszertani kérdést vet fel) fontos, de messzemenően nem az egyetlen érvényesítendő kutatói szempont, amint erre — a korábbiak árnyalásával, illetve újabbak felvetésével — utóbb HOFFMANN ISTVÁN mutatott rá (2007b).

A későbbi korok vonatkozásában a források számának gyarapodása, illetve típusaik növekvő változatossága immár lehetővé teszi a személynevek bevonását is a vizsgálatokba. Személynevek alapján történő etnikai rekonstrukciót célzó, átfogó jellegű kutatások elsősorban a középmagyar kor vonatkozásában történtek. A 17. század derekának magyar–szlovák nyelvhatárát DÁVID ZOLTÁN — BLASKOVICS JÓZSEF kutatatásait (1989; lásd még BLASKOVICS 1993) felhasználva — az Érsekújvári ejálet 1664-es török összeírásainak (deftereinek) személynévanyaga alapján rekonstruálta (DÁVID 1993). Ugyanő 16. és 17. századi

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

dézsmajegyzékek névanyaga alapján vázolta fel Sáros vármegye magyar települései, illetve magyar lakossága teljes pusztulásának stációit (DÁVID 1995; a kérdéshez lásd korábban KNIEZSA 1941). Hasonló, személynévanyag alapján végzett etnikai vizsgálatokra lásd még PETRI 1901–1904, 1: 167–73; TAGÁNYI–RÉTHY–POKOLY 1901–1905, 1: 82, 92; stb., illetőleg N. FODOR 2008: 190–3.

Az ómagyar korra vonatkozóan csupán helyi jellegű vizsgálatok, illetve következtetések láttak napvilágot (vö. pl. JAKÓ 1940: 39, 75–6 stb.; PETRI 1901–1904, 1: 152). Legutóbb N. FODOR JÁNOS (2008: 188–90), illetve SLÍZ MARIANN (2011: 44–6) mérlegeli az ómagyar nevek viselőinek etnikai meghatározhatóságát és világít rá ennek módszertani nehézségeire.

A családnevek kialakulása után, immár a középmagyar korban az efféle megközelítés módszere látszólag egyszerű. Az erre irányuló vizsgálatok abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy a „magyar típusú" név magyar identitásra, az ettől eltérő, a konkrét vizsgálat során szóba jöhető (német, szlovák, román stb.) személynév-típus pedig a vonatkozó egyéb identitásra utal. Mindazonáltal akár a személynevek, akár az identitás felől közelítjük a kérdést, nem kevés problémával kell szembenéznünk.

Középmagyar kori forrásaink között különösen is figyelemre méltók a 16–18. századi boszorkányperek. A személyneveknek a dokumentumokban történő említésén túl ugyanis a perek résztvevői a tanúvallomások során megszólalnak, esetenként utalnak egymás nemzeti hovatartozására, avagy nem tudatosan közölt szubjektív nyelvi adatokkal mutatnak rá egymás nyelvhasználatára. Mindezek az információk a személynév alapján feltételezett nyelvi-etnikai besorolás ellenőrző funkcióiként is működhetnek.

Az alábbiakban azt kívánom vizsgálni, hogy a név(típus) alapú etnikai besorolást mennyiben támogatják a rendelkezésre álló ellenőrző adatok, azaz milyen mértékben megbízhatók a személynév alapú etnikai rekonstrukciók. Korpuszom a Balassi Kiadónál 1997 és 2010 között megjelent „A magyarországi boszorkányság forrásai" négy kötetének (MBF. 1–4.), továbbá a külön kötetben megjelent „Nagybányai boszorkányperek" (NB.) illetve a „Segesvári boszorkányperek" (SB.) peranyaga.

2. A vizsgálatokat igen megnehezíti, hogy gyakran nem magától értetődő, milyen típusú név áll előttünk. Ennek megállapítása ráadásul nem kevés módszertani kérdést is felvet. Ami azonban bizonyosnak tűnik: az etnikumhoz köthető névtípus meghatározása egyetlen kritérium alapján nem lehetséges, több (olykor egymásnak feszülő) szempont együttes, komplex alkalmazása, illetve mérlegelése szükséges.

2.1. Fontos szempontként kínálkozik mindenekelőtt a családnév és a keresztnév (a terminológiai problémához lásd SLÍZ 2010) sorrendje. Köztudomású ugyanis, hogy a magyaron kívül minden egyéb vizsgálható és vizsgálandó nyelv esetében a névsorrend fordított. Nehézséget jelenthet azonban, ha egy név nem

szerepel az adott iratban — mintegy kontrollként — anyanyelvi szövegbe ágyazva, a latin névhasználat ugyanis megfordítja a sorrendet.

Olykor előfordul, hogy maga a tanúvallomást tevő fordítja meg saját névhasználati szokásának megfelelően valamely más nemzetiségű személy nevének sorrendjét, de arra is találunk példát, hogy egy-egy írnok zavarodik bele a különböző névsorrendek problematikájába.

Esetenként a személynév után álló foglalkozás megnevezése családnévnek tűnhet (a foglalkozásnévi eredetű családnév használatára lásd pl. *Ács Ferencné, Bányász Mihályné, Gombkötő Jánosné*, MBF. 4: 53), a férj foglalkozásához kapcsolt asszonynévképző pedig látszólag nem magyar névi sorrendet eredményez: *Gáll Kovácsné* (MBF. 4: 53), *György kovácsné, Pál kovácsné* (MBF. 4: 61–72). A foglalkozásnév ilyetén használatára lásd még: *Christof Vargáné ~ Christofné* (MBF. 1: 223–9), *Némethi György Kovácsné* (MBF. 1: 377–9). (Ezzel szemben az asszonyok saját foglalkozására utalva az asszonynévképző a családnévhez kapcsolódik, lásd pl. *Bojkáné borhordó,* MBF. 4: 53.)

Az sem kizárt, hogy a nyelvváltással nem jár együtt a névváltás (lásd pl. a szlovák anyanyelvű *Felix Magyarbély,* MBF. 2: 445), sőt esetenként a névsorrend sem feltétlenül cserélődik fel (mint pl. *Görög Magda* szlovák anyanyelvű vádlott esetében, MBF. 2: 419–23, 463).

2.2. Számos esetben biztos vonatkozási pont a nevek (jelesül a családnevek) etimológiája. Egyes névtípusoknál különösen is kiemelkedő szerephez juthat, például a foglalkozásnevek esetében, tekintve, hogy a névvel együtt gyakran a foglalkozás is öröklődik. Mindazonáltal e szempont alkalmazása is bizonyos óvatosságot kíván. A családnév (etnikai különbségek esetén) közvetlenül még a névadás utáni időszakra vonatkozóan sem feltétlenül a név viselőjének, gyakran a (befogadó) névadó közösségnek a nyelviségére utal. (Megjegyezzük, hogy ez esetenként az általunk vizsgált időszakra is érvényes lehet, hiszen ekkor még jócskán keletkeznek családnevek, amint később utalni is fogunk rá.) Ennek jegyében a névadó közösség akár olyan közszói eredetű névvel is felruházhatja a megnevezni kívánt személyt, amely közszó a névviselő saját anyanyelvének nem eleme. Vannak továbbá több nép névhasználatában is megjelenő nevek, melyek párhuzamos megléte nem közvetlen névátvételre, hanem közszói kölcsönzésre vezethető vissza. Ekként szláv (szlovák) > magyar közszói kölcsönzésre mennek vissza pl. a szlk. *Karas* ~ m. *Kárász*, a szlk. *Kováč* ~ m. *Kovács* (stb.) párosítható családnevek (ti. *kárász* < szlk. *karas, kovács* < szlk. *kováč*), míg fordított irányú, magyar > szlovák közszói kölcsönzés a végső forrása a *Bojtár, Gazda, Juhász ~ Juhas, Kocsis ~ Kočis* stb. magyar–szlovák családnév-párhuzamoknak (lásd KNIEZSA nyomán VÖRÖS 2006: 53). Végül egy-egy ilyen etimonú név megőrződhet viselőjének, illetve leszármazottainak (anya)nyelvcseréje után is. (Részint ez utóbbi csoportba tartozó nevek cserélődnek le a spontán névváltozás, illetőleg a majdani tudatos névváltoztatás során; vö. FARKAS 2009a: 34–6, 2009b: 20–1.)

2.3. Fontos kritérium lehet a családnevek létrejöttében közreműködő, helynevekhez és személynevekhez járuló képzők és utótagok nyelvi azonosíthatósága. E szempont szemléltetésére az alábbiakban szlovák és magyar — jórészt párhuzamos — áttekintést adunk. (A teljes vizsgálat természetesen megkívánja a további nyelvek — elsősorban a német és a román — bevonását is.)

Helynevekhez kapcsolódik (elsősorban nemesek esetén) a birtok, illetőleg (jellemzően a nem nemesek körében) a származás helyére utaló magyar *-i*, illetőleg a régi szlovák *-ský/-ská, -cký/-cká, -jan, -en,* majd a későbbi *-ák, -ec, -čaň (< -ec + -jan)* képző. Személynevekhez csatlakozhat a magyar birtokjelre visszavezethető *-a ~ -e ~ -i* alakú, illetve a szlovák férfinevekhez járuló *-ov* (> *-ovič, -ovie, -oviech, -ových* stb.), továbbá a szlovák női nevekhez (a régiségben a nőnemben használatos férfinevekhez is) kapcsolódó *-in* patronimikonképző. Ide tartozik az ugyancsak valakitől (egyenes ági) származást kifejező magyar *-fi*, illetőleg a magyar nyelvi kontaktushatásra létrejött szlovák *-syn* utótag. Megemlítendő végül a magyar *-né,* illetve a szlovák *-ova* asszonynévképző, továbbá a ritkábban előforduló szlovák *-in* férjnévképző (gyakrabban anya–fia kapcsolatot fejez ki, lásd fentebb). Mindezekről részletesebben lásd VÖRÖS 2006.

A nevek nyelvi elkülönítésére természetesen önmagában ez a szempont sem alkalmas. Nem csupán a „nyelvi névköltöztetés", de olykor az alkalmi névfordítás okán sem. Ez utóbbira egyetlen kiragadott példaként álljon itt a szlovák anyanyelvű *Wrablova* neve, akit a magyar nyelvű periratok egy része *Wrablóné* néven említ (MBF. 2: 341–50).

2.4. A felvázolt szempontok szerencsés esetben erősítik egymást. Így például tisztán „magyar típusú" névalakulatnak nevezhetnénk a magyar közszói eredetre visszavezethető, magyar toldalékolású, illetve utótagú családnévvel alkotott, családnév + keresztnév sorrendű személyneveket. E kritériumok ugyanakkor egymás ellen is hathatnak. A nevek nyelvi vizsgálata során egyfelől célszerű mérlegelni az egyes jellemzők súlyát (pl. a névsorrend általában erősebb kritérium, mint az etimológia), másfelől éppen ezekben az esetekben értékelődnek fel különösen is a tanúvallomások szövegéből nyerhető egyéb információk.

3. E témakörben feltétlenül szólnunk kell a nagyszámú, mind a magyar, mind a más nyelvű névanyagra jellemző etnikumjelölő családnevekről. Amint számos kutatás igazolta, éppen az etnikumjelölő nevek alkalmasak legkevésbé az etnikum biztos megállapítására.

Egyfelől: minél inkább távolodunk időben a névadás eseményétől, a név állandósága, az identitás lehetséges mobilitása okán annál kisebb az esélye annak, hogy a családnév valós etnikumot jelöl. Egyetlen kiragadott példa: egy 1743–1744-ben lefolytatott eljárás egyik vádlottja, *Görög Magda* asszony esetében az kérdéses lehet, hogy magyar vagy szlovák etnikumú személynek tekinthető-e, ami viszont egészen bizonyos: nem görög.

Másfelől: már a névadás pillanatában sem feltétlenül jelöl etnikai hovatartozást az etnikumjelölő (család)név. A névadás folyamatában elegendő motivációnak bizonyulhatott, ha a névadás alanya viseletét, ruházkodását, valamilyen szokását stb. tekintve hasonlított az adott nép „prototipikus" képviselőire, esetleg beszélte nyelvét, több-kevesebb ideig tartózkodott az adott országban, avagy csupán arról a vidékről, annak szomszédságából érkezett (vö. CsnE. *Cseh, Görög, Horvát, Lengyel, Magyar, Németh, Oláh, Olasz, Orosz, Polyák, Rácz, Rusznyák, Tatár, Tóth, Török*). Ekként e nevek etnikumjelölői funkciója mellett feltétlenül számolnunk kell egyszerű ragadványnevekként való alkalmazásukkal is (vö. a mai *skót* 'fukar, fösvény ⟨ember⟩', ÉKsz.[2]), melyekből ez idő tájt még jócskán válhatott családnév.

Tudomásunk van arról is, hogy a dézsmaösszeírásokban egész zsellérfalvak szerepelnek azonos etnikumjelölő családnévvel (a családnévi funkció ez esetben erőteljesen megkérdőjelezhető): *Polyák, Lengyel, Tóth, Rusznyák, Orosz.* Ezeket a neveket feltehetően a magyar ajkú összeírók adták a családnévvel nem rendelkező, vélhetően frissen betelepült jövevényeknek (vö. DÁVID 1995: 147). Ugyanakkor ezekben az esetekben még az is kérdéses, hogy ténylegesen homogén etnikumú településekről van-e szó.

4. Ha vizsgálatunkban az identitás felől közelítünk, szintén nem kevés kérdés merül fel. Nem könnyű ugyanis meghatározni korszakunkra vonatkozóan az etnikum–identitás–anyanyelv kapcsolatát. Az kevéssé vitatható, hogy a mai fogalmi kapcsolatokat a középmagyar korra anakronisztikusan visszavetíteni nemigen látszik célravezetőnek. (A mai értelemben vett nemzeti identitástudat például az adott korszak felfogása szerint kevésbé fontos tényező, mint az ún. hungarustudat.)

A nemzeti identitás a korszakban leginkább a nyelvhasználaton, illetve az anyanyelv megállapításán keresztül tárulhat fel. Ez számos esetben megragadható egyfelől annak figyelembevételével, hogy a vádlottak és a tanúk anyanyelvükön (forrásainkban jellemzően magyarul, németül és szlovákul) tehettek vallomást — ennek a nyelvi ténynek a mából visszatekintve is különleges történeti nyelvpolitikai súlya van —, másfelől a perszövegekben felbukkanó, az anyanyelv-használatra utaló egyéb információk által. A kutatást nehezíti azonban, hogy azokon a területeken, ahol a két-, esetleg többnyelvűség természetes módon volt jelen, a különböző anyanyelvű személyek nyelvileg közvetlen módon érintkeztek egymással. Ennek fényében elvileg az sem teljesen kizárható, hogy különleges esetben egyes tanúk, esetleg vádlottak nem a saját anyanyelvükön vallottak. A többnyelvű periratszövegek tanúsága alapján azonban ez semmiképpen nem lehetett általános jelenség.

A perszövegekben a nemzeti identitás vizsgálatának egy másik lehetősége is feltárulni látszik. A vallomást tevő személyek saját nemzetiségükről jellemzően nem tesznek említést, de egyes, tőlük eltérő etnikumú személyeket gyakran ne-

veznek meg ekként. Kiragadott példával szemléltetve: egy máramarosi persorozatban egymás után találkozunk a (magyar anyanyelvűek által említett) *görög* (MBF. 4: 45), *orosz* (MBF. 4: 47, 48), *német* (MBF. 4: 47, 103), *oláh* (MBF. 4: 76) *cigány* (MBF. 4: 87), *zsidó* (MBF. 4: 87, 90) etnikumjelölő közszókkal. Miközben e megnevezések eredendően valós etnikumra utalnak, közülük egynémelyhez további jelentés is társult. A *zsidó* jellemzően 'kereskedő', a *görög* 'orvos', míg az *oláh* olykor 'keleti keresztény', a *német* pedig 'ellenség'. (Ez utóbbi magyarázata, hogy közvetlenül a Rákóczi-szabadságharc leverése után járunk, 1714-ben.) E „másodlagos" jelentések egy része immár állandósulhatott (pl. a *zsidó*), a szó jelentése alkalmasint el is távolodhatott az etnikumra utaló jelentéstől (pl. *görög*), más esetekben azonban a járulékos jelentés csupán kiegészíti az eredeti, etnikumjelölő funkciót. Az *oláh* például pars pro totóként állhat a *keleti keresztény* helyén („[a cigányok panaszainak kivizsgálása] differáltatott [= elhalaszttatott] az oláhok húsvétja miatt", MBF. 4: 218). A *német*-ről pedig — amely népnevet látszólag csupán ijesztgetésre alkalmazták: „várd meg, mert rád viszem a németet" (MBF. 4: 47; vö. 103) — kiderül, hogy valóságos személy, hiszen „Fejér Mátyásné Bocskán járt éccaka, az német szállásán" (i. h.).

A név és az etnikum kapcsolatának feltárására látszólag egyszerű megoldást kínál az etnikumjelölő közszókkal megnevezett egyének személynevével történő összevetés. Erre azonban általában nem nyílik lehetőség. Az így említett személyeknek ugyanis rendszerint homályban marad a neve, az etnikumjelölő köznév pedig quasi tulajdonnévi szerepbe kerül, még olyanformán is, hogy a fent hivatkozott dokumentumokban szereplő *orosz* (feltehetően ruszin) nemzetiségű személy feleségét a perirat rendre „az oroszné"-ként említi (MBF. 4: 48). Másutt rendre efféle vallomásrészleteket olvasunk: „Egy alsóapsai oláhot is szabadított meg", „egy nagy oláh legénytűl hallottam" (MBF. 4: 76) stb.

5. Az alábbiakban vizsgáljunk meg néhány példát, melyek — a fent említett „ellenőrző adatok" tükrében — azt hivatottak szemléltetni, hogy csupán a névtípus alapján nem feltétlenül azonosítható egyértelműen a nevezett személy etnikai-nyelvi hovatartozása!

5.1. A vizsgált korszakban a történelmi Magyarország magyarlakta területein (szinte) kizárólag magyar névtípussal találkozunk, magyar nyelvű vallomásokba ágyazva: *Diószegi Andrásné ~ Diószeginé, Baráth János uram, Pattantyus Mihály, Korcsolyás Katalin asszony, Vörös Erzsébet Bosnyák János özvegye* stb. (Révkomárom, MBF. 2: 111–2); *Bede Anna, Benedek Györgyné, Kissebbik Pál Deák uram, Lörincz Jánosné Anna, Barta János lovas puskás* stb. ([Homoród]-Okland, MBF. 3: 466–72); stb.

E területeken nem magyar típusú név csupán elvétve fordul elő, pl. *Franciscus Rosenthal ludimagister* 'iskolamester, tanító' *in Hejcze, Maria Voleniczky* (Gönc, MBF. 1: 71, 75). Ez minden bizonnyal a természetes belső migráció számlájára

írható, ugyanakkor e tanúk is — a dokumentumok tanúsága szerint — magyar etnicitással rendelkeznek, de legalábbis nyelvileg asszimilálódtak.

5.2. Németlakta területeken jellemzően német nevekkel találkozunk: *Thomas Kürschner, Georg Zimmermann, Ambrosius Nußbaumer, Gerthruda Hanns Schiffters Uxor* stb. (Segesvár, SB. 43, 47, 128, 139). *Mecher Pulvermacher* uram szintén német nyelven (feltehető anyanyelvén) vall, de elárulja, hogy tud magyarul: a felperest, Dobos Idát magyarul idézi („Sagte Sie zu mir beÿ meinem Tisch: die Leüt sagen ich seÿ ein Trudt, de nész [’nézz’] Szememb[e], ha vagyok Boszorkány, vagy nem?”, SB. 101).

De németül vall a magyar típusú nevet viselő *Pál János* uram is (SB. 54), szintén német anyanyelvű *Michael Nadoscher* [olv. *Nádasér*] (SB. 188) vagy *Johannes Schebesch* (SB. 190). A *Báránykuti* családnak pedig minden tagja német: *Martinus Baranÿkutti, Tochter Katta, Mart[inus] Baranÿkutti juven[is] ’*az ifjabb’, *Cathar[ina] Mart[inui] Baranÿkutti Consors* [az idősebb Martinus felesége]. Azt, hogy anyanyelvükön vallanak, többek között igazolja az írnok által a szavaik közé illesztett számos „salva venia” mentegetőző formula.

A dokumentumokból ugyanakkor kitűnik, hogy a magyar anyanyelvű tanúk magyarul tesznek tanúvallomást. Német nyelvű vallomások sorába illeszkedik pl. a dési *Zabolai Gergely* (SB. 47) vagy *Szekeres Mihály* (SB. 65) magyarul elmondott tanúbizonysága.

A periratokban ugyanakkor arra is találunk példát, hogy a felemlített személy etnicitása (anyanyelve) nem állapítható meg teljes bizonyossággal, pl. *Hans György* (SB. 196), bár német nemzetisége valószínűbbnek tűnik.

5.3. A szlovák (illetve szlovák–magyar kétnyelvű) peranyagokból vizsgálatunk számára legalkalmasabb dokumentumok azok, amelyekben a peres ügy résztvevői maguk mutatkoznak be: nevüket saját névhasználatuk szerint közlik, függetlenül az anyanyelvük megszabta névtípustól. Egy 1743-ban lefolytatott rózsavölgyi (Nagyszombat szomszédságában, 1887-ig *Rosindol*, a periratokban *Rossindel*) per vádlottjai: *Marina Husany Gjura Abdonika* (szlovák névtípus: szlovák névsorrend, a férj neve birtokos esetben), *Anna Chlebowa* (szlovák névtípus: szlovák névsorrend, *-ova* asszonynévképzővel), *Katerina Basnak* (szlovák névsorrend), *Foelix Magyarbély* (szlovák névsorrend, magyar név), *Görög Magda* (magyar névtípus; férje: *Abonik Jura [!]*, MBF. 2: 418; az asszony férje nevét használva is megtartja a magyaros névsorrendet: *Abdoniczka Magda [!]*, MBF. 2: 430). Valamennyien szlovák anyanyelvűek: lásd MBF. 2: 443, 445, 461, 462, 463 (a feltehetően magyar írnok által összeállított periratban *Basznak* és *Haszany* névalakok is, MBF. 2: 435). A kihallgatott tanúk között szerepel (latin névsorrend szerint) *Anna Szalaj* (magyar eredetű név), *Sthephanus Hrepelka* (szlovák név) és *Elisabetha Snajder* (német eredetű név): valamennyien szlovák anyanyelvűek (MBF. 452–3). Mindez teljesen egybevág a korabeli településtörténeti adatokkal.

Figyelemre méltó az 1619-es Szilincsen és Nagyszombatban lefolytatott persorozat egyik vádlottjának neve. A per szilincsi, vagy Szilincsről Nagyszombatba elszármazott szereplői kivétel nélkül magyarok: *Tesky Amdrás, Lapos Andrásné Margit asszony, Takács Mihályné Dorkó, Feÿer Istvánné Ilona* stb., közel száz személy. Magyar anyanyelvűek és magyar nevet viselnek a per szilincsi vádlottjai is: *Tóth Györgyné* és *Nagy Balázsné* (MBF. 2: 327–54). Az ügybe belekeveredik egy asszony a szomszédos Modordorfról, akinek a neve a periratokban számos változatban olvasható: *Wrablo, Ohrablo, Wrablóné, Wrablova, Bragla; Wrablo Adam felesige Katus, consors Adami Wrablo* stb. (MBF. 2: 341–50). Neve ugyanazon (magyar nyelvű) periratban egymás után szerepel magyar és szlovák formában: *Wrabloné ~ Wrablova* (MBF. 2: 342). Neve alapján nem eldönthető tehát, hogy magyar vagy szlovák anyanyelvű. A bőséges magyar nyelvű dokumentáció, továbbá a szilincsi magyar asszonyokkal való zavartalan nyelvi érintkezése nyomán a magyar anyanyelvűséget feltételeznénk. Ugyanakkor miért fordulna elő neve egy csupa magyar szereplőt felvonultató persorozat dokumentumaiban, szlovák névalakban? Vallomása magyar és szlovák nyelven is fennmaradt (az egyik nyilván a másikról készült fordítás). A latin keretszövegből ugyanakkor kiderül, hogy a meghallgatások alkalmával („In jure") a magyar környezetben mozgó asszony magyarul („in Hungaricam lingua") válaszolt, míg a kínvallatás folyamán („In tortura") szlovákul („lingua Schlavonica") vallott (MBF. 2: 342, 348). A tanúk beszámolója szerint a máglyán utolsó szavai ugyancsak szlovákul hangzottak („De tótul mondta", MBF. 2: 334). Mindezek alapján okunk van feltételezni, hogy a magyarul is jól beszélő asszony anyanyelve a szlovák volt. Csupán a névalak alapján tehát ez esetben sem dönthető el a nemzeti hovatartozás.

5.4. A román (oláh) nevek egészen sajátos helyet foglalnak el a dokumentumokban. Román nyelvű perirat ugyanis egyetlen egy sem szerepel az eddig kiadott terjedelmes forrásanyagban, és felbukkanásával sem igen számolhatunk. Ezzel szemben igen sok, román etnikumra utaló névvel találkozunk a perek szövegében, jellemzően főképp a vádlottak között. Példák Torda vármegye pereiből: *Vlad Juvon* kényszerítette feleségét, Váncsa Máriát (*Marina, Maricza* formában is) a sátánnal való szövetkezésre (MBF. 3: 290–1); bűbájosság és a sátánnal való kereskedés miatt perbe fogták *Alimán Balger*-t (MBF. 3: 291); boszorkánysággal vádolták *Sztán Anutzá*-t (MBF. 2: 292), *Lup Juon* feleségét Margarétát (MBF. 3: 293), *Vaszilij Popa*, a marosbogáti görögkatolikus lelkész („ecclesiae Maros Bogattiensis unitae religionis Valachicae pastoris") özvegyét, *Flora Trutzá*-t (MBF. 3: 296–9) stb. Többnemzetiségű területeken gyakori a nemzetiség említése is, pl. Máramaros: *Sofrony* nevű *oláh* asszony; *Vlasin Soffron* felesége (MBF. 4: 49, 55).

A román nyelvű tanúvallomások hiánya mindenképpen szembeötlő. Az említett peres ügyekben a vádlottak kihallgatása — erre világosan utalnak forrásaink

— szabályosan megtörtént (vö. pl. MBF. 297), ám azokról sem magyar, sem román nyelvű közvetlen dokumentumok (vallomásokat szó szerint rögzítő jegyzőkönyvek) nem készültek. Ennek okaként több tényező is feltételezhető: talán a korabeli joggyakorlat egy sajátos változatával állunk szemben, vagy a román írásbeliség kialakulatlansága lehet e hiány oka, esetleg a román nyelv korabeli státuszával, illetve az irányában megnyilvánuló attitűddel lehet összefüggésben. Ez a kérdés további kutatásokat igényel.

5.5. A peranyag mennyiségét, illetve a dokumentumokban szereplő, etnikailag azonosítható névadatok nagy számát mérlegelve meg kell állapítanunk, hogy a felvetett, illetve a hasonló bizonytalan, avagy a névtípus alapján feltételezettől eltérő etnicitást rejtő nevek a névanyagnak csupán kisebb részét alkotják. Az adatok többsége esetén a névalak, illetőleg a névhasználat megfelel az anyanyelv által meghatározott nemzeti identitásnak.

6. FARKAS TAMÁSt idézve megállapíthatjuk: „A hosszabb idő óta és folyamatosan az adott területen élő kisebbségek esetében az asszimiláció rendszerint több nemzedéket érintő folyamatot jelentett. Jellemző formájában az anyagi-tárgyi kultúra átvételével kezdődött, a szellemi kultúráéval folytatódott, s ehhez kapcsolódott a kétnyelvűség kialakulása, továbbá a nyelvcsere lehetősége. A névhasználatban először a keresztnévdivat változik a domináns környezet hatására. Ezt magyar nyelvi környezetben az európai nyelvekre általában jellemző, keresztnév + családnév típusú névsorrend megváltozása, a magyar névhasználatot követő felcserélődése követi. (…) A családnév spontán megváltozására még korán sor kerülhet, de esetleges hivatalos megváltoztatása már a névasszimiláció utolsó, legvégső fokát képviseli” (2009a: 33, a kiemelések tőlem: Sz. R.).

Vizsgálataink is rámutatnak, hogy van egy olyan szakasza az asszimilációnak, amikor a nyelvcsere már végbement, névcsere azonban még nem történt. A személynevekből kiinduló etnikai rekonstrukciós vizsgálatok során ezekre az esetekre — amennyiben forrásaink erre lehetőséget kínálnak — érdemes külön is figyelmet fordítanunk.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy — a középmagyar korra vonatkozóan — van létjogosultsága és relevanciája a személynév alapú etnikai rekonstrukciós vizsgálatoknak, de csupán nagyszámú adatot felhasználva, mivel egyes kiragadott esetek téves következtetésekhez vezethetnek.

Irodalom

BLASKOVICS JÓZSEF (1989), *Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában.* Bp.
BLASKOVICS JÓZSEF (1993), *Az újvári ejalet török adóösszeírásai.* Pozsony.
CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY, *Családnevek enciklopédiája.* Bp., 2010.
DÁVID ZOLTÁN (1993), *A magyar–szlovák nyelvhatár 1664-ben az Érsekújvári ejalet területén.* Történeti Demográfiai Füzetek 12. sz. Bp. 7–31.

DÁVID ZOLTÁN (1995), *Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása.* Történeti Demográfiai Füzetek 14. sz. Bp. 143–80.

ÉKsz.[2] = *Magyar értelmező kéziszótár.* Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Bp., 2003.

FARKAS TAMÁS (2009a), Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *NÉ.* 31: 27–46.

FARKAS TAMÁS (2009b), Szempontok, irányok, feladatok és lehetőségek a családnév-változtatások vizsgálatában. In: *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban.* Szerk. FARKAS TAMÁS. Bp. 11–27.

N. FODOR JÁNOS (2008), Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526). Doktori értekezés. Kézirat. Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége. In: *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére.* Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Tihany. 61–6.

HOFFMANN ISTVÁN (2007b), Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 11–20.

JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Bp.

KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365–472.

KNIEZSA ISTVÁN (1941), *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez.* Bp.

KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313.

KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.

KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Bp.

MBF. = *A magyarországi boszorkányság forrásai. 1.* Szerk. BESSENYEI JÓZSEF. Bp., 1997. *2.* Szerk. BESSENYEI JÓZSEF. Bp., 2000. *3.* Szerk. KISS ANDRÁS–PÁL ANTAL SÁNDOR. Bp., 2002. *4.* Szerk. TÓTH G. PÉTER. Bp., 2005.

MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország.* Bp.

NB. = *Nagybányai boszorkányperek.* Szerk. BALOGH BÉLA. Bp., 2003.

PETRI MÓR (1901–1904), *Szilágy vármegye monográfiája 1–6.* Zilah.

SB. = *Segesvári boszorkányperek. Schäßburger Hexenprozesse.* Szerk. HAGENTHURN ENDRE. Bp., 2010.

SLÍZ MARIANN (2010), A történeti személynévkutatás terminológiájához. *NÉ.* 32: 157–72.

SLÍZ MARIANN (2011), *Személynévadás az Anjou-korban.* Bp.

SZABÓ ISTVÁN (1941), *A magyarság életrajza.* Bp.

TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ–POKOLY JÓZSEF (1901–1905), *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája 1–7.* Deés.

VÖRÖS FERENC (2006), Gondolatok a magyar és a szlovák családnevek összevetéséhez. *NÉ.* 28: 45–54.

N. Fodor János

Családnevek történeti tanulságai Partium késő középkori és újkori névanyaga alapján*

A kései ómagyar korban természetes módon keletkezett magyar családnevek számos társadalmi, gazdasági és művelődéstörténeti emléket őriztek meg az utókor számára kialakulásuk időszakából. Tanulmányomban a Mohács előtti személynévanyag alapján kísérlek meg tágabb összefüggéseket feltárni a török hódoltság korában létrejött, Erdély peremén található Partium (a tájnévre lásd JUHÁSZ 1988: 94) Váradtól északra eső területének, főként Bihar, Szatmár és Ugocsa vármegyék múltjából kitekintéssel az első országos összeírás (1715) tanulságaira is. A középkori sajátosságok bemutatásához forrásként a „Felső-Tiszavidék személyneveinek szótárá”-t (FTSznSz.) használom fel, amely 1401 és 1526 közötti időszakban 10 ezer fölötti névadat alapján ismerteti a vizsgált terület személynévrendszerét. Az újkori jelenségek feltárása pedig a „Történeti magyar családnévatlasz” adatbázisára támaszkodva történik (a kutatási programról lásd részletesen N. FODOR–F. LÁNCZ 2011, N. FODOR 2011).

A családnevek történeti vonatkozású vizsgálati lehetőségei közül az alábbiakban három szempontot kívánok részletesen tárgyalni: 1. a késő középkori *jobbágyköltözés*, migráció kérdését; 2. a *foglalkozásnevek* gazdaságtörténeti tanulságait; és 3. a névadó *népesség nyelvi hovatartozásának* megállapítását a nevek eredet szerinti osztályozása révén. Mielőtt ezeknek a tényezőknek a részletezését elkezdenénk, néhány névtani alapfogalom tisztázása mindenképpen szükséges.

A történeti tanulságok teljesen másképpen merülnek fel az egyes személynévfajták (ragadványnév, családnév, keresztnév stb.) esetében. Alapvető kitétel, hogy történeti tárgyú (migrációs, foglalkozással kapcsolatos vagy etnikai) vizsgálathoz csak a *motivált neveket* lehet felhasználni. A korlátozott felhasználási lehetőséget jól mutatja például az Árpád-kori egyházi latin eredetű egyénnevek csoportja, amelyek csak áttételesen utalhatnak a névviselő etnikumára. Ezzel szemben a magyar közszói eredetű nevek esetében már lehet alapja a név nyelvi alkata és eredete, illetve a névviselő etnikai hovatartozása, foglalkozása, korábbi lakóhelye közötti kapcsolat feltételezésének. A családnevek (pontosabban a még nem öröklődő családnévelőzmények) a névadás pillanatá-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

ban mindenképpen motiváltak, mivel valamilyen valóságos (általában objektív) információt árulnak el az elnevezett személyről: pl. barna a haja vagy a bőre, Budáról származik, kovácsmesterséget folytat, az apját *Andók*-nak hívták stb. (N. FODOR 2010: 58), és nemcsak egyszerűen megnevezik az egyént, mint ahogyan az egyházi eredetű keresztnevek esetében láthatjuk. A motivált nevek csoportját, melyek közé a családneveken kívül az Árpád-kori közszói eredetű egyénnevek és a ragadványnevek tartoznak, HOFFMANN ISTVÁN *leíró* vagy *sajátosságjelölő* neveknek nevezi (2008: 10–1). Ez a személynévcsoport alkalmas arra, hogy benne a név jelentéstartalma és a névviselő sajátosságjegye közötti kapcsolatot megvizsgáljuk, és ebből tágabb összefüggéseket vonjunk le az adott kor társadalmára nézve.

Az ilyen jellegű vizsgálatban fontos az *idő* tényezője, mivel a motivált nevek, így a családnév-előzmények esetében elsősorban a kialakulásuk, keletkezésük időszakában a név nyelvi alkata, jelentése a névadó közösségről és az elnevezett személyről szolgál információval a kutatók számára, ezáltal lehetőséget biztosít interdiszciplináris (pl. társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti) összefüggések feltárására is. A *névélettani vizsgálatok* tehát megvilágíthatják egy név kialakulásának körülményeit. A családnevek esetében azt mondhatjuk, hogy az egyéni név mellé a XIV–XV. században másodlagosan kialakuló megkülönböztető név motivált, mert valamilyen sajátosságot árul el az elnevezettről, másképpen a név alapja az elnevezett valamilyen egyéni jellemvonása (pl. tulajdonsága, rokoni kapcsolata, lakóhelye, foglalkozása, származása, egy esemény, egy jellegzetes tárgy birtoklása stb.) lehet, amelyek közül *az elnevező közösség* szabadon választhatja ki a számára legjellegzetesebbnek tartott valóságelemet az elnevezendő egyénnel kapcsolatban (N. FODOR 2008). Tehát fontos kiemelnünk, hogy a családnevek esetében nem beszélhetünk önelnevezésről, hanem az elnevező közösség aktív közreműködését kell feltételeznünk, ezért történeti szempontú vizsgálatunkban e névtípus névanyaga hitelesebb képet rajzolhat a korabeli társadalom egyes jellemző vonásairól.

1. A jobbágymigráció kérdése

A családnevek egyik jellegzetes csoportját a helynévi eredetű családnevek alkotják. E nevek vizsgálatával bizonyos korszakokban viszonylag pontosan meg lehet állapítani, hogy az adott területhez kapcsolódó jobbágymigráció milyen irányból érkezett, és mely területeket érintett. (A helynévi eredetű családnevek történettudományi felhasználásának bőséges szakirodalmát a közelmúltban GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS tekintette át, ezért itt csupán utalok az általa felsorolt munkákra; vö. 2011: 175–9.)

1.1. A névtani szakirodalomban a helynévi eredetű családneveknek három fő csoportját szokás elkülöníteni: 1. tájnevekből, nagyobb közigazgatási egységek (megyék, jelentősebb városok) nevéből alakult családnevekét (*Erdélyi, Bakonyi,*

Alföldi, Baranyai, Somogyi, Szalai, Budai, Szegedi, Debreceni stb.), 2. a településnévből alakult családnevekét (pl. *Kállai, Szikszai, Devecseri, Ladányi* stb.), 3. helyet jelölő közszóból (falurésznévből, mikrotoponimából) alakultakét (pl. *Alszegi, Dombi, Mező, Vég, Szél* stb.) (vö. N. FODOR 2010: 99–100).

A három csoport közül a legáltalánosabb típus a településnévből keletkezett családneveké. A családnevek kialakulásának időszakában és sok esetben a későbbi századokban is az elnevező közösség a faluba újonnan érkező személyt gyakran a korábbi lakóhelyével azonosította. Ez a település azonban ismert kellett, hogy legyen a névadók körében, máskülönben a tágabb földrajzi kategória (megye vagy tájegység) neve lett a névadás alapja. A településnévi alapú családnévadáskor a korábbi lakóhely névadók általi ismerete a korabeli viszonyokat ismerve semmiképpen sem kapcsolódhatott nagyon távoli településhez, feltehetően csak olyanhoz, amelyet a jobbágyok a vásár- vagy búcsújárás során vagy családi kapcsolatok (pl. házasság) révén hírből vagy ténylegesen ismerhettek (erre lásd bővebben HAJDÚ 2003: 795–8). A szakirodalom ezt a távolságot általában 60 km-ben határozta meg, de legutóbb GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS Bács és Bodrog vármegye 1522-ből fennmaradt névanyaga alapján meggyőzően bizonyította, hogy a középkorban „a jobbágyok általában csupán 20–30 km-es távolságban költözködtek”, amit természetesen speciális nyelvföldrajzi és gazdasági-társadalmi tényezők megnövelhettek (2011: 192). Ritka kivételként említhetjük azt a csoportot, amely településnévi eredet ellenére nem származási helyet, hanem lakóhelyet jelöl (lásd pl. FTSznSz. *Dögei, Majtényi*). E nevek létrejöttének kétféle magyarázata lehetséges: 1. a család máshol kapta a származásra utaló nevét, majd visszaköltözött az eredeti lakóhelyére; 2. a településre újonnan érkező, nagy számú telepessel szemben a törzsökös lakosok azonosítása az adott településnévvel történt (vö. N. FODOR 2010: 79, GULYÁS 2011: 186–8). Mindebből következik, hogy migrációs vizsgálathoz e névcsoport csupán közvetett módon járulhat hozzá.

A közigazgatási vagy tájegységek nevéből alakult családnevek esetében viszont feltételezhető, hogy az elnevezett jobbágy az előbbiekhez képest jóval nagyobb távolságra vetődött el a korábbi lakóhelyétől. Természetesen a családnevek öröklődővé válásával a későbbiekben a településnévi eredetű nevek is „útra kelhettek”, de a névadás pillanatában kétségtelenül a fenti elv érvényesülésével kell számolnunk. Az országos ismertségű gazdasági, közigazgatási és egyházi központok (Buda, Fehérvár, Kalocsa, Esztergom stb.) neve természetes módon távolabbi vidékeken is felbukkanhatott.

A harmadik csoport esetében településen belüli, azaz a névadó közösséggel együtt vagy annak közelében (a falu határában) élő személy elnevezéséről van szó. Ezek a nevek származási helyre nem, hanem a tényleges lakóhelyre utalnak, így a migrációs vizsgálathoz nem használhatóak fel.

1.2. Az alábbiakban a partiumi megyék közül részletesebben Szatmár vármegye falvaiban élő jobbágyok helynévi eredetű neveit (azon belül is az első két csoportba tartozókat) vizsgálom meg, de kitekintek Ugocsa és Bihar névanyagára is. Az elemzési módszer nagyrészt megfelel a szakirodalmi hagyománynak (vö. GULYÁS 2011: 181) annyi különbséggel, hogy a családnév alapjául szolgáló azonos nevű potenciális települések közül nem csak a legközelebb fekvőt, hanem a fent említett 30–60 km-es körzeten belül találhatók mindegyikét figyelembe veszem, így egy névhez néhány esetben két (ritkán három) kibocsátó hely is kapcsolódik.

A táblázat Szatmár megyei településeken élő jobbágyok helynévi eredetű neveit tartalmazza félkövérrel kiemelve a szomszédos megyéket. Az adatok a tényleges névelőfordulást (névgyakoriságot), és nem a „névféleségek” számát jelölik (pl. ha a *Vezendi* négy névviselő esetében fordul elő, akkor ennyi adattal kerül be a táblázatba).

Származási hely (megye)	**Fő**	**%**	**Származási hely (megye)**	**Fő**	**%**
Szatmár	85	28,05	Borsod	6	1,98
Szabolcs	54	17,82	Szerém	6	1,98
Bereg	32	10,56	**Közép-Szolnok**	5	1,65
Zemplén	24	7,92	**Máramaros**	3	0,99
Bihar	23	7,59	Nógrád	3	0,99
Ugocsa	12	3,96	Bács	2	0,66
Abaúj	9	2,97	Temes	2	0,66
Békés	9	2,97	Csongrád	1	0,33
Ung	9	2,97	Gömör	1	0,33
Pest	8	2,64	Sopron (?)	1	0,33
Heves	7	2,31	Valkó	1	0,33

1. táblázat. *A Szatmár megyét érintő jobbágymigráció a helynévi eredetű családnevek tükrében.*

A vizsgált névanyag vonatkozásában az alábbi megállapításokat tehetjük:

a) A korábbi elemzések azt bizonyították, hogy a településnévi eredetű nevek jelentős hányada az adott megyéhez, a fennmaradó rész pedig a környező megyék lakott helyeihez köthető (vö. ÁDÁM 1989: 212–3, N. FODOR 2008: 186–7). Az adataink szintén ezt az általános eredményt erősítik, tehát tömeges és nagyarányú vándorlás kimutatása nem várható a XV. századi névanyagban. A helynévi eredetű családnevek 28%-a megyén belüli mozgásra utal, közel fele (42,57%) pedig a szomszédos megyékhez köthető. A Szatmár megyei anyag emellett egy északnyugat–északkeleti irányú migrációra is utal, mely főként Zemplén, Abaúj

és Ung megye irányából indult ki. Egy jóval kisebb névcsoport alapján pedig déli irányból kiinduló népességmozgás rajzolódik ki, melyben a Szerémség, Valkó, Csongrád, Bács és Temes megye volt érintett, amely mögött a korszak vége felé a déli területeket egyre inkább érő török betörések miatti migráció sejthető. Az északi-északnyugati országrészből vidékünkre irányuló népességmozgás nyomai nem mutathatók ki. Nem találunk a nevek között dunántúli megyék településeire egyértelműen utalókat sem.

b) Természetesen tudjuk, hogy a lakóhelyet változtató jobbágyoknak csupán egy része kapott helynévi eredetű családnevet, sokakat egyéb sajátosságuk alapján neveztek el, így korábbi lakóhelyük a családnevük alapján nem határozható meg. Másrészt az a módszer, amelyet az azonos nevű települések megyéhez kötésénél — a fent említett névélettani megfigyelésre alapozva — alkalmaztunk (tudniillik a területileg legvalószínűbbet vettük figyelembe), számos bizonytalansági tényezőt hordoz, mégis mindezek ellenére úgy véljük, hogy a 30%-os arányt kitevő távolabbi (nem szomszédos) vármegyék elhelyezkedése — más módszer híján — mindenképpen figyelembe veendő a jobbágymigrációról alkotott vélemény kialakításánál.

c) A településnévi adatok tanulságait a megyékre és a tájegységekre utaló családnevekkel egészíthetjük ki. Szatmár megyébe az Alföldről, a Szilágyságból, a Nyírségből érkeztek telepesek, rajtuk kívül Erdély és Moldva szerepel kibocsátó helyként. Utóbbi két tájnév Ugocsa megyei adatokban is megjelenik. Bihar megye esetében alföldi és nyíri (’nyírségi’) migrációra utaló nyomokat találunk.

d) Ritkán az is előfordul, hogy a névviselő országrészeket érintő vándorlással éri el az összeírás helyét. Az ilyen esetek illusztrálására idézhetjük a Várdai-uradalom zsoldfizetési jegyzékében található példákat. Az 1500 és 1520 között keletkezett irat a Szabolcs megyei kisvárdai várban szolgáló katonák névsorát tartalmazza. A 45 zsoldos közül a következők viseltek helynévi eredetű családnevet: Emericus *Barachkaÿ* (< Baracska, Bodrog vm.), Georgius *Chonachÿ* (!), cust. (< Csanak, Komárom vm.), Blasio *Bekÿ* (< Bek, Bács vm.), Paulus *feleghazÿ* (< Bács, Bodrog vm.), Dyonisius *papodÿ* (< ? vm.); Paulus *Sommÿ* ~ *Somÿ* (< Som, Bereg vagy Bihar vm.), Georgius *Zabarÿ* (< Zabar, Gömör vm.), Ambrosio *de Aran* (< Arany, Bodrog vagy Nógrád vm.) (DL. 83004; lásd még a FTSznSz. vonatkozó szócikkeit). Látható, hogy szinte mindegyikőjük távolabbi megyéből származott, közülük is főként Bodrog megyéhez köthető települések jelennek meg több alkalommal. A magyarázat az lehet, hogy ezek a katonák Várdai István kalocsai érsek révén kerültek erre a vidékre, magukkal hozva korábbi családnevüket.

A hasonló jellegű vizsgálatok során nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy minél távolabb kerülünk a vezetéknevek kialakulásának korától, az öröklődéssel annál inkább csökken az esélye annak, hogy a családneveket a migráció vizsgálatához felhasználhassuk. A török hódítás és az azt követő újratelepedés

vagy telepítések irányáról ez a módszer feltehetően már nem hozza meg a várt eredményt.

2. Partium foglalkozásneveinek történeti tanulságai

A családnevek foglalkozásnévi csoportja joggal keltette fel a történetkutatók figyelmét (vö. SZABÓ I. 1954, SZÉKELY 1967, 1970), mivel a családnevek kialakulásának idejére, a XIV–XV. századra nézve képet ad egy tájegység, közigazgatási egység, város, mezőváros vagy falu gazdasági tevékenységéről és e tevékenység differenciálódásáról. ÉRSZEGI GÉZA a XV–XVI. század fordulójának neveiről szólva azt feltételezi, hogy „a foglalkozást jelentő vezetéknévvel ellátottak ugyanazt a foglalkozást űzték, amit a nevük jelentett. Ám ez nem jelenti azt, hogy más vezetéknévvel nevezett nem űzhetett a nevétől elütő foglalkozást. Kiindulva feltevésünkből, hogy mesterségét nevében hordja a jobbágy (…) minden negyedik ember mesterséget jelölő névvel élt" (idézi: FÜLÖP 1997: 85–6). A történészek a foglalkozásnevek közül elsősorban a kézműiparhoz kapcsolható neveket vizsgálták, mivel e nevek elemzése választ ad arra, hogy mely iparágak önállósultak a legkorábban és milyen mértékben, illetőleg egy-egy vidéket, mezővárost, szabad királyi várost milyen fejlettségi szint jellemzett a középkorban. A nyelvészek közül VINCZE LÁSZLÓ a középkori kézművesség emlékeit személy- és utcanevek segítségével vizsgálta (2003), FÜLÖP LÁSZLÓ pedig a XVII. századi sárvári foglalkozásnevekből vont le gazdaságtörténeti következtetéseket (1997).

2.1. Kérdés az, hogy a családnevek mennyire alkalmasak gazdaságtörténeti következtetések levonására. Általános vélekedés, hogy a XV. századra nézve a kézműipar kibontakozásának feltárásához bizonyos korlátokkal felhasználhatjuk a családneveket (vö. HAJDÚ 2003: 742, GULYÁS 2008), mivel a névviselők feltehetően ekkor még valóban a névben megjelenített mesterséget folytatták, azaz megvolt a konkrét kapcsolat az elnevezett foglalkozása és a név szemantikai tartalma között.

A nevek öröklődésével a XV. század végére már egyre inkább előfordul az, hogy a kézműves polgárok neve nem tükrözi a foglalkozásukat (pl. a budai magyar szabók 1492-es céhlevele szerint Benedictus Zilagy és Matheus Wamossy voltak a céhmesterek). Természetesen a korabeli migrációval is számolnunk kell, nevezetesen azzal, hogy az összeírásban szereplő névviselő őse más helyütt űzte foglalkozását, így az nem az utód lakóhelyének kézműipari fejlettségét jelzi. E bizonytalansági tényezők mellett is egyéb konkrét források (pl. céhjegyzékek, céhlevelek stb.) híján tulajdonképpen a középkor gazdaságtörténetét kutató történészek teljesen a családnevekre vannak utalva (vö. BÁCSKAI 1965: 32).

Természetesen gazdaságtörténeti szempontból azok a források a legértékesebbek, ahol a foglalkozás a név mellett fel van tüntetve, de az ilyen adatok jóval ritkábban állnak rendelkezésünkre. BENDA KÁLMÁN a hajdúk neve között a

XVI–XVII. században talált olyanokat, akiknek a neve és a foglalkozása is megegyezett: pl. *Dobos Demeter timparista* 'dobos', *Zászlótartó vexil lifer* stb. (1970: 194). Az 1715-ös összeírásban a kővári kerületben fekvő Hosszúfalván jegyezték fel *Kertész Tóder Hortulanus* 'kertész' és *Szakács Mihály Cocus* 'szakács' névadatokat (ConsReg. 1715. 30: 465).

A magyar családnevek mellett azonban nem szabad elfelejtkeznünk a latin formák forrásértékéről sem. Ugyan az oklevélírók a megkülönböztető nevek megszilárdulásával együtt egyre inkább mellőzték a személynevek latin átírását, de a fennmaradt nagyszámú adat így is sokat elárul egy-egy vidék kézművességének fejlettségéről. A csökkenésre jellemző, hogy míg a XIV. században még számos név latin fordításával találkozhatunk, addig a XV. században már egyre kevesebb, míg a XVI. századra néhány név kivételével (pl. *judex* 'bíró', *litteratus* 'deák') szinte teljesen megszűnik ez a gyakorlat. Mindez a nevek megszilárdulását, azaz a családnevek kialakulását is jelzi (lásd részletesebben N. FODOR 2010: 28–30).

A latin foglalkozásnévi változatok gazdaságtörténeti forrásértékét növeli az a tény, hogy e névforma inkább a névvé válás folyamatának első szakaszában jellemző, amikor még a megkülönböztető ragadványnév nem vált a megnevezett öröklődő családnevévé, tehát egyértelmű kapcsolatot feltételez a névviselő foglalkozása és a latin szó jelentése között. Éppen ezért a latin neveket sem nélkülözhetjük akkor, amikor a családnevek motivációit kutatjuk. Tehát például a Szatmár megyei Szaniszlón 1446-ban feljegyzett *Andreas faber* névadat (FTSznSz. 255) alapján joggal feltételezhetjük, hogy a XV. század közepén a fenti településen élt egy *András* nevű kovácsmester, akinek a megkülönböztető nevében a foglalkozása jelent meg identifikáló jegyként.

A leggyakoribb latin foglalkozásneveknek általában ismert a jelentésük, a magyar megfelelőjük. Anyagunkban azonban néhány név arra figyelmeztet, hogy nem biztos, hogy a tényleges használatban az a foglalkozásnév él, ami általános érvényűen olvasható a szakirodalomban. Előfordulnak ugyanis olyan esetek, amikor a latin szó magyar változata némileg eltér a leggyakoribb értelmezésektől: pl. [1445–1448]: *Gallos Judex* > 1449: *Gallus* ***folnag*** (FTSznSz. 256, 97), 1468: Stephanus ***nÿwrew*** > 1468 u.: Stephanus *Sarthor* (FTSznSz. 174, 265). A párhuzamos névalak nélkül az első esetben 'bíró'-nak, a másodikban 'szabó'-nak értelmeznénk a latin közszót.

A foglalkozásnévi eredetűnek tartott családneveket három fő csoportra oszthatjuk. Az elsőbe a tényleges foglalkozással kapcsolatos szemantikai tartalmú nevek tartoznak (pl. *Kovács, Esztergár, Varga, Ötvös, Szántó* stb.). A következő az olyan családneveket öleli fel, amelyek nem jelzik egyértelműen a tevékenységet, de a szavak jelentése a foglalkozásnévi eredetet is megengedi. Az ide sorolható szavak általában *-s* melléknévképzős derivátumok (pl. *Poncos, Páncélos, Kaszás* stb.). A képző jelentése a foglalkozásra utalás mellett a birtoklást is

kifejezi (ESz. 714). Hasonlóan bizonytalanok az eredeti névadási motivációt illetően azok a nevek, amelyek a foglalkozás tárgyára, eszközére, alanyára vagy eredményére utalnak (pl. *Vas, Zsemlye, Tégla, Forgács* stb.). Azonban mindenképpen van alapja annak a feltételezésnek, hogy foglalkozásnevek keletkezhettek a foglalkozással kapcsolatos valóságelemek nevéből is (vö. PAIS 1966). A mai ragadványnevek mellett néhány konkrét történeti adat is szolgáltat némi támpontot erre: 1330: Petri *carnificis* dicti *Wkur*, 1373: Petri *carnificis* dicti *Kolbaz* (vö. N. FODOR 2010: 113–4). Mivel azonban ez utóbbi csoportba sorolható nevek számos bizonytalanságot rejtenek magukban (tudniillik sok esetben többféle magyarázat is lehetséges a keletkezésükre), ezért az általam elemzett foglalkozásnévi anyagba nem kerültek be.

2.2. A XV. századot gazdaságtörténeti szempontból a kézműipar fellendülése jellemzi, amely nemcsak a kézművesek számának gyarapodásban mérhető le, hanem egyes alapvető iparágak (pl. kovácsmesterség, ruházati ipar) széthasadásában, differenciálódásban is. A kézműipari fejlődés kezdeti fokán — abban az időszakban, amikor a falusi lakosság tagjai közül kitermelődik a bizonyos meghatározott mesterségeket űző réteg — csak a legalapvetőbb iparágak jelentkeznek (pl. kovács, szűcs, pék, varga, tímár). A XIV. századi névanyagban újabb kézműves foglalkozások is megjelennek a nevekben: *Asztalnok, Csiszár, Ekegyártó, Fazekas, Háztapasztó, Kardos, Kaszás, Kovács, Ködmönös, Kulcsos, Nyerges, Nyílfaragó, Sütő, Saruvarró, Szekeres, Szitakötő, Takács, Tegzes, Tegezgyártó, Varga, Vértes* stb. (FEHÉRTÓI 1969). A példaanyagban az egyes iparágak szakosodása figyelhető meg. Az általános kép némileg megtévesztő, hiszen nem tükrözi a falvak és a városok közötti lényeges különbségeket. A falusi ipar a középkor folyamán végig, sőt a későbbi századokban is csak néhány fő iparágat foglal magában. SZŰCS JENŐ szerint 8–10 mesterség (mészáros, molnár, kovács, varga, szabó, takács, tímár, szűcs, ritkábban kádár, bognár, fazekas) képezi „a középkori kézművesség alapvető csomópontjait", melyeket „a parasztkézművesek nagyrészt mellékesen, jobbágygazdaságuk mellett, háziiparszerűen" űznek (1955: 66).

Az általam vizsgált anyagban a *Kovács*, a *Varga* és a *Szabó* foglalkozásnévi eredetű családnév mindegyik megyében a gyakorisági lista élére került. A három névnek az összes foglalkozásnévhez viszonyított aránya Bihar megyében 36,25%, Szatmárban 25,13%, Ugocsában pedig 30,83%. A többi mesterség közül még a mészáros mutat mérhető értéket Szatmárban, a többi kézműves foglalkozás viszont csak szórványosan, kevés adattal fordul elő.

„A mezővárosi kézműipart a falusitól nemcsak az iparosok nagyobb száma, hanem a különböző iparágak arányosabb megoszlása, a szükségleti cikkeket előállító iparágak nagyobb differenciáltsága (…) is megkülönbözteti" (BÁCSKAI 1965: 43). Amikor a XV. században a kézművesség bizonyos központok (városok, mezővárosok) köré sűrűsödik, a piac igényei újabb iparágak kialakulását

idézik elő. A polgárosodással nő az igény bizonyos keresleti cikkek, használati tárgyak, szolgáltatások iránt, amely mindenképpen kedvez egyes mesterségek specializálódásának. Például a kovácsmesterség differenciálódásával késes, kardkovács, csiszár, lakatos, rézműves, patkós, kaszajártó, sőt vasfazék-, kanna- és tűgyártó alágak is megjelennek a népesebb és iparilag fejlettebb településeken. BÁCSKAI VERA szerint a kézművesek aránya a század folyamán fokozatosan nőtt, a század végére a mezővárosok lakosságának egyötöde iparűző volt (1965: 35).

Budán a XV. század elején már 58 különböző iparágról adnak hírt a források, míg Sopronban 1379-ben még csak 32, 1440-ben viszont már 52 iparág van jelen. „A XV. század közepén azonban általában több iparággal számolhatunk fejlett városainkban, — az előforduló iparágak száma ebben a korszakban több mint hetven." Ez persze nem jelenti azt, hogy egy adott városban és adott időben az összes iparág egyszerre jelen lenne (SZŰCS 1955: 67). Csak az arányok érzékeltetése érdekében említjük meg, hogy Európa más részein a XV. század első felében kb. száz ágra hasadt a kézművesipar (Boroszlóban 1403-ban 92, Frankfurtban 1440-ben 106 iparág volt) (SZŰCS 1955: 67. 152. jegyzet).

Partium északi megyéi (Ugocsa, Szatmár és Bihar Nagyváradtól északra eső része) területén összesen 679 potenciális foglalkozásnevet viselő személy szerepel a FTSznSz. késő középkori névanyagában.[1] A felsorolás nemcsak az iparos-

[1] **Bihar:** *Bíró* (11), *Szabó* (10), *Kovács* (8), *Varga* (7), *Olajos* (4), *Varró* (4), *Kardos* (3), *Mészáros* (3), *Szekeres* (3), *Tengelyes* (3), *Csapó* (2), *Huszár* (2), *Molnár* (2), *Sütő* (2), *Vajda* (2), *Varjas* (2), *Deák* (1), *Fónagy* (1), *Gyékényes* (1), *Ihász* (1), *Íjgyártó* (1), *Kaszás* (1), *Méhes* (1), *Parajos* (1), *Seres* (1), *Sipos* (1), *Sós* (1), *Vasas* (1). **Szatmár:** *Kovács* (42), *Varga* (27), *Szabó* (26), *Deák* (18), *Bíró* (15), *Kántor* (12), *Mészáros* (12), *Sipos* (11), *Hegedűs* (9), *Katona* (9), *Molnár* (7), *Sóvágó* (7), *Fazokas* (6), *Gyűrűs* (5), *Sós* (5), *Tőzsér* (5), *Varró* (5), *Zsoldos* (5), *Főző* (4), *Halász* (4), *Kerekes* (4), *Tálas* (4), *Tőrös* (4), *Ács* (3), *Kádár* (3), *Kecskés* (3), *Keresztes* (3), *Méhes* (3), *Pásztor* (3), *Szakács* (3), *Szántó* (3), *Szekeres* (3), *Szekernyés* (3), *Vékás* (3), *Bakó* (2), *Bakos* (2), *Borjas* (2), *Bölcsős* (2), *Búzás* (2), *Csős* 'csősz' (2), *Esztergár* (2), *Kalmár* (2), *Kenderes* (2), *Koszorús* (2), *Köteles* (2), *Lencsés* (2), *Lőcsös* (2), *Markos* (2), *Mónus* (2), *Olajos* (2), *Révész* (2), *Rostás* (2), *Sütő* (2), *Szűcs* (2), *Vámos* (2), *arcupar* Bartal szótárában 'íjgyártó' (1), *Bába* (1), *Bodnár* (1), *Bojtár* (1), *Bordakötő* (1), *Borsos* (1), *Csapó* (1), *Cseres* (1), *Csókás* (1), *Csupros* (1), *Dinnyés* (1), *Disznós* (1), *Dobos* (1), *Erdős* (1), *Favágó* (1), *Fonó* (1), *Futó* (1), *Gubás* (1), *Gyékényes* (1), *Gyöngyös* (1), *Hozó* (1), *Huszár* (1), *Javas* (1), *Jeges* (1), *Juhász* (1), *Kardos* (1), *Kepés* (1), *Kökényes* (1), *Kürtös* (1), *Lovas* (1), *Metélős* (1), *Nádvágó* (1), *Nyerges* (1), *Olvasztó* (1), *Ötvös* (1), *Pajzsos* (1), *Palotás* (1), *Páncél* (1), *Patkós* (1), *Pintes* (1), *Pogácsás* (1), *Rizsthordó* (1), *Sáfár* (1), *Seres* (1), *Száguldó* (1), *Szövő* (1), *Tapasztó* (1), *Téglás* (1), *Tegzes* (1), *Tollas* (1), *Vajda* (1). **Ugocsa:** *Kovács* (29), *Varga* (23), *Szabó* (22), *Deák* (13), *Sütő* (10), *Sós* (7), *Ács* (5), *Kántor* (5), *Tálas* (5), *Törő* (5), *Csupros* (4), *Kardos* (4), *Molnár* (4), *Zsoldos* (4), *Botos* (3), *Búza* (3), *Fazokas* (3), *Huszár* (3), *Katona* (3), *Köves* (3), *Mérő* (3), *Sóvágó* (3), *Csiszár* (2), *Halász* (2), *Hámos* (2), *Juhász* (2), *Kádár* (2), *Kecskés* (2), *Képíró* (2), *Kerekes* (2), *Méhes* (2), *Mészáros* (2), *Pogácsás* (2), *Sáfár* (2), *Sajtos* (2), *Szekeres* (2), *Szűcs* (2), *Asztalgyártó* (1), *Bakó* (1), *Bakos* (1), *Bíró* (1), *Bodnár* (1), *Dákos* (1), *Gubás* (1), *Kaszás* (1), *Ködmönös* (1), *Kőműves* (1), *Köteles* (1), *Kürtös* (1), *Lovász* (1), *Madaras* (1), *Nyilas* (1), *Paj-*

kézműves mesterségeket tartalmazza, hanem a rendszeres tevékenységre utaló foglalkozásneveket (pl. *Fonó, Futó, Metélős*) és a tisztségneveket is. Ez utóbbiak közül Biharban és Szatmárban a *Bíró* név emelkedik ki, meglepő módon Ugocsában viszont csupán egy adattal fordul elő. A felsorolt nevek között a már említett gyakori kézműves mesterségeken kívül néhány speciálisabb foglalkozás is megjelenik (pl. *Esztergár, Olvasztó, Nyerges, Pajzsos, Ötvös, Képíró, Asztalgyártó* stb.). Ezek a nevek lehetnek a szakosodás útjelzői. Példaként nézzünk meg egy olyan települést, amely központként viszonylag fejlettebb gazdasággal bírt a középkor századaiban, így a mezőváros és a falu közötti különbség is érzékelhetővé válik.

Ugocsa megye egyik legjelentősebb települése volt Nagyszőlős a XVI. század elején. Egy 1513-ból fennmaradt oklevél 62 személy nevét őrizte meg, akik közül 28-an foglalkozásnévi eredetű családnevet viseltek (45,16%). A névviselők között felbukkanó *Pohárnok* és *Sáfár* nevek a település kiemelt szerepére utalhatnak. Tudjuk, hogy a XIV. század végéig a mezőváros királyi birtok volt, majd a Perényiek szőlősi uradalmának központja lett (SZABÓ I. 1937: 419), ahol mindkét tisztség reálisan jelen lehetett. A településen a legáltalánosabb mesterségeken (kovács, szabó, varga) kívül megtalálható volt a fazekas, mészáros, szűcs, takács, sőt a jóval ritkább szíjgyártó is. Utóbbi foglalkozás a teljes Felső-Tisza vidéki anyagban csupán még egy helyen fordul elő, a Várdaiak uradalmi központjában, a Szabolcs megyei Kisvárdán. A szintén ritka előfordulású *Pattantyús* név pedig feltehetően az ágyú készítőjét jelentette, aki az ágyúöntésre szakosodott kovácsmester lehetett.

3. Név és etnikum összefüggése

A nyelvtudomány és a történettudomány határmezsgyéjén helyezhetjük el a korábbi századok nemzetiségi viszonyainak kutatását, amelyben a történészek a nyelvészet (névtudomány) eredményeit és módszereit kell, hogy segítségül hívják, hiszen egyéb, változó mennyiségű és minőségű forrás mellett sok esetben csak a tulajdonnevek árulnak el valamit egy terület etnikai viszonyairól. A névtani szakirodalom megosztott abban a kérdésben, hogy a családnév mennyire tükrözi a névviselő nemzetiségét a névadás pillanatában, illetve később a leszármazottak neveként. A probléma több tényező együttes vizsgálatát igényli, melyek az alább ismertetendő szempontok szerint különíthetőek el.

A fentiekben láttuk, hogy a névadási aktus a családnév-előzmények esetében szoros összefüggésben van a névadó közösség tevékenységével. Ennek tükrében ha arra keressük a választ, hogy a név nyelvi eredete kinek az etnikumára utal,

zsos (1), *Pattantyús* (1), *Pohárnok* (1), *Porkoláb* (1), *Rákos* (1), *Seres* (1), *Soltész* (1), *Sózó* (1), *Süveges* (1), *Szenes* (1), *Szíjgyártó* (1), *Szilvás* (1), *Szitás* (1), *Takács* (1), *Vajda* (1), *Vámos* (1), *Vékás* (1).

akkor az utóbbihoz mindenképpen a névadó közösséget kell rendelnünk. (Itt arra bonyolult kérdésre most nem térek ki, hogy a nyelv és az etnikai hovatartozás nem minden esetben fedi egymást.)

A fenti okfejtés eredményeként teljesen értelmetlennek tűnik a nevek etnikumhoz kötése, hiszen az elnevező közösség azonosítása reménytelen vállalkozás. Mégis azt mondhatjuk, hogy ha a névviselő az elnevezésben nem is játszik szerepet, de a *névátörökítésben* már nem hagyható figyelmen kívül, hiszen ő dönt, hogy a különböző adóösszeírásokban milyen nevet diktál be, illetve az esetleges átköltözéskor viszi-e magával az előző lakóhelyén a közösségtől kapott nevét. A névátörökítés pedig egy idegen anyanyelvű esetében is bizonyos fokú *asszimilációt* vagy legalább a *kétnyelvűséget* feltételezi. A névkeletkezés és az egy, maximum két generációt érintő átörökítés idejét meg kell különböztetnünk a család későbbi századokban bekövetkező esetleges identitásváltásától, amikor ugyan megtartják eredeti családnevüket, de már biztosan más nemzetiséghez tartoznak. Ezt egyéb, erre utaló információk nélküli forrásokban az idegen keresztnevek árulhatják el leginkább. Erre találhatunk számtalan jellemző példát Szatmár megye 1715-ös összeírásában is (pl. *Ursuly Pap, Costin Sánta, Pintye Keövári, Savó Szilagyi, Balla Falusi Ursuly* stb.). Tanulságosak a kárpátaljai ruszinok névadatai is, akiknek egy része magyar családnevet viselt már a XVI. században, de a magyar nyelvterülettől távol, a nyelvhatáron kívül élt, már ekkor vélhetően szláv etnikumhoz tartozott (pl. *Király, Cigány, Kenderesi, Korom, Molnár, Siket* stb.; vö. MIZSER 2007: 83). Ide kapcsolhatók egy 1446-ban kelt oklevél adatai is, amely szerint a Szatmár megyei Gilvácson egy lakott magyar jobbágytelek található — amelyben Georgius Sclauus (!) lakik — és 5 oláh jobbágytelek, amelyekben a Georgius Sÿpos (!), Ladislaus filus Petri, radol, Blasius rufus és Johannes Kenesius laknak (DL. 13934).

A fentiekből kitűnik, hogy a név és etnikum összefüggésrendszere számos bizonytalanságot rejt magában, azonban ezek ellenére az ilyen irányú vizsgálatokat teljesen nem nélkülözheti a tudomány, mert a XVIII. század második feléig etnikai hovatartozásra utaló összeírás nem áll rendelkezésünkre a történelmi Magyarországról, tehát csak a neveket foghatjuk vallatóra.

3.1. A „névelemzés” módszerére több példát is találunk a történeti kutatásokban. A XIX. század végén ACSÁDY IGNÁC az országos összeírások személynevei alapján próbálta a XVIII. századi Magyarország etnikai viszonyait rekonstruálni (1896), a két világháború között a MÁLYUSZ ELEMÉR nevéhez köthető népiségtörténeti iskola vette vizsgálat alá a személyneveket azzal a céllal, hogy a Trianonban elcsatolt megyék népiségtörténetét a történeti források tükrében feltárják. KNIEZSA ISTVÁN által megadott nyelvészeti szempontok (1934/1965/2003) alapján a nevek eredet szerinti osztályozásával következtetést vontak le az adott megye korábbi etnikai összetételét illetően megkísérelve a

korabeli nyelvhatár megrajzolását is. A népiségtörténeti kutatás első jelentős munkája SZABÓ ISTVÁN Ugocsa vármegyét feldolgozó kötete volt (1937), melyet hamarosan számos további monográfia követett (FÜGEDI 1938, ICZKOVITS 1939, BALÁZS 1939, MAKSAY 1940, JAKÓ 1940, KOVÁCS 1942, BÉLAY 1943, NAGY KÁLOCZI 1943, ILA 1944), melyek főként az egykori kelet-magyarországi és erdélyi vármegyéket dolgozták fel (lásd még OROSZ 2003).

Az etnikai rekonstrukció során valójában csak a név nyelvi alkatát kívánták meghatározni, mivel mégis e nyelvi minősítés alapján egy-egy közösség nyelvi jellegére s ez alapján nemzetiségére vontak le következtetéseket, szükségesnek látták, hogy bizonytalannak minősítsenek olyan neveket is, amelyek eredete nem volt kérdéses (SZABÓ 1937: 5). Ebbe a csoportba tartoztak a helynévi és a népnévi eredetű nevek, de szintén ide kerültek a több nyelven is hasonló alakban élő foglalkozásnevek (pl. *kovács, takács*) és az azonos hangalakban élő keresztnévi eredetű családnevek.

A módszer a háború után visszaszorult, de nem tűnt el végérvényesen, például BENDA KÁLMÁN a családneveket használta fel a hajdúk eredetének meghatározásához (1970). SZENTGYÖRGYI RUDOLF a boszorkányperek anyaga alapján konkrét példákkal mutatta be a név és az etnikum összefüggéseit (2012) utalva azokra az átmeneti esetekre, amelyek az asszimiláció során a névhasználatban jelentkeznek.

Említést kell tennünk még a történeti-demográfiai jellegű nyelvhatár-vizsgálatokról is (TAMÁS 1996, BAGDI–DEMETER 2005, 2007 stb.), melyek főként a XIX–XX. századi népszámlálások adataira építenek, de visszanyúlnak a XVIII. század elejéig is támaszkodva az országos összeírások névanyagára. E kutatás módszere annyiban tér el a korábbiaktól, hogy az elemzéskor a SZABÓ ISTVÁNék által korábban bizonytalannak minősített népneveket a tényleges jelentéstartalmuk alapján sorolják be a megfelelő nyelvi csoportba, tehát például a *Németh* név itt német etnikumot jelöl. Emellett a kevert névformákat (magyar családnév + idegen keresztnév) az asszimiláció példájának tartják, és a keresztnév alapján sorolják a megfelelő nyelvi kategóriába.

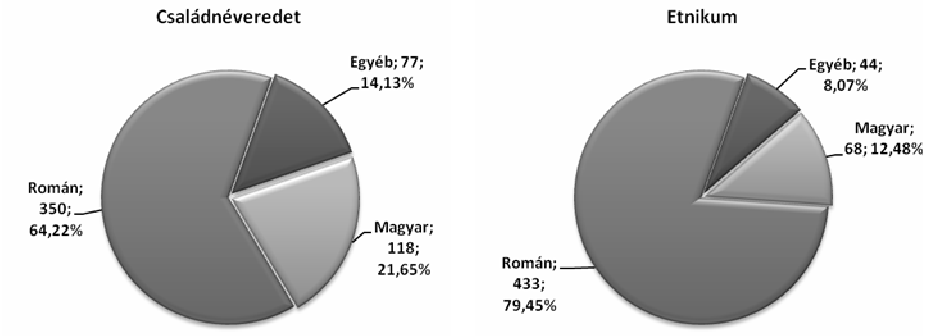
Vizsgálatunkkor azt kell elsődlegesen eldönteni, hogy a névadó közösség nyelvét vagy a névviselő nemzetiségét akarjuk-e meghatározni. Ha az előbbire vagyunk kíváncsiak, akkor a vizsgálatot csak a családnevek kialakulásának korai időszakában tehetjük meg, akkor is fenntartásokkal, ha az utóbbira, akkor pedig a fent elmondott nehézségekkel kell számolnunk. Minél messzebb kerülünk a családnevek kialakulásának korától, annál nagyobb a bizonytalanság a névviselő és a név eredete közötti kapcsolat terén. A fő problémát az jelenti, hogy a rendelkezésünkre álló személynévi adatokról nem tudjuk eldönteni, hogy milyen mértékben utalnak a névviselő etnikumára.

Mi az tehát, amit a családnevekből biztosan meg tudunk állapítani? Elsőként azt kell meghatároznunk, hogy egy adott családnév milyen nyelvű névadáson

alapul. Ez alapján egy összeírás vagy egy település névanyaga eredet szerint osztályozható. A névfejtés után meg tudjuk mondani, hogy egy adott korpuszban milyen arányban vannak jelen különböző nyelvhez köthető nevek. További lépésként a keresztneveket is segítségül híva meg lehet kísérelni a névviselő etnikumának a meghatározását. Ez természetesen nem mindig vezet eredményre, mert az összeírók gyakran latinosították az egyénneveket, így etimológiai szempontból semlegessé váltak. Viszont éppen az 1715-ös országos összeírás mutat arra számos példát, hogy a magyar ajkú megyei küldöttek csak a magyarok keresztnevét latinosították, másokét (főként a románokét) eredeti nyelvi alakjukban jegyezték le.

3.2. Az alábbiakban a Kővári kerület 1715-ös névanyagának a fent ismertetett kétféle szempontnak megfelelő elemzésével kívánom igazolni a személynevek népiségtörténeti forrásértékét.

A Szatmár, Máramaros és Közép-Szolnok megye határán fekvő Kővárvidék (Districtus Kővariensis) a XVII. századtól önálló közigazgatási egységként jelenik meg a forrásokban. A XVIII. század elején 77 település tartozik hozzá. Területe később Szatmár és Szolnok-Doboka megyét gyarapítja. Az első országos összeírásban 545 személy nevét jegyezték fel a Hont megyei küldöttek, Kubinyi Péter és Kovács János (ConsReg. 1715. 30: 587). A magyar ajkú összeírók — néhány kivételtől eltekintve — magyaros sorrendben jegyezték fel a neveket. Külön érdekessége a lajstromnak, hogy az elhagyott (deserta) telkek akár 50–60 évvel korábbi lakóit is név szerint említették.

1. ábra. *A Kővárvidék személyneveinek eredet szerinti megoszlása 1715-ben.*

A családnevek etimológiai vizsgálata a kővárvidéki falvakban jelentős számú román eredetű nevet eredményezett: a családnevek közel kétharmada sorolható ide, 22% körüli a magyar nevek aránya, a fennmaradó részbe (14,13%) pedig bizonytalan és egyéb (német, szláv) nevek tartoznak. A másik megközelítés a keresztnevek nyelvi alakját is figyelembe veszi. Az adatok tanúsága szerint a magyar családnevek mellett álló egyénnevek közel fele román (ortodox) névadást tükröz (pl. *Suket Kosztin, Katók Dán, Gyárfás Iwon, Orosz Alexa, Korsos Iwon,*

Deák Jonucz, Baráth Jónocz, Balla Waszi, Csurke Lup, Horgas Waszil, Gyertya Theodor stb.), ezért a román etnikum aránya ebben a megközelítésben a magyar rovására mutat növekedést. A nevek komplex vizsgálata tehát jelentősen módosítja a korábbi családnévetimon-arányt.

A keresztnevek elemzése kapcsán felmerülhet a divat hatása is, nevezetesen az, amikor esetünkben egy magyar család román nevet ad a gyermekének. Ennek azonban több okból is nagyon kevés az esélye. Egyrészt a korszak felekezetspecifikus névadása ismeretében nehezen képzelhető el, hogy magyar ajkúak a magyarban meglévő név idegen változatát választanák (pl. *János* helyett *Ivon* ~ *Juon*), másrészt a „hibrid" nevek olyan településeken fordulnak elő, ahol a többség egyértelműen román család- és keresztnévvel rendelkezik. Nagyobb valószínűséggel kell tehát a kevert típusú nevek létrejöttének okaként az asszimilációt számon tartanunk (vö. SZENTGYÖRGYI 2012: 139–41).

A névanyag vizsgálata azt is lehetővé teszi, hogy a magyarlakta településeket egyértelműen elkülönítsük a román falvaktól. A Kővárvidéken magyar többségű falu volt a XVIII. század elején Hagymáslápos, Koltókatalin (ma Koltó), Kistótfalu (Misztmogyorós) és Magyarberkesz, ezek egyben a kerület népesebb települései közé tartoztak. Az látható, hogy a magyarság ugyan mindössze főként ebben a négy faluban van jelen a vidéken, de ezek a falvak homogén lakossággal rendelkeznek. A többi településen elszórtan élő magyarok vannak kitéve leginkább az asszimiláció hatásának. Ezt a folyamatot érzékelteti egyebek mellett az *Erdélyan Jancsy* zsellérnév. Ebben az esetben a névviselő egy román faluban viseli a románosított magyar családnevet és a magyar becenevet.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a történeti személynévanyag etnikai rekonstrukciós célú felhasználása ugyan bizonytalanságokat és számos problémát felvet a vizsgálatban, de — egyetértve SZENTGYÖRGY RUDOLF véleményével — „a névtípus alapján feltételezettől eltérő etnicitást rejtő nevek a névanyagnak csupán kisebb részét alkotják. Az adatok többsége esetén a névalak, illetőleg a névhasználat megfelel az anyanyelv által meghatározott nemzeti identitásnak" (2012: 141).

Irodalom

ACSÁDY IGNÁC (1896), *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–21)*. Bp.

ÁDÁM IMRE (1989), Földrajzi nevekre utaló vezetéknevek Szabolcs megyében a 16. században. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 212–4.

BÁCSKAI VERA (1965), *Magyar mezővárosok a 15. században.* Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 37. sz. Bp.

BAGDI RÓBERT–DEMETER GÁBOR (2005), A nyelvhatárváltozás természeti és gazdasági háttere Bihar megye példáján (1770–1992). In: *Tájak, régiók, települések.*

Tisztelgés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt. Szerk. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN. Debrecen. 279–87.

BAGDI RÓBERT–DEMETER GÁBOR (2007), Migráció és asszimiláció a Partiumban 1715–1910. In: *Tisztelettel Tanár Úrnak! 56 tanulmány Korompai Gábor 70. születésnapjára.* Szerk. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN. Debrecen. 299–308.

BALÁZS ÉVA, H. (1939), *Kolozs megye kialakulása.* Település- és Népiségtörténeti Értekezések 3. sz. Bp.

BÉLAY VILMOS (1943), *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig.* Település- és Népiségtörténeti Értekezések 7. sz. Bp.

BENDA KÁLMÁN (1970), A hajdúk eredetének meghatározása a családnevek alapján. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 193–6.

ConsReg. 1715 = *Conscriptio Regnicolaris 1715.* Magyar Országos Levéltár, Bp. N 78. 3119–3131. doboz. Digitalizált kiadás: *Az 1715. évi országos összeírás.* Szerk. H. NÉMETH ISTVÁN. Magyar Országos Levéltár–Arcanum Kft. DVD-ROM. Bp., é. n.

ESz. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Bp., 2006.

FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* NytudÉrt. 68. sz. Bp.

N. FODOR JÁNOS (2008), A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *MNy.* 104: 286–305.

N. FODOR JÁNOS (2010), *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban.* Magyar Névtani Értekezések 2. sz. Bp.

N. FODOR JÁNOS (2011), Név és etnikum összefüggésének nyelvföldrajzi vonatkozásai a Történeti Magyar Családnévatlasz példaanyagában. In: *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév — helynév — kisebbségek.* Szerk. VÖRÖS FERENC. Szombathely. 95–108.

N. FODOR JÁNOS–F. LÁNCZ ÉVA (2011), A Történeti magyar családnévatlasz előmunkálatairól. *NÉ.* 33. Megjelenés alatt.

FTSznSz. = N. FODOR JÁNOS, *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526).* Magyar Névtani Értekezések 3. sz. Bp.

FÜGEDI ERIK (1938), *Nyitra megye betelepülése.* Település- és Népiségtörténeti Értekezések 1. sz. Bp.

FÜLÖP LÁSZLÓ (1997), Foglalkozást jelölő családnevek a 17–18. században Sárváron. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. MNyTK. 209. sz. Bp. 84–7.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2008), Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* 142: 437–62.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2011), Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 175–95.

HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan.* Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2008), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj.* 46: 5–20.
ICZKOVITS EMMA (1939), *Az erdélyi Fehér megye a középkorban.* Település- és Népiségtörténeti Értekezések 2. sz. Bp.
ILA BÁLINT (1944), *Gömör megye. A települések története 1773-ig.* Bp.
JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. sz. Bp.
JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás.* NytudÉrt. 126. sz. Bp.
KNIEZSA ISTVÁN (1934/1965/2003), A magyar és szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok.* Bp. 255–349.
KOVÁCS MÁRTON (1942), *A felsőőri magyar népsziget.* Település- és Népiségtörténeti Értekezések 6. sz. Bp.
MAKSAY FERENC (1940), *A középkori Szatmár megye*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 4. sz. Bp.
MIZSER LAJOS (2007), Ruszinokra utaló tulajdonnevek a 16. századi Bereg megyéből. *NÉ*. 29: 79–85.
NAGY KÁLOCZI BALÁZS (1943), *Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában.* Település- és Népiségtörténeti Értekezések 8. sz. Bp.
OROSZ LÁSZLÓ (2003), Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. *Századok* 137: 43–99.
PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személyneveink jelentéstana.* 2. kiadás. MNyTK. 115. sz. Bp.
SZABÓ ISTVÁN (1937), *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség.* Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Bp.
SZABÓ ISTVÁN (1954), *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* MNyTK. 86. sz. Bp.
SZÉKELY GYÖRGY (1967), Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek kialakulása. In: *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.* Szerk. IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp. 206–10.
SZÉKELY GYÖRGY (1970), Személynevek és történettudomány. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 201–8.
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012), Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 133–42.
SZŰCS JENŐ (1955), *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon.* Bp.
TAMÁS EDIT (1996), A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In: *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei.* (A Mályi konferencia ruszin témájú előadásai.) Szerk. HATTINGER GÁBOR–VIGA GYULA. Bp. 9–38.
VINCZE LÁSZLÓ (2003), Mesterségek emlékei a történeti Magyarország néhány városának mikrotoponimájában (XIII–XIX. század). In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 715–20.

Varga Józsefné Horváth Mária

A városi névadási szokások megjelenése a XVIII. és a XIX. századi rábaközi keresztnévválasztásban

1. A vizsgált időszak és a helyszínek keresztnévanyaga

A középkor évszázadaiban a keresztnév megválasztásában fontos szerephez jutottak a mártírok, szentek nevét tartalmazó mártirológiumok. A középmagyar korra az egyházi keresztnevek egyre nagyobb súlya lett jellemző, mivel a névválasztás alapjául az 1586. évi „Martyrologium Romanum" szolgált mint hivatalos névjegyzék 4296 névvel (HAJDÚ 2003: 360). Nem változtatott ezen a reformáció sem, amely ugyan szabad névválasztást engedélyezett, de ennek hatását erősen visszafogta a névöröklés hagyománya. Ezen időszakban a katolikus névadásban a védőszentek nevéhez kötődött a névválasztás, a protestáns egyházakban pedig a névöröklés erősödött meg. A mártirológiumokból a használatba bekerült nevek száma az évszázadok folyamán azonban nem növekedett, sőt a XVIII. századra inkább csökkent. A névöröklés, a hagyomány tisztelete szintén leszűkítette a viselt nevek mennyiségét. Így a XVI–XVIII. századot a keresztnévkincs elszíntelenedése jellemezte.

Írásomban egyrészt két helyszínen — a Rábaköz falusi környezetében és a városias jellegű Győr-Újvárosban — a XVIII. századi keresztnévállományt, illetve keresztnévadási szokásokat mutatom be és hasonlítom össze, másrészt az időbeliség szempontját követve a falusi környezetet jelentő Rábaköz XVIII. századi, majd pedig XIX. századi névanyagát vetem egybe. A lakóhely mint a névadási szokásokat befolyásoló tényező elemzése nyújtja a gondolatmenet egyik felét, amelynek segítségével a Rábaköz és Újváros XVIII. századi keresztnévállományát összehasonlítva a falusi, valamint városi környezet névadásra gyakorolt hatását keresem, illetve írásom másik felében azokat a névélettani folyamatokat követem, amelyek a XIX. század közepére közel hozzák egymáshoz falu és város névadási gyakorlatát. A rábaközi és újvárosi következtetéseket néhány ponton kiegészítettem más tájak keresztnévkincsében végzett vizsgálati eredményekkel (Gödöllő és Budapest).

A falusi és városi környezetben élő elnevezettek keresztnévadási szokásaiban azt vizsgálom, hogy van-e összefüggés az elnevező személyek társadalmi és életkörülményei, valamint a névadási, névválasztási szokásai között. Az összehasonlításhoz a Rábaközben elvégzett vizsgálataim eredményeit is felhasználom (VARGA 2006). A rábaközi helyszínek közül egyedül a XVIII. századi Kapuvár

tekinthető városiasodó településnek. Azonban e században Kapuvárnak 3000-nél alig volt több a lakosa, és az ott élők földművelő életmódot folytattak, így a városiasodás csak annyit jelentett, hogy a környező települések közigazgatási központjaként szerepelt néhány közintézménnyel. Egyébként a település képe, az ott élők megélhetési lehetőségei mind a falusias jelleget sugározták. A többi huszonöt település kisebb volt Kapuvárnál, és mindegyik falu népességének a megélhetési forrását a földművelés, állattartás jelentette. A terület nagyobbik részén katolikus vallásúak, a déli falvakban evangélikusok éltek, valamint a XVIII. század végétől izraelita felekezetűek telepedtek le.

Újváros az elmondottakkal ellentétben már városias jellegű településnek tekinthető ez idő tájt. Népessége főként kézműves mesteremberekből, kereskedőkből, katonáskodó személyekből állt. Győr közvetlen közelsége, a település szerkezete, intézményei (iskolák, templomok, fogadók, postakocsi-állomás, kórház, javuló úthálózat stb.), valamint az itt végighaladó Győr és Bécs közötti főútvonal mind a városias életmódot erősítették. Újváros — a Rábaközhöz hasonlóan — szintén katolikus és evangélikus vallású lakossággal bírt. Azonosság mutatkozik továbbá a két vizsgált helyszínen abban is, hogy a XVIII. század első felében sok német ajkú személy települt be. Azonban a Rábaközbe főként katolikus bajorok, Újvárosba pedig elsősorban protestáns németek érkeztek.

2. A XVIII. századi rábaközi és újvárosi keresztnévállomány szerkezete

A keresztnévállomány szerkezetét a névegyedeinek száma, a nevek relatív és abszolút megterheltsége, valamint a névkincsen belül a leggyakoribb, a közepesen kedvelt és a ritkán vagy csak egyszer választott keresztneveknek az aránya határozza meg. Mind a szinkronikus, mind pedig a diakronikus megközelítés alkalmas e jellemzők kimutatására.

2.1. A két helyszín férfikeresztnevei

A XVIII. század folyamán a Rábaközben 62-féle, Újvárosban 56-féle keresztnevet viseltek a férfiak. Ez tulajdonképpen azonosnak mondható. Azonban a nevek számának megközelítő egyezése ellenére különbségek is tapasztalhatók.

A rábaközi és az újvárosi névállomány közös neveinek száma 40. A gyakoriság alapján felállított névsorrendek szerint a Rábaköz 62-féle neve közül az első 32 névig kettő kivételével minden egyezik az újvárosi nevekkel. Újvárosban nem választották a *Vendel* (Rábaközben a 19. pozíciószámú) és a *Balázs* (Rábaközben a 26. pozíciószámú) keresztneveket.

A *Vendel* és *Balázs* neveken kívül további 20 keresztnévre csak a Rábaközben kereszteltek (azaz összesen 22 név tér el az újvárosiakétól). A *Vendel* név a Rábaköz falvaiban nagyon kedvelt volt. A kultusz magyarázata az, hogy Szent Vendelt az állattartók védőszentjeként tisztelték, szinte minden faluban állítottak a tiszteletére kápolnát, vagy a XVIII. századi új, barokk templomokban építettek egy neki szentelt mellékoltárt. Így a *Vendel* — a falusi életmódot tükrözve

— a Rábaköz egyik divatos és különösen kedvelt neve lett. A XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején a rábaközi katolikus névanyagban három nemzedéken át a 10. leggyakoribb keresztnév. Falusi környezetben a kedveltsége a XIX. században is megmaradt az egész Dunántúlon (HAJDÚ 2003: 552). A *Balázs* név szintén a katolikus vallásúaknál népszerű, a Rábaközben közepes gyakorisággal volt jelen.

Az újvárosi névkincsből hiányzó további keresztnevek a Rábaközben is kis gyakoriságúak. Ezek főként ritkán viselt ószövetségi vagy német hatást tükröző nevek.

Az újvárosi névállomány 16 keresztneve nem egyezik a rábaközi nevekkel, elsősorban a német vagy a német szokások hatására választott keresztnevek, mint például a *Georg, Gorfrid, Gotlíb, Henrik, Fridrik, Konrád, Bertram, Miksa, Ferdinánd, Sebestyén, Vilmos.* Ezeken kívül két ószövetségi név, a *Benjámin* és a *Zakariás* nem szerepelt a Rábaköz névanyagában.

Megállapítható, hogy a rábaközi nevek 64,5%-a azonos volt az újvárosival; az újvárosi névállomány pedig 71,4%-ban egyezett a rábaközivel (a 40-féle közös keresztnévből számíthatók a felsorolt értékek). A csak Rábaközben megtalálható nevek a vidék, illetve a katolikus névválasztás hagyományát tükrözik, a csak Újvárosban meglévők pedig a városi életmódot mint névadást motiváló tényezőt, valamint a német névadási szokásokat fémjelzik. Tehát nemcsak a falu és város eltérő életmódja, ízlésvilága mutatkozott meg a részben eltérő névadásban, hanem egyéb szociológiai tényezők szintén előidézték a különbségeket. Egy, a falu és a város névhasználati különbségére utaló biztos mozzanatnak tekinthető az, hogy néhány név a falusi névadásban a XVIII. században még nincs jelen, viszont a XIX. században ott is divatos lesz, vagyis megkésve, de követi a városi névválasztást.

2.2. A rábaközi és az újvárosi női keresztnévadás összehasonlítása

A nők névadási szokásai már az összehasonlítás első pontján — hányféle nevet választottak összesen a század során — nagyobb azonosságot mutatnak, mint az a férfinévállományban tapasztalható volt. Újvárosban 39-féle, a Rábaközben 37-féle keresztnevet viseltek a nők az 1700-as években. De rögtön a városi és a falusi életmód előidézte különbségre is példa lehet a nevek száma. Mint köztudott, ekkoriban a női névválasztás mindenhol szegényesebb a férfinévválasztásnál. Azonban míg Újvárosban a női nevek a férfineveknek a 69,6%-át jelentik (56-féle férfi- és 39-féle női keresztnév), addig a Rábaközben csak az 59,7%-át (62-féle férfi- és 37-féle női keresztnév). Az itt kimutatott, újvárosinál alacsonyabb arány azt üzenheti, hogy falun a nők társadalmi jelenléte elhanyagolhatóbb volt, mint városon, a névválasztás szegényességében még inkább kifejezésre jutott a másodlagos társadalmi szerepük. Újvárosban kisebb a férfi- és női nevek számbeli különbsége, ezt sok más mellett a városi életmód nyitottsága, a felvilágosodottabb gondolkodás is előidézhette.

A két névanyagban 29-féle közös keresztnév található. Ennek alapján az újvárosi névkincs 74,4%-a, a rábaközinek a 78,4%-a egyező keresztneveket tartalmaz. A rábaközi 37-féle névből az első 18 teljesen megegyezett, a 30. névig is csak 3 különbség mutatkozott. A rábaközi 19. pozíciószámú *Veronika*, a 22. helyen álló *Ágnes*, a 27. helyen lévő *Mária Magdolna*, majd a 30. pozíciószám után az *Ágota, Apollónia, Cecília, Luca* és *Piroska* keresztnevek nem szerepeltek az újvárosi névállományban. A *Veronika, Ágnes* és *Apollónia* a katolikus névadásban olyannyira kedvelt keresztnevek, hogy az első kettő a XIX. század közepétől a 10 leggyakoribb név között szerepelt, a harmadik népszerűségét pedig a szent rábaközi kultusza táplálta.

A rábaköziből hiányzó újvárosi nevek a falu és város névadási hagyománya közötti különbséget jelezhetik. A rábaközi nevek között nincs *Róza, Eleonóra* — ezek az újvárosiban közepes gyakoriságúak —, és hiányzik az *Alojzia, Szabina, Ludovika, Júlia, Antónia, Augusztina* és *Zenóbia* keresztnév. A felsoroltak többsége a megfelelő férfinév párjaként alakult női névvé. Tudjuk, hogy a XIX. században divathullámként jelentkezett a férfinevekből teremtett női nevek választása (FERCSIK–RAÁTZ 1997: 25). Talán még a rábaköziből ugyancsak hiányzó *Viktóriá*-t és *Eleonórá*-t is e miatt az éledő divathullám miatt választották az újvárosiak. Ezeket a neveket a névdivat korábban hozta felszínre a városias környezetben, mint a Rábaköz falvaiban, ott majd csak a XIX. században választanak közülük, ekkor jelenik meg az *Alojzia, Ludovika, Viktória*, valamint az *Eleonóra*. Tehát a divat megkésettsége jelzi a két eltérő helyzetű helyszín névadási szokásainak különbségét.

2.3. A férfi- és a női nevek gyakorisága a két helyszín névállományában

Az alábbi táblázat adatai azokat a pontokat tüntetik fel, ahol a névgyakoriságban a legjobban megmutatkozott a névadási szokások közötti eltérés.

		az első 3 név %-a	**az első 5 név %-a**	**az első 10 név %-a**	**az első 15 név %-a**
férfi	Újváros	48,7	66,7	85,2	93,2
	Rábaköz	47,6	70,7	90,1	95,2
nő	Újváros	54,9	74,3	90,9	96,5
	Rábaköz	57,7	76,4	94,8	97,3

1. táblázat. *A gyakori keresztnevek százalékos arányai.*

Látható az, hogy környezettől, életmódtól függetlenül a női nevek megterheltebbek, mint a férfikeresztnevek. Az első 3 női név a Rábaközben az elnevezettek 57,7%-át nevezi meg, és ezzel a magas részesedésével kiemelkedik az újvárosi női elnevezettek, s főként a férfinévviselők közül. Ez azonban elsősorban nem a falu és város névválasztási eltéréseit jelzi, sokkal inkább a nemek szerinti névadási szokás különbségeire hívja fel a figyelmet. Az első 5 név elnevezetteinek arányában már egyértelműen 2–3%-kal magasabb értéket képviselnek a Rá-

baköz nevei, de itt is feltűnő a nemek szerinti eltérés. Az első 10 keresztnév százalékos értékéből látható, hogy az előbbi különbség tovább emelkedett, az első 15 névnél aztán már ismét csökken.

A férfineveknél az első öt és az első tíz névnél a 4 és 5%-os különbség jelezheti a falusi névválasztás egyhangúságát a városival ellentétben. A női nevek arányaiban kisebb az eltérés, de minden kategóriában a falusi környezetben élők neve a megterheltebb. A tíz leggyakoribb férfikeresztnév közül a két helyszínen 9 azonos *(János, István, Mihály, György, Ferenc, József, Pál, András, Ádám)* és egyetlen eltérő név van, nevezetesen a rábaköziben a *Péter*, az újvárosiban pedig a *Márton* nem szerepelt az első tíz között. A leggyakoribb tíz női keresztnévből 8 az egyező *(Katalin, Erzsébet, Éva, Anna, Julianna, Ilona, Judit, Zsuzsanna).* A Rábaközben a 8. helyen a *Mária*, a tizediken a *Borbála* található. Az újvárosi nevek között pedig a 8 egyezőn kívül a *Terézia* és a *Rozina* szerepelt az első tíz között. Ez utóbbi kettő a XVIII. század közepétől kezdett divatossá válni, majd a *Terézia* a XIX. század első felében már a Rábaközben is az 5., a *Rozina* pedig a 12.

Összegzésképpen megállapítható, hogy vannak eltérések a Rábaköz és Újváros névállományában. Azonban ezeket a különbözőségeket csak néhány ponton vezethetjük vissza a falusias és városias körülményekre (például a *Vendel* név esetében). A nagyobb gyakoriság, az eltérő kedveltség és bizonyos nevek hiánya inkább a vallási, etnikai különbségeket jelezhetik. Az egyetlen pont, ahol a szociolingvisztikai szempontú vizsgálat a falusi és a városi névadási különbségekre rávilágít, és azokat kiemeli, a nyitottabb városias közeg, ahova gyorsabban eljutnak az új jelenségek, amelyik gyorsabban érzékeli a divat megjelenését. A másik oldalon a zártabb, szociális és kulturális tekintetben homogénebb falusi közösséget találjuk, amelyik lassabban, általában megkésve fogadja be az újdonságokat, ahol a névdivat is nehezebben győzi le a hagyományt.

3. Változások a rábaközi keresztnév-választási szokásokban

Az alábbiakban a rábaközi névadásban időben (a XVIII–XIX. században) lezajló változásokat követem végig, és eközben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a városi névválasztási szokások hatása érződött-e a falusi keresztnévválasztásban. Mint ismeretes, a névdivat mindig a városokból indult el, onnan juthatott a falun élők körébe.

A 26 rábaközi település 1690 és 1895 közötti keresztneveit hét korszakba sorolva vizsgáltam. A Rábaköz településein mind a férfinévviselők, mind pedig a férfikeresztnevek száma minden időszakban magasabb volt a nők, illetve a női nevek számánál, gyakran a 10%-ot is meghaladta a különbség.

3.1. Férfikeresztnevek

A rábaközi névadási szokások megváltozását jól jelzi a névegyedek megterhelésének csökkenése. A vizsgált területen jelentős csökkenés figyelhető meg a férfikeresztnevek abszolút megterhelésében, hiszen ez a két évszázad alatt 2,14-ről

1,0 körüli értékre süllyedt. A relatív megterhelésnél az érték ez idő alatt ugyancsak az 1700-as évek elején számítottnak a negyedére apadt. Igaz, hogy a XVIII. században alig változott, ekkor csak apró módosulások zajlottak, és a XIX. század elején is ez a lassú ütemű változás folytatódott az elnevezettek és a nevek számának megemelkedése ellenére is. Csak az 1840-től kezdődő közel ötven évben csökkent a felére a megterhelés. 1840–1869 között legkisebb mind az abszolút, mind a relatív névterhelés. Akár a kis települések névhasználatát (például Osli), akár a nagyobbak (Kapuvár) névállományát kísérjük figyelemmel, az tapasztalható, hogy 1850-től nagyon színessé, gazdaggá vált a névkincs, addig soha nem viselt nevek kerültek be az anyakönyvekbe (például *Flórián, Vince, Béla, Rudolf* stb.).

A keresztnevek megterheltsége és a keresztnévállomány tagjainak a száma szorosan összefügg. A névterhelés megváltozása mellett ez utóbbi adat a másik fontos változást jelző mutatószám. A két évszázad alatt folyamatosan gyarapodott a névkincsbe került névegyedek mennyisége: a XVIII. században szerényebben, csupán 12-féle új név jelent meg a század elejétől a végéig (37-ről 49-re emelkedve). A XIX. században erőteljesebben, 44-féle új névre kereszteltek: 49-ről 93-ra emelkedett a választott nevek száma. A gyors növekedés a XIX. század közepétől figyelhető meg, és ez a szint változatlanul megőrződött a század végéig.

1690 és 1895 között összesen 115-féle keresztnevet választottak a férfiak megnevezésére. A kezdeti 37 viselt névből 27 őrződött meg a következő időszakra, majd 7–10 új keresztnévvel bővült a nevek száma az első öt korszakban. Aztán a hatodik időszak, amely már a XIX. század közepe (1840–1969) volt, nagy változásokat hozott. Egyrészt sok, már korábban feledésnek indult név tért vissza a használatba, de új, eddig e tájon nem választott névre is szép számban kereszteltek. 32-féle új keresztnév került bele a névanyagba, például *Viktor, Géza, Adolf, Béla, Benjámin, Ernő, Joáchim, Kornél, Alajos, Ciprián, Domonkos.*

Az első tíz keresztnév arányszámának megváltozása az összes választott névhez képest szintén a névanyag gazdagodását érzékelteti. Az 1700-as években az elnevezettek kilenctized része osztozott tízféle keresztnéven. Ahogy a XIX. században csökkenni kezdett a névterhelés, az első tíz név már csak a nevek nyolctizedét tette ki. Gyors változás szintén a VI. időszaktól következett be, amikor 72%-ról 68%-ra csökkent az arány.

A hetedik időszak gyakori keresztneveit BÜKY BÉLA (1961) fővárosi keresztnévvizsgálataival összevetve a következő megállapítások tehetők. A Rábaköz ez idő tájt választott tíz leggyakoribb keresztnevéből 7 egyezett meg a fővárosi nevekkel. A budapesti névsorban a *Mihály* már a tizenötödik, a rábaköziben hetedik, az *Antal* 14., illetve 9., az *Imre* név 12., illetve 10. a gyakorisági sorban. Jelentős különbség csak a *Mihály* név kedveltségében mutatkozott. Az előbbinél lényegesebb a nevek százalékos mutatóiban jelentkező eltérés. A fővárosban ke-

vesebb elnevezett visel azonos keresztnevet, mint a Rábaközben. Az első és a második helyen álló keresztnevek között nagy, majd fokozatosan kisebb a százalékos eltérés. A 10. helyet elfoglaló *Imre* és *László* nevek százalékszámának különbsége válik ismét jelentősebbé. És tapasztalható, hogy a rábaközi neveknél gyorsabb ütemű a százalékszámok fogyása, a fővárosiaké egyenletesebb ritmusú ereszkedést mutat (BÜKY 1961: 22). Az első tíz nevet viselők aránya a Rábaközben az elnevezettek 66,58%-át, Budapesten viszont csupán 35,65%-át jelölik. Ez ugyancsak fontos különbség.

Tanulságos a mindenkori tíz legkedveltebb névhez köthető névélettani folyamat, hiszen a falusi névadási szokások erejéről vagy azok fellazulásáról ad hírt az a tény, hogy a megszületett gyermekeknek koronként mely neveket választották a legsűrűbben. A hét korszak első tíz neve között 18-féle keresztnév található. Névélettani szempontból elemezve néhány nevet, azt látjuk, hogy két évszázadon át szilárdan tartotta kiváló pozícióit a *János* keresztnév. 1840-ig, tehát 150 éven át folyamatosan az első helyen állt. A XVIII. században a férfilakosság körülbelül egyötödét keresztelték erre a névre. A XIX. század kezdetén veszített súlyából, a lassú csökkenés folyamatosan érzékelhető, az utolsó szakaszban az e néven nevezettek aránya már alig haladja meg a 10%-ot, de így is a második legtöbbet viselt név maradt. Hasonló helyzetű az *István* keresztnév. A rangsorban vagy második, vagy harmadik helyen követte a *János*-t. A negyedik időszaktól kezdődően aztán folyamatosan veszített a névkincsen belüli arányaiból (16-ról 8%-ra esett vissza). E két név 1800-as évekbeli népszerűségvesztését megértjük, ha számba vesszük a névhasználatba kerülő új keresztneveket. Nyilván a sokféle új név, ha lassan is, de ezektől az „agyonhasznált" nevektől vette el az újabb névválasztókat. Az egyik ilyen említésre érdemes név a *József:* névélettani szempontból látványos emelkedést élt meg. A második korszaktól ívelt fel a pályája a hetedikről az első helyre. A névkincsből is egyre jelentősebb százalékarányt foglalt le: 4%-ról 16,51%-ra emelkedett, azaz megnégyszereződött az aránya akkor, amikor a nevek választéka egyre bővült, amikor az eddig kedvelt nevek is folyamatosan kisebb súllyal vették ki részüket az egészből. A *József* mellett a XIX. században a *Sándor* és a *Lajos* nevek váltak egyre kedveltebbé, valamint a *László, Imre, Antal* nevek részesedésében látszik az emelkedés az első megjelenésüktől számítva.

A név visszaszorulását jelzik a százalékszámok a *Márton,* az *András,* a *Péter,* a *Gergely* neveknél. Vannak olyan keresztnevek is, amelyek végig kevéssé népszerűek, de állandó tagjai a névkincsnek: például *Dániel, Sámuel, Lőrinc, Tamás.* A XVIII. század végétől vált kedveltté a már említett *Vendel,* a *Flórián* és az *Elek* keresztnév.

A társadalom, a környezet hatása lépten-nyomon tetten érhető, és az elemzések szociolingvisztikai összefüggésekre mutatnak rá. Az új, eddig nem választott nevek híven tükrözik a társadalmi különbségeket, ugyanis az új nevek általában

valamelyik *Tekintetes nemes* címmel kezdődő családnál kerültek be a névanyagba (például a *Zoltán*). A helyi értelmiség is fogékony volt az újra: lelkész gyermeke az első *Aladár,* tanítóé az első *Gyula* és *Kálmán,* bírósági iktatóé az első *Vince.*

A XIX. században, különösen az 1850-es évektől nagyon sok rövid életű, kis kedveltségű név vált részévé a keresztnévkincsnek. Néhány ezek közül mégis öröklődött, mint például a *Gál, Eduard, Félix, Izidor, Miksa, Vencel.*

Az idézett nevek mindenképpen a névadási szokások megváltozásáról adnak hírt. Ha nem is a városi névadás divatneveit emelik be a névállományba, de azt jelzik, hogy a kistelepülések közösségében is megjelent a változásra való igény, illetve azok az értelmiségi személyiségek, akik beengedték a változást.

HAJDÚ MIHÁLY az egész magyar nyelvterületet érintő vizsgálataiban felállít egy úgynevezett városi nevek kategóriát (2003: 550). Az ebbe a csoportba tartozó nevek közül a Rábaközben már a XVIII. században megtalálhatók a német hatásra terjedő keresztnevek, így a *Fülöp* az egész században, a *Lénárt* és *Lipót* két korszakban szerepelt a névanyagban. A XVIII. század utolsó harmadában a városi nevek közül előfordult az *Adalbert, Fülöp, Károly, Lénárt;* az V. időszakban pedig az előbbiek mellett még a *Sebestyén, Gyula, Ferdinánd, Kálmán, Lázár, Rudolf* és a *Simon.* A VI. korszakban még több (16-féle) az úgynevezett városi név, amelyeket 96 személy viselt: *Károly* (32), *Gyula* (20), *Kálmán* (9), *Sebestyén* (8), *Adalbert, Ferdinánd, Viktor* (5-5), *Simon* (4), *Béla* (3), *Fülöp, Lipót* (2-2), *Edvárd, Lénárt, Rudolf, Vilmos, Zoltán* (1-1). A VII. korszakban pedig a *Gyula* lett a leggyakoribb a divatos keresztnevek közül, 108 gyermek kapta a keresztségben. További néhány népszerű városi név: *Béla, Vilmos, Sebestyén, Aladár, Adalbert, Simon, Viktor, Elemér, Ferdinánd, Zoltán, Árpád, Edvárd, Endre, Lázár* stb. Ezek ugyancsak egyeznek a HAJDÚ MIHÁLY által e kategóriába soroltakkal (20-féle névegyed és 274 névviselő!). Ekkor a *Gyula* a 8., a *Kálmán* a 14., a *Károly* a 19. és a *Béla* a 21. a rangsorban.

Azaz az úgynevezett városi nevek már a falu névadásában is megszokottá, kedveltté, gyakorivá váltak.

3.2. Női keresztnevek

1690 és 1779 között 24-féle keresztnevet kaptak a rábaközi nők a keresztségben. Nem ugyanaz a 24 név ismétlődött a három korszakban, de a törzsanyag változatlan maradt. 1780 után lassú emelkedés kezdődött a használatba került nevek számában. Jelentős változás — ugyanúgy, mint a férfineveknél — azonban csak 1840 után indul el, amikor is az előző század egy-egy korszakában viselt keresztnevek száma megkétszereződött. A két évszázad alatti folyamat a névterhelésben is hasonló eredményt nyújt, mint a férfinevek esetében. Csak a VI. időszaktól csökkent a névterhelés mutatószáma. De azt is meg kell állapítani, hogy minden vizsgált harminc évben jóval magasabb a névterhelést jelző mutatószám

a női, mint a férfineveknél. Az 1810–1895 közötti három időszakban a névféleségek száma már jelentősen megemelkedett, a század utolsó harmadában 89-féle keresztnevet választottak, így a relatív megterhelés már csak 87,01, az abszolút pedig 1,02.

Az egyes időszakok abszolút névterhelését más területek névanyagának terhelésével összevetve néhány jellemző különbség még jobban megmutatkozik. RAÁTZ JUDIT Gödöllőn végzett kutatásaiból (1996) azt látjuk, hogy a negyedik (Gödöllő: 1,16; Rábaköz 1,35) és ötödik (Gödöllő: 1,15; Rábaköz 1,73) időszakban a Rábaközben sokkal többen viseltek azonos nevet, mint Gödöllőn, a hatodik időszakban viszont (Gödöllő: 1,00; Rábaköz 1,02) szinte azonossá vált a névterhelés. Tehát a XIX. század közepétől a városi és a falusi névadási szokások közelebb kerültek egymáshoz.

A két évszázad folyamán a férfiak 115-féle különböző keresztnevet viseltek, eközben mindössze 89-féle névre kereszteltek leánygyermekeket. Azonban a növekedés mértéke a női névállományban nagyobb, ugyanis a két évszázad alatt a választott férfikeresztnevek száma 3,1-szeresére, a női nevek száma 3,7-szeresére emelkedett. Ez szintén a városi névadási szokások begyűrűzéséről tanúskodik, azaz a női névkincs színes, különleges lesz, az elnevezők a női névadásban bátrabban szakítanak az évszázados hagyományokkal, mint a férfiak elnevezésében.

A női névegyedek száma a XVIII. században lassan emelkedett: 24-ről 37-félére nőtt. A IV. korszak már jól jelzi a névanyag élénkülését, igaz ugyan, hogy az új nevek egyelőre a gyakorisági lista végén, nagyon csekély számban szerepeltek.

HAJDÚ MIHÁLY városi névnek tartott női keresztnevei közül (2003: 550) Újvárosban a XVIII. század végén — kis gyakorisággal, de — már jelen vannak a következők: *Alojzia, Johanna, Eleonóra, Karolina, Ludovika* (VARGA 2011: 282). Kapuvár Újvároshoz képest falusias település, de a Rábaközön belül ez tekinthető városnak. Itt a városi névnek tekinthetők közül a XVIII. század vége táján nem választottak egyet sem. A XIX. század elején kereszteltek egy leányt *Jozefa* névre, a közepén egy-egy *Lujza, Emerencia, Johanna* nevet adtak, az utolsó harmadban viszont már sokféle új keresztnév került be a névanyagba: *Emerencia, Etelka, Lujza, Jolán* és egy-egy névviselővel az *Emília, Irma, Irén, Johanna, Gabriella.* Tehát a század közepétől már van háromféle név egy-egy előfordulással, az utolsó harmadban pedig 9-féle városi név, amelyet 25 személy viselt.

Kapuvárnál színesebb képet mutat a Rábaköz egésze. A városi nevek közül feltűnik a Rábaközben jellemzően evangélikus keresztnév: a *Karolina,* amely már az I. és a III. korszakban része volt a névkincsnek. A *Johanna* szintén szerepelt már a II. és a III. időszakban, ezt viszont a betelepült német ajkúak kedvelték. A IV. korszakban nincs városi keresztnév a Rábaközben, az V.-ben hatféle

név hét névviselőhöz tartozik: *Jozefa, Johanna, Kornélia, Lujza, Ludovika, Vilma.* A VI.-ban megemelkedett a nevek száma és a gyakorisága (18-féle név, 102 névviselő): *Karolina, Lujza, Etelka, Emerencia, Ida, Gizella, Eleonóra, Johanna, Matild, Paulina, Ludovika, Amália, Jozefa, Szidónia, Emília, Jolán, Kornélia, Vilma.* A VII.-ben már 24-féle városi keresztnevet választottak, és ahhoz 430 névviselő tartozott! Néhány közülük gyakorisági sorrendben az elnevezettek számának megadásával: *Gizella* (100), *Karolina* (83), *Etelka* (30), *Vilma* (29), *Ida* (27), *Matild* (26), *Emerencia* (21), *Emília* (19), *Lujza* (16), *Jolán* (13), *Eleonóra* (10), *Irma* (9), *Irén* (8). A két évszázados összesítésben a *Karolina* a 19., a *Gizella* a 20., az *Etelka* a 27. és a *Lujza* a 28. (VARGA 2006: 182) pozíciószámot kapta. Megállapítható, hogy a falu névválasztási szokásai alapvetően átalakultak. Azonban látható, hogy nem Kapuváron, a városban jelentek meg a divatos nevek, hanem a felekezetileg vegyes, azaz több polgári, értelmiségi lakost számláló falvakban.

A rábaközi keresztnévkincs szerkezetének vizsgálatakor azt látjuk, hogy a XVIII. század kezdetén majdnem a teljes női lakosság (96,41%) tíz névből választott keresztnevet. Majd a tíz névre jutó elnevezettek hányada egyre csökkent, a XIX. század utolsó harmadában már csak 66,97%.

A hét korszakban előre haladva megfigyelhető, hogy az első helyen álló nevek névanyagon belüli százalékos aránya jelentősen visszaesett. Időben napjainkhoz közeledve ez a csökkenés látszik az első öt név terhelésében is. A hatodik, még inkább a hetedik helyen álló keresztnévtől kezdve az azonos keresztnevet viselő elnevezettek számának viszont az emelkedése tapasztalható. Ez a névválasztás folyamatában beállt átalakulás eredményezi a névterhelés csökkenését, ez által válik színesebbé a névkincs.

BÜKY BÉLA fővárosi névtani vizsgálatai (1961) részben hasonló, részben viszont a rábaközi névanyagtól nagyon eltérő eredményekről adnak hírt.

Egyezésnek tekinthető az, hogy a névsor első tíz keresztnevéből nyolc azonos. A rábaközi *Katalin* és *Eszter* név helyett Budapesten a *Margit* és az *Irén* került be a leggyakoribbak közé. A *Katalin* Budapesten a 11., az *Eszter* viszont nem kedvelt név, nincs az első huszonöt között.

Ellenben nagy különbség van az azonos helyen álló nevek százalékos arányában. A tíz budapesti névnél az látható, hogy a rábaközi nevek névterhelésének az ötven százalékát sem érik el, noha ebben az utolsó időszakban a Rábaköz névanyaga is színes, gazdag, a nevek relatív és abszolút terhelése egyaránt lecsökkent. Az első tíz név lakosságon belüli arányában szintén jelentős a különbség: a Rábaköz névanyagában 66,97%, a budapesti névállományban 26,09%!

A két évszázad leggyakoribb keresztneveit és a névviselőkhöz tartozó százalékos értékeket vizsgálva, jól látható a névválasztás mögött álló gondolkodás megváltozása. Például a *Katalin* név a XVIII. századi összesítésben 25,37%-kal állt az első helyen, a XIX. században viszont mindössze 7,98%-nyian viselik, és

csak az ötödik. Jól látszik, hogy az élen álló nevek között lényeges az eltérés, sokkal magasabb a XVIII. századi érték, magasabb a nevet használó személyek mennyisége. A negyedik névtől tovább haladva viszont a XIX. századi értékek lesznek az előző századinál magasabbak. Másik érzékelhető különbség, hogy az 1700-as évek neveinek megterheltsége nagyon egyenetlen: az első négy névhez rendkívül sok névviselő köthető, a tizedik név értéke pedig csaknem az elsőnek a huszadára csökkent. A következő század neveinek megterheltsége egyenletesebb, ilyen kirívó különbségek nincsenek.

XVIII. sz.		**XIX. sz.**	
név	**%**	**név**	**%**
Katalin	25,37	*Erzsébet*	10,07
Erzsébet	18,41	*Rozália*	9,84
Éva	13,93	*Terézia*	8,60
Anna	11,66	*Julianna*	8,25
Julianna	6,96	*Katalin*	7,98
Ilona	6,38	*Anna*	6,87
Judit	5,06	*Mária*	6,32
Mária	2,15	*Borbála*	3,85
Zsuzsanna	1,49	*Ágnes*	3,14
Borbála	1,43	*Lídia*	2,66

2. táblázat. *A két évszázad leggyakoribb keresztnevei.*

A táblázat adataiból láthatjuk, hogy mely nevek útja ívelt felfelé, vagy mely nevek hullottak ki a névanyagból, és ezek a tények a névadási szokások megváltozására világítanak rá. Az 1700-as években a *Mária* név kevésbé volt kedvelt (7., 7., 10., majd 21. pozíciószámú). Viszont a XIX. században e név közkedveltsége páratlanul gyorsan növekedett, a századvégen ez volt a legkedveltebb keresztnév. Így van ez például Egerben is (HAJDÚ 2003: 495), Budapesten is (BÜKY 1961: 22).

Egy másik, a rábaközi forrásokból kimutatható érdekes tény szintén azt igazolja, hogy 1860 körül valóban nagy átalakulás indult el a névválasztási szokásokban. Az 1861. és 1862. évi veszkényi római katolikus születési anyakönyvben több keresztnév mellé egy másik nevet is írt a bejegyző lelkész. Hol a magyar megnevezés, hol a latin változat állt az első helyen, hol egyszerűen a nyelvújító szándéktól vezetve magyarra igazította a keresztnevet. Az 1861-ből való példák a divatos, városi nevek megjelenése mellett a magyar nyelvet előtérbe állító, a nyelvújítást támogató magatartást is jelzik: *Victoria (Győzike), Gyöngyike (Margit), Bölcsike (Zsófia), Pálka (Paulina),* vagy 1861. december 11-én született egy helybéli juhásznak a lánya, akit *Világoska (Lucia)* néven írt be a plébános.

Az egyszer választott nevek esetében koronként haladva a következőt tapasztalhatjuk: a XVIII. században generációnként három-négy csak egy személy által viselt keresztnév került be a névanyagba, majd a XIX. században ez a szám az

egyes korszakban tíz fölé emelkedett. A XIX. században tehát megszaporodott az egyszeri névviselők száma, amely a névkincs gazdagodására, a változatosabb keresztnévhasználatra utal.

4. Összegzés

A két vizsgált helyszín XVIII. századi névállományából kiderült, hogy az Újvárosban már viselt, de a Rábaközben nem választott keresztnevek néhány évtizeddel később a falvakban is megjelentek. Ennek különféle okai adódtak, így Kapuvár városiasodása, a kisebb települések vallási sokszínűsége, egy-egy karizmatikus értelmiségi személy megjelenése a falu társadalmában, mind-mind előidézhették a nyitást, a keresztnévadási hagyományok gyorsabb vagy lassúbb, néha csak időleges változását.

Az időbeliség szerinti megközelítéssel egyértelművé vált, hogy a falu és város névadása közötti különbség a XIX. század második felében jelentősen csökkent. A falusi névadási szokások megváltoztak, a néhány nagyon gyakori név az 1800-as években elvesztette korábbi jelentőségét. A XIX. századi névállomány szerkezetében már nem tapasztalható a nagyon megterhelt nevek túlsúlya, egyenletesebb a gyakorisági megoszlás, színes, gazdag a névanyag, és folyamatosan megjelentek a kisgyakoriságú divatnevek, amelyek a következő időszakban népszerűvé váltak.

Fontos változás, hogy a férfi- és női névállomány közti korábban nagyon jelentős különbség a XIX. század végére megszűnt, sőt a női nevek világa változatosabb lett, mint a férfineveké. A névegyedek számának növekedési üteme a női névállományban gyorsabbá vált, a hagyományos női névadási szokások feledésbe merültek.

Irodalom

BÜKY BÉLA (1961), *A fővárosi keresztnévadás hatóerői.* NytudÉrt. 26. sz. Bp.

FERCSIK ERZSÉBET–RAÁTZ JUDIT (1997), *Hogy hívnak? Könyv a keresztnevekről.* Bp.

HAJDÚ MIHÁLY (1968), Adatok a XVIII–XIX. század névdivatjának földrajzi vizsgálatához. *MNy.* 64: 232–45.

HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan.* Bp.

RAÁTZ JUDIT (1996), *Gödöllő személynevei 1722–1895.* MND. 144. sz. Bp.

VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA (2006), *Történeti személynevek a Rábaközből (1690–1895).* Győr.

VARGA JÓZSEFNÉ HORVÁTH MÁRIA (2011), *A Győr vármegyei Újváros XVIII. századi személynevei.* Bp.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.